

Боби Бадаревски

ВОВЕД ВО
ФЕМИНИСТИЧКА
ЕПИСТЕМОЛОГИЈА

СКОПЈЕ, 2024

Издавач: Филозофски факултет - Скопје

За издавачот (уредник): проф. д-р Ратко Дуев

Рецензенти: проф. д-р. Сузана Симоновска, проф. д-р. Денко Скаловски

Техничка обработка: Боби Бадаревски

Лектура на македонски јазик: Елена Боцевска

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

305:141.72(075)

165:141.72(075)

004.8:305(075)

БАДАРЕВСКИ, Боби

Вовед во феминистичка епистемологија [Електронски извор] / Боби Бадаревски. - Скопје : Филозофски факултет, 2024. - 288 стр. ; 30 см

Начин на пристапување (URL):

<https://repository.ukim.mk/handle/20.500.12188/29743> (Слободен пристап).

- Текст во PDF формат, содржи 194 стр. - Наслов преземен од екранот. -

Опис на изворот на ден 14.03.2024. - Библиографија кон секое поглавје

ISBN 978-608-238-242-5

а) Родови студии -- Феминизам -- Високошколски учебници б)

Епистемологија, феминистичка -- Високошколски учебници в) Вештачка

интелигенција -- Родови студии -- Примена -- Високошколски учебници

COBISS.MK-ID 63242501

Содржина

ПРЕДГОВОР	I
ВОВЕД	1
ФЕМИНИСТИЧКАТА ЕПИСТЕМОЛОГИЈА И РОДОВАТА АНАЛИЗА	8
Поврзанооста на феминистичката методологија и епистемологија.....	9
Општи карактеристики на родовата/феминистичката методологија	11
Карактеристики на феминистичкото истражување	13
За феминистичката епистемологија.....	14
Појавата на феминистичката епистемологија.....	15
Ситуираност.....	16
Карактерот на феминистичката епистемологија	18
Епистемологија на феминистичко стојалиште	20
Феминистички емпирицизам	21
Феминистички епистемолошки постмодернизам	23
Проблеми со феминистичката епистемологија и методологија ..	25
Есенцијализмот на феминистичката епистемологија.....	25
Дали феминистичката епистемологија е релативизам?..	26
Опсег и ограничувања на феминистичката епистемологија.....	28

За родовата анализа.....	32
Контекст на појава на родовата анализа: жените во развој и родот во развој	32
Аналитичко-истражувачки концепции на жените во развој и род и развој.....	35
Родовата анализа како дел од креирањето политики	36
Типови родова анализа	38
Харвардска аналитичка рамка.....	38
Трите Р	39
Родова методологија на евалуација (РМЕ) (GEM).....	41
Проблеми и ограничувања на родовата анализа.....	42
Ограничувања на Харвардската аналитичка рамка	42
Ограничувања на ЗР	43
Ограничувања на РМЕ	45
Феминистичката епистемологија и родовата анализа	46
Родовата анализа како дерадикализирано феминистичко истражување	47
Сциентификација на родовата анализа	49
ПРЕМОСТУВАЊЕ НА ЈАЗОТ МЕЃУ ПРИРОДНИТЕ И ОПШТЕСТВЕНИТЕ НАУКИ	57
Вовед: Интердисциплинарноста во когнитивната наука	57
Социјална невронаука или невросоциологија	59
Доктрината на повеќеслојната интегративна анализа	61

Надминување на разликата општествено/природно	63
Библиографија:	65
ВОВЕД ВО ФЕМИНИСТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА НА УМОТ	68
Вовед	68
Родовите разлики во когнитивното функционирање	69
Кон феминистичката теорија за умот	76
Епистемологија на ситуираноста	79
Хипотезата за проширениот ум	81
БИБЛИОГРАФИЈА:	85
КОН ФЕМИНИСТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА НА УМОТ	87
Против физикализмот	87
Феминизмот помеѓу интернализмот и екстернализмот.....	91
Феминизмот и хипотезата за проширениот ум.....	96
Библиографија:	102
ПСИХОСЕМАНТИКА: ПРОБЛЕМОТ НА ЗНАЧЕЊЕТО ВО КОМПЈУТАЦИСКАТА ТЕОРИЈА НА УМОТ	103
Компјутациската теорија на умот и значењето.....	106
Кон семантиката за компјутациските процеси.....	109
Семантика на концептуалната улога	111
Семантика на услови на вистинитост	112
Верификациска семантика.....	113
Интерпретативна семантика	116
Библиографија:	119

ПОЈАВАТА НА КОГНИТИВНАТА НАУКА КАКО ДИСКУРС ...	121
Функционализам	125
Аналитички функционализам	128
Компјутациски функционализам	129
Редукционизам – идентитет на инстанци и типови	130
Редукционизмот/физикализам на типови.....	131
Редукционизмот/физикализам на инстанци.....	131
Повеќекратна реализација	132
Повеќекратната реализација како аргумент	133
Библиографија:	135
ШТО Е СОЦИЈАЛНАТА НЕВРОНАУКА	137
Вовед	137
Социјална невронаука или невросоциологија	140
Невросоциолошка имагинација	144
Библиографија:	147
КОН ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИТЕ КУЛТУРОЛОШКИ ИСТРАЖУВАЊА НА КУЛТУРАТА И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА	150
Што е ChatGPT?	151
Вештачки автономни агенти на културната продукција	153
Вештачката интелигенција како предмет на истражување на културолошките студии.....	156

Интердисциплинарна теоретска и истражувачка рамка на културолошките истражувања, студиите на алгоритмите и вештачката интелигенција	162
Проширување на рамката: интердисциплинарните културолошки истражувања и когнитивната наука	164
Библиографија:	167
РОДОВАТА ЕДНАКВОСТ И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА	170
Вовед	170
Родовата еднаквост и развојот на вештачката интелигенција	172
Меѓусебното влијание на вештачката интелигенција и родовата еднаквост	173
Предизвици и можни решенија на проблемите на родовата еднаквост и ВИ	176
Успешни примери, студии на случаи и родово сензитивно ВИ законодавство	178
Заклучок: Иднината на родовата еднаквост и вештачката интелигенција	181
Библиографија:	183

Предговор

Почитувани студенти,

Имам чест да го претставам учебникот "Вовед во феминистичка епистемологија", кој е наменет да ви обезбеди детален преглед на основните концепти и теми во областа на феминистичката епистемологија. Главната цел на учебникот е да се разбере и објасни „родот“, како концепт и својство, во процесот на производство на знаење, како и да ви ги претстави различните епистемолошки, феминистички пристапи и нивната истражувачка примена.

Оваа книга е резултат од долги години истражување и педагошка работа во областа на феминистичката епистемологија. Во неа ќе се запознаете со главните теми и прашања кои се фокусираат врз односот помеѓу родот, знаењето и научната методологија, ќе го разберете влијанието на родот врз производството на знаење, односно ќе ја сфатите врската на родот со нашите разбирања и интерпретации на светот околу нас.

Во првиот дел од оваа книга, ќе го истражиме концептот на феминистичката епистемологија како теоретска дисциплина во рамките на феминистичките и родовите студии. Ќе ги истражиме различните феминистички пристапи кон знаењето и ќе разгледаме како родот и другите фактори на социјалната структури влијаат врз нашите епистемолошки позиции. Во овој дел, ќе ја истакнеме важноста на родовата перспектива и инклузивноста во проучувањето на знаењето и истражувањето.

Вториот дел од учебникот се фокусира врз поврзаноста помеѓу феминистичката епистемологија и методологијата. Ќе ги истражиме различните методолошки пристапи и техники кои се користат во феминистичките истражувања и како тие ни помагаат да ги разбереме социјалните и културните димензии на знаењето. Ќе ги истражиме и предизвиците со кои се соочуваат феминистичките истражувачи и како можеме да ги совладаме тие предизвици во нашата работа.

Третиот дел од учебникот се фокусира врз врската помеѓу феминистичката епистемологија и феминистичката филозофија на

умот. Ќе истражиме како гендерот и родот влијаат врз нашето разбирање на умот и нашите когнитивни процеси. Ќе разгледаме и разни аспекти на родовата теорија на умот и како таа ни помага да ги разбереме разликите и сличностите помеѓу половите.

Врз основа на овие теми, учебникот ги истакнува и апликативните аспекти на феминистичката епистемологија. Ќе истражиме како феминистичката перспектива може да се примени во различни области на истражување и практика вклучувајќи ги: науката, политиката, медиумите и културата. Ќе ја разгледаме и врската помеѓу родовите студии и когнитивната наука откривајќи нови начини на размислување и истражување на светот околу нас.

Овој учебник разработен е според предметната програма за феминистичката епистемологија како дел од студиската програма по родови студии на Институтот за родови студии, Филозофски факултет, УКИМ, од 2023 година. Се надевам дека оваа книга ќе ви овозможи да го разберете значењето и важноста на феминистичката епистемологија и ќе ве инспирира да продолжите да го истражувате ова важно поле на знаење.

Скопје

07 ноември, 2023 год.

Од авторот

Вовед

Епистемологијата е филозофска дисциплина која се занимава со истражување на природата и изворите на знаењето. Терминот "епистемологија" потекнува од грчките зборови: "ἐπιστήμη" (episteme), што значи "знаење" или "наука", и "λόγος" (logos), што значи "студија" или "истражување".

Предметот на истражување во епистемологијата е природата на знаењето, начините преку кои стигнуваме до знаење вклучувајќи ги: методите, верувањата, извесноста и аргументите што ги имаме за исказите на знаењето. Епистемолозите се прашуваат за тоа, како можеме нешто да знаеме, како да разликуваме вистинито од погрешно знаење и како да го оправдаме нашето знаење. Важноста на епистемологијата е во тоа што ни помага да ја разбереме суштината на знаењето и критички да ги оцениме нашите верувања и оправдувања. Таа ни овозможува да ја разбереме границата и делокругот на знаењето, како и да ги развиваме и подобруваме нашите методи и процеси на истражување. Епистемологијата, како дисциплина, има голема релевантност за различни области на знаењето вклучувајќи ги: науката, филозофијата, практиката и секојдневниот живот.

Важноста на феминистичката епистемологија е во тоа што се фокусира врз родот како важен аспект во производството на знаење. Таа го предизвикува традиционалното машко-центрирано знаење и го истражува влијанието и последиците на родот врз нашата перцепција и интерпретација на светот. Феминистичката епистемологија ни овозможува да ги истражime и промовираме стојалиштата и искуствата на жените и другите родови, како и да влијаеме врз нееднаквоста и дискриминацијата во процесот на производство на знаење.

Историја на епистемологијата. Историјата на епистемологијата ни покажува како се развивала и еволуирала оваа дисциплина и како се менувале прашањата и пристапите кон знаењето низ времето.

Во античка Грција, Сократ, Платон и Аристотел, се занимавале со прашања околу природата на знаењето и методите

за достигнување на вистинското знаење. Сократ развил т.н. метода на маиевтика преку која се истражуваат и откриваат врските помеѓу верувањата и знаењето. Платон и Аристотел развиле свои филозофски системи каде што се испитувале идеите и формите на знаењето.

Во средниот век, епистемологијата била претставена во контекстот на средновековната схоластичка филозофија. Тука, филозофите како Тома Аквински и Јоан Дулс се фокусираат врз врската помеѓу верата и разумот, и ги истражуваат начините на оправдување на религиозните верувања.

Во периодот на ренесансата и просветителството, епистемологијата се развила како дел од рационалистичките и емпиристичките пристапи. Рене Декарт развива рационалистички пристап, каде што главен акцент се става врз извесноста на знаењето, додека Џон Лок развива емпиристички пристап и се фокусира врз искуството и чувствата како извори на знаење.

Во 20-от век, епистемологијата се развива како дел од аналитичката филозофија. Филозофите, како: Лудвиг Витгенштајн, Карл Попер и Томас Кун се фокусираат врз прашањата околу јазикот, научниот метод и промената на научните теории. Современата епистемологија ги истражува различните пристапи и техники за оправдување на знаењето, како што се: емпиризмот, рационализмот, конструктивизмот и критичката теорија.

Методи и методолошки правци во епистемологијата. Во епистемологијата постојат различни методи и методолошки правци кои се користат за истражување и оправдување на знаењето. Некои од најпознатите методи и методолошки правци вклучуваат:

Емпиризам: овој метод се фокусира врз искуството и чувствата како основни извори на знаење. Емпиристите веруваат дека знаењето се добива преку перцепцијата и емпириските истражувања;

Рационализам: рационалистичкиот метод ја истакнува употребата на разумот и логиката како основни извори на знаење. Рационалистите веруваат дека знаењето се добива преку размислување и расудување;

Конструктивизам: конструктивистичкиот метод ги испитува начините на кои индивидуалните и колективните субјекти го

создаваат и интерпретираат знаењето. Конструктивистите веруваат дека знаењето е конструкција која се создава преку интеракција меѓу субјектот и неговото опкружување;

Критичка теорија: критичката теорија се темели врз анализата на социјалните и политичките услови кои влијаат врз производството на знаење. Оваа методологија се занимава со критичко размислување и критика на структурите на моќ и нееднаквост во социјалното опкружување.

Ова се само некои од методите и методолошките правци во епистемологијата. Историјата и развојот на оваа дисциплина ни покажуваат широк спектар од пристапи и техники кои се користат за истражување и размислување за природата и изворите на знаењето.

Разлика во епистемолошките испитувања во природните и општествените науки. Постои разлика во епистемолошките испитувања во природните и општествените науки. Ова се одразува во различни пристапи и методи што се користат во истражувањето и оправдувањето на знаењето во секоја од овие научни области.

Во природните науки, пристапите често се базирани врз емпиризам и рационализам. Овие науки се фокусираат врз природните процеси и феномени и се стремат да ги објаснат и предвидат феномените што ги истражуваат на основа на емпириски докази и експерименти. Научниците во природните науки често користат методи, како: набљудување, експериментирање и математички модели за да ги истражат и објаснат природните закони и процеси.

Општествените науки, пак, имаат свои специфични предизвици и пристапи. Во општествените науки, истражувањето се фокусира врз социјалните и културните аспекти на човечкото општество. Овие науки се занимаваат со истражување на социјалните односи, институции, културни норми и вредности. Во општествените науки, методите, како: интервјуа, анкети, анализа на текст и квалитативни и квантитативни истражувања се користат за да се соберат и анализираат податоци.

Иако и природните и општествените науки се стремат кон објективност и валидност на знаењето, методите и пристапите

приспособени се на специфичностите на секоја област. Општествените науки се соочуваат со предизвици, како што се: субјективноста, интерпретацијата и контекстуалната зависност, со што се создава потреба од специфични методи за истражување и оправдување на знаењето.

Основните епистемолошки категории. Основните епистемолошки категории се користат за да се објасни и анализира природата и изворите на знаењето. Некои од најважните епистемолошки категории вклучуваат:

Верувања: верувањата се субјективни убедувања или ставови кои ги имаме за некое тврдење или исказ (пропозиција). Верувањата се основа на нашите искуства, перцепција, информации кои се темелот на нашите знаења;

Знаење: знаењето се смета за вистинско, оправдано и веродостојно убедување или верување. Знаењето поврзано е со категориите, како што се: објективност, валидност и извесност;

Оправдување: оправдувањето се однесува на објаснувањето или докажувањето зошто некоја претпоставка или убедување се сметаат за валидни или вистински. Оправдувањето може да биде базирано врз емпириски докази, логички расудувања, авторитети или други облици на поддршка;

Сигурност: сигурноста се однесува на нивото на увереност или сигурност што го имаме за нашето знаење или верување. Во некои случаи, знаењето може да биде сигурно и непроменливо, додека во други случаи може да биде подложно на сомнежи и промени;

Вистинитост: вистинитоста се однесува на соодветноста или корелативноста на нашето знаење или верување со објективната реалност. Вистинитото знаење или верување треба да биде во согласност со фактите и да може да биде потврдено или поткрепено со објективни докази.

Објективност: Објективноста е епистемолошка категорија која се однесува на независноста на знаењето или информацијата од личниот став, мислење или интереси на лицата. Објективноста се однесува на тоа дека знаењето треба да биде базирано врз факти и докази, а не врз субјективни предрасуди или влијанија. Во епистемологијата, објективноста се смета за важен стандард за

валидност и вистинитост на знаењето. Објективноста се постигнува преку користење методи и процеси кои се независни од постојните ставови и интереси на истражувачот. Ова вклучува користење емпириски докази, логички анализи и проверливост на заклучоците.

Меѓутоа, важно е да се забележи дека објективноста не е апсолутна и не е совршена. Секој истражувач има свои предрасуди и влијанија што може да влијаат врз интерпретацијата и оправдувањето на знаењето. Затоа постојат методи и стратегии за проверка и корекција на каква било потенцијална субјективност и предрасуди. Објективноста е стандард кој треба да се постигне и да се зачува преку критичко размислување, проверка и повторување на истражувачките резултати.

На кој начин епистемологијата е важна за феминизмот и родовите студии? Епистемологијата игра витална улога во развојот на феминизмот и родовите студии. Преку своите концепти и пристапи, епистемологијата ги открива и ги анализира претставите, предрасудите и механизмите на моќ што влијаат врз производството и оправдувањето на знаењето. Оваа област на истражување ни овозможува да разбереме како родот функционира во процесот на производство на знаењето и како можеме да ги промениме традиционалните епистемолошки пристапи.

Феминистичката епистемологија ни помага да ги истражиме и да ги критикуваме родово базирани предрасуди и стереотипи што ги имаме во социјалните, културните и академските контексти. Можеме да забележиме дека во традиционалните пристапи во производството на знаењето често се искривуваат искуствата и стојалиштата на жените и другите родови категории. Воедно, овие пристапи ја одржуваат нееднаквоста и дискриминацијата во академските истражувања и научните практики.

Преку феминистичката епистемологија се настојува да се излезе надвор од овие ограничувања и да се проследи влијанието на родот во процесот на производство на знаењето. Тоа вклучува препознавање и прифаќање различни гледни точки, искуства и интерпретации во истражувањето и методологијата. Феминистичката епистемологија ни нуди инструменти и методи за

да ги истражime и проследime врските помеѓу родот, знаењето и научната методологија.

Важност на феминистичката епистемологија се покажува особено во родовите студии, каде што се препознава и истражува влијанието на родот во нашите разбирања и истражувања на различни социјални, културни и политички феномени. Преку феминистичката епистемологија, се истражуваат и анализираат социјалните и структуралните димензии на полот и родот, како и начините на кои тие влијаат врз разбирањето на нас самите, нашата култура и нашето општество.

Воведувајќи ги феминистичките пристапи и концепти во епистемологијата, феминистичката епистемологија ни овозможува теоретски и методолошки контекст со цел да ги промениме нашите дискриминирачки методи и практики во истражувањето и знаењето. Таа нè поттикнува да работиме кон вклучување различни гласови и искуства, и да создадеме простор за плурализам и рамнотежа во нашите размислувања и истражувања.

Како можеме да ја дефинираме феминистичката епистемологија? Феминистичката епистемологија може да се дефинира како подрачје на истражување и теорија која се фокусира врз разбирањето и критичкото преосмислување на природата и изворите на знаењето преку родовата перспектива. Оваа област истражува како родот, социјалните и културните фактори влијаат врз производството, оправдувањето и примената на знаењето.

Феминистичката епистемологија претпоставува дека родот има значајно влијание врз начинот на кој го разбираме светот околу нас и начините како го истражуваме и оправдуваме знаењето. Таа се фокусира врз идентификување и критика на родово базирани предрасуди, стереотипите и дискриминацијата што влијаат врз процесот на производство на знаењет. Со нејзините истражувања се промовира значењето на вклучувањето различни гласови и искуства, особено на гласовите на жените и другите родови категории кои биле исклучени или невидливи во традиционалните пристапи во истражувањето и знаењето. Овој пристап изразува почит кон различноста и промовира пристапи што ги истражуваат и анализираат социјалните и културните влијанија врз знаењето.

Феминистичката епистемологија претставува критичко преосмислување на традиционалните пристапи и методи во епистемологијата, со цел да се изградат нови и инклузивни рамки за производство и оправдување на знаењето. Таа нè предизвикува да размислуваме за начините на кои родот влијае врз нашата перцепција, интерпретација и вреднување на светот околу нас, како и да го истражime потенцијалот на родот за промена и трансформација на нашите истражувачки и познавателни практики.

Феминистичката епистемологија и родовата анализа

Главна тема во ова поглавје е поврзаноста на феминистичката епистемологија и родовата анализа. Причината да се испита оваа поврзаност е повеќекратна бидејќи и феминистичката епистемологија и родовата анализа претставуваат практики на испитување од кои се очекува да дадат резултати во постигнување на родовата еднаквост, особено во елиминацијата на потчинувањето и дискриминацијата на жените. Меѓутоа, последниве години овие истражувачки практики изложени се на критика. Феминистичката епистемологија, онака како што е конструирана, на почетокот на 80-те години од минатиот век, критикувана е дека не ги исполнила очекувањата на феминистичкото движење (Pinnick 1994, 2000, 2003, 2005). Слична критика се упатува и кон родовата анализа (Currie 1999).

Стратегиите за постигнување родова еднаквост се темелат врз одредени аналитички методи во формулацијата, спроведувањето и евалуацијата на специфичните политики од јавната сфера. Родовата анализа е метод што за предмет ги има родовите релации, родовите разлики и разните општествени фактори што ги определуваат таквите релации. Покрај дескриптивната компонента, родовата анализа има и нормативна компонента. Нормативната компонента на родовата анализа се состои од нејзиниот критички момент, како анализа на општествените процеси од определена перспектива (перспектива на родовата еднаквост), но и од оценките и препораките што треба да се преземат за да се постигне одредена ситуација што би ги задоволрила критериумите на родовата еднаквост. Критериумите за родовата еднаквост, исто така, се контекстуално зависни, нивната содржина ќе зависи од тоа кој ја прави анализата или со која цел се прави анализата, кои се стандардите што треба да се постигнат, која е временската рамка за постигнување на целите итн.

Нормативниот контекст на родовата анализа се совпаѓа со нормативната етапа на реформулацијата и реорганизацијата на политичките процеси на секторските политики. Актерите кои се вклучени во тој процес, од свој аспект ќе користат различни податоци и различни перспективи на толкување на податоците за

на крајот да дефинираат принципи, механизми и посакувани ефекти кои ќе бидат програмирани во секторските политики.

Иако развиени како методолошко-методска рамка за да ги детектираат и анализираат родовите разлики во јавниот живот, особено во организираните општествени процеси, како што се производните процеси или областите на користење одредени добра и услуги, а потоа врз основа на добиените резултати да предложат одредени решенија за надминување на родовата нееднаквост, сè повеќе се покажува дека тековните родови анализи не успеваат да ја остварат својата функција (Bolt and Bird 2003).

Централното прашање на кое нема непосреден одговор ниту препознатлив начин како да се стигне до одговорот е следново:

- Зошто родовата анализа, која по својата поставеност, историски, теоретски и методолошки произлегува од феминистичката теорија и движење, не ги остварува резултатите кои се очекуваат од неа?

Отсуството на резултатите и критичкиот момент во родовата анализа¹, на прв поглед, значи три работи: или феминистичкиот аспект на родовата анализа е суспендиран, или тековните феминистички стојалишта кои служат како основа веќе не се комплементарни со проблемите и прашањата со кои се соочува родовата анализа, или родовата анализа дистанцирајќи се од феминизмот како идеологија и развивајќи се во правец на неутрална истражувачка стратегија го суспендира нејзиниот критичко-експланаторен момент и со тоа станува нефункционална..

Поврзаноста на феминистичката методологија и епистемологија

Во феминистичката литература често се случува методолошките прашања и проблеми да бидат разгледувани како епистемолошки, но и обратно, епистемолошките како методолошки. Се чини дека грешката на која упати Сандра Хардинг (Хардинг 2003) уште пред повеќе од дваесетина години сè уште не е

---

¹ Иако родовата анализа ја дефинираме како нормативна па според тоа и критичка анализа, треба да забележиме дека нормативноста секогаш не имплицира критичка позиција. Во најмала рака, нормативноста имплицира евалуативна позиција.

надмината. Таа е сосема јасна кога потсетува дека една од причините поради кои е тешко да се пронајде задоволувачки одговор на прашањата околу посебноста на феминистичкиот метод, е дека дискурсите за методот (техниките за собирање докази) и методологијата (теорија и анализа, за тоа како треба да тече истражувањето), заедно со епистемолошките теми (теми околу адекватна теорија на познание или оправдувачка стратегија) взаемно се преплетуваат, како во традиционалниот така и во феминистичкиот дискурс. Ова е комплексно тврдење, па затоа ќе ги издвоиме неговите компоненти. Меѓутоа, проблемот тука е дека „методот“ често е употребуван да реферира на сите три аспекти од истражувањето. Следствено, воопшто не е јасно, што би требало некој да бара кога се обидува да го идентификува посебниот „феминистички метод на истражување“. Овој недостиг од јасност им дозволува на критичарите да го избегнат соочувањето со тоа што е засебно во поглед на најдоброто од феминистичко социјално истражување. Исто така, со тоа отежнато е препознавањето што некој мора да го направи за да го унапреди феминистичкото истражување. (Хардинг 2003, стр 52)

Причините за преплетувањето на темите во феминистичките анализи на методолошките проблеми со тие на епистемологијата би можеле да ги идентификуваме тргнувајќи од фактот дека и методологијата и епистемологијата се нормативни дисциплини. Централното прашање на епистемологијата, *како да се дојде до сигурно знаење*, се решава со низа нормативни одговори за тоа како треба да постапуваме во истражувањата со цел тие да резултираат со легитимно, валидно и адекватно знаење (Audi 2003). Меѓутоа, феминистичката литература ја разгледува нормативноста, како и пред дваесетина години, во контекст на *истражувањето* како централен настан и како продукција на знаењето (Keller and Longino 1989). По сè изгледа дека причините за конфузијата на методологијата со епистемологијата произлегува токму поради фактот што прашањата кои се покренуваат за истражувањето, како

концепт и како пракса, ги преплетуваат методолошките и епистемолошките теми².

За збрката околу феминистичката методологија и епистемологија да биде уште поголема, придонесуваат и прашањата кои се поставуваат за науката, поточно за научното знаење и методологија (Jaggar and Bordo 1989). Низа од прашања кои можеме да ги идентификуваме како прашања на филозофија на науката се третираат како епистемолошки или методолошки проблеми. Не ретко протежираниот, а можеби и се уште актуелен феминистичко-критички став за андроцентризмот во научната практика, што претставува социјален факт, се заснова врз епистемолошки позиции за тоа дека и жените подеднакво колку и мажите се легитимен познавателен субјект.

Општи карактеристики на родовата/феминистичката методологија

Како што веќе констатиравме, преплетеноста на методолошките, епистемолошките и прашањата на филозофијата на науката претставува пречка за обидот адекватно да се одговори на инхерентните дисциплинарни проблеми (Letherby 2003). Но, од друга страна, збрката може да претставува и одреден позитивен симптом. Преплетеноста на прашањата во интередисциплинарните истражувања не се никаков проблем, туку, напротив, посакувана состојба. Развојот на интередисциплинарните истражувања претставува основа на новиот бран феминистички испитувања, каде што преплетувањата на дискурсите се одвиваат со мета-методолошка претпазливост.

Од друга страна, појавата и развојот на родовите студии ги надополнија истражувачките позиции на феминизмот. За разлика од феминистичките студии, кои своето истражувачко исходиште го имаат врз жените, нивната положба и статус, родовите студии како субјект на еден интередисциплинарен приод на истражување, за

---

² Види, Losee, J., *Author a historical introduction to the philosophy of science. Oxford [Eng.]: Oxford University Press, c1980.* Конфузијата околу методолошките и епистемолошките теми се директна последица од емпиризмот и логичкиот позитивизам во филозофијата на науката во 20 век.

свој предмет го имаат родот и родовите релации кои на фундаментален и системски начин го детерминираат тоталитетот на социјалните структури³. Иако родовите теми се присутни во посебните академски дисциплини, родот и родовите релации во рамките на истражувањата на тие дисциплини (социологија, психологија, филозофија и др.) се третираат само како фактор во анализа на некоја поширока тема или како квази-предмет на некаква аналитичка медитација. Иако различни по концептуализација на предметот на своите истражувања, родовите студии ги инкорпорираат методолошките позиции на феминистичките истражувања одредувајќи им нова улога или домен на нивната употреба. Затоа, можеме во одредена смисла да говориме за заедничка методологија со дистинктни истражувачки последици.

Доколку родовите/феминистичките студии се сериозно, односно авторитетно, научно, респективно поле на истражување, тогаш тие би требало да ја покажат и да ја оправдаат теоретско-научната релевантност на нивниот предмет и истовремено да понудат посебна методологија која ќе го обедини мноштвото дисциплини. Карактеристично за интередисциплинарните истражувања е тоа што тие треба да ги формулираат основните онтолошки претпоставки за предметот на истражувањето, но и претпоставките за методолошките принципи кои ги проникнуваат дисциплините кога тие фигурираат во интередисциплинарните констелации во рамките на родовите студии.

Покрај стандардните методи што се користат во родовите/феминистичките истражувања, природата на теоретските и филозофските испитувања е концептуалната анализа. Емпириските наоди можат да претставуваат поддршка или демант на некоја филозофска теза, но нејзината реалност не произлегува од нив. Концептуалната анализа во родовите/феминистичките истражувања почива на дистинкцијата *метод-методологија* (Ramazanoglu and Holland 2002). Имено, во литературата, оваа дистинкција често е имплицитно претставена, погрешно интерпретирана или занемарена. Методот за разлика од

---

³ Категоријата на родот, се јавува во психолошките истражувања во 70-те.

методологијата, претставува збир од техники и процедури преку кои се обезбедуваат одредени знаења, но, *само* во согласност со одредена методологија. Методологијата всушност е генерален пристап на одреден вид истражување (феминистичко, родово, постмодернистичко и др.) и ги дефинира неговите онтолошки, епистемолошки и логички принципи. Така на пример, онтолошките варијабли ќе ги одредат категориите под кои се спроведува некое конкретно истражување. Во таа смисла, родовите истражувања би се разликувале од феминистичките според онтолошката обврска за егзистенција, универзалност и други карактеристики на категориите-својства, *да се биде жена, да се биде маж* итн⁴. Но, дури и во рамките на некој генерален приод, на пример, родовиот, можеме да разликуваме дистинктни пристапи во согласност со тоа дали родовите својства ќе се детерминираат како социјални конструкти кои се културно определени, што ќе претставува методолошки принцип или таквата околност ќе се апстрахира во согласност со некој друг принцип.

Карактеристики на феминистичкото истражување

Покрај прашањето за постоењето засебна феминистичка методологија или метод, прашањето за засебноста на феминистичките истражувања е најинтригантна тема во феминистичката методологија и филозофијата на наука. Веќе спомнавме дека истражувањето како концепт и пракса е централно место од каде што се покренуваат методолошките, епистемолошките и прашањата за науката. Бројни книги, студии и текстови се обидуваат да одговорат на прашањето за посебноста на феминистичкото истражување, кои и какви се неговите карактеристики и како треба да биде спроведено (Harding 1987).

---

⁴Дилемата која може да се појави од вака дефинираните интередисциплинарни истражувања се однесува на предметот на истражувањето: дали предметот треба да биде поставен методолошки или онтолошки. Сметам дека одредувањето на предметот е онтолошка обврска следејќи го Квајн, види, Quine, W., 1948. *On what there is*: Catholic University of America, Philosophy Education Society. Стр, 379-390

Одговорите за посебноста на феминистичкото истражување ќе зависат од сфаќањето за денотацијата на придавката „феминистичко“. Доколку терминот „феминистичко“ го конструираме да реферира на некое, ако не есенцијално, барем интринсично својство, тогаш дефинитивно одговорот треба да содржи низа карактеристики кои се својствени само за тој вид истражување. Доколку, пак, „феминистичко“ се однесува само на низа особености кои не конституираат интринсичен, туку само одреден дистинктен тип својства, тогаш одговорот на прашањето за посебноста на феминистичкото истражување треба да опфаќа низа карактеристики кои ја одредуваат употребата и користењето на методите, техниките и истражувачките инструменти.

Според постоечката литература, не постои консензус околу тоа кои се карактеристиките кои го одредуваат феминистичкото истражување, но, постои консензус дека тие не се интринсични (Roberts 1981). Значи, како што не постои *засебен* „феминистички метод“, исто така, не постои *засебно* „феминистичко истражување“. Па сепак, посебноста на феминистичкиот метод и истражување се темелат врз одредени одлики присутни во феминистичките истражувања за кои Хардинг истакнува дека „се одговорни за најдоброто од новото феминистичко истражување и научност“ (Хардинг 2003, стр.166). Според Хардинг, овие одлики се толку фундаментални така што имаат методолошки и епистемолошки импликации.

Кои се одликите на феминистичкото истражување и кој е нивниот извор, се прашања кои немаат непосреден одговор. Всушност, токму во потрагата по таквите карактеристики е смислата на феминистичката методологија и епистемологија.. Хардинг, на пример, истакнува неколку такви одлики, како што се: искуството на жените како основа на истражувањето, симетричното рамниште меѓу истражувачот и предметната содржина, односно лоцирање на истражувачот во истиот критички простор како предметната содржина, како и целите на истражувањето и анализата како неодвоиви од изворите на истражуваните проблеми.

За феминистичката епистемологија

Појавата на феминистичката епистемологија

Како и останатите феминистички пристапи во одредени постоечки стандардни академски дисциплини така и феминистичката епистемологија, како етаблирано поле со препознатлив вокабулар, теми, прашања и таксономии, се пројавува во подолг временски период. Нејзините почетоци можеме да ги датираме во критиките на науката во седумдесеттите години од минатиот век. Значајно е да се забележи дека во тогашните анализи на научната пракса, епистемолошките теми не се експлицитно поставени, но и покрај тоа, тие за анализи имаат некои интересни епистемолошки последици. Исто така, на почетокот од осумдесеттите години, појавата на текстовите во кои се расправа за некои класични епистемолошки теми, било тоа да се од филозофската или научната епистемологија, се уште ја немаат оформено дискурзивната матрица на тоа што подоцна ќе биде препознаено како прашања на феминистичката епистемологија.

Текстот на Лорин Код, „Дали полот на познавателот е епистемолошки значаен?“ (Code 1981), може да се смета дека е меѓу првите кои на експлицитен начин го покренуваат прашањето околу кое ќе се формира феминистичката епистемологија. Веќе само по две години од објавувањето на тој текст, излегуваат од печат неколку значајни книги кои го мапираат полето на феминистичкиот интерес во епистемологијата. Книгите на Сандра Хардинг и на Мерил Хинтика „Откривајќи ја реалноста: феминистичките перспективи за епистемологијата“ (Harding and Hintikka 1983), на Ненси Хартсок „Пари секс и моќ: кон феминистички историски материјализам“ (Hartsock 1983) и на Алисон Џегер „Феминистичката политика и човечката природа“ (Jaggar 1983) претставуваат почеток на феминистичкото иследување на епистемологијата. Исто така, делата на Женевиер Лојд (Lloyd 1993), Евелин Фокс Келер (Keller and Longino 1989) и на Сузан Бордо (Bordo 1987) отвораат некои нови концептуални простори коишто ќе го дефинираат концептуалниот контекст на феминистичката епистемологија⁵.

---

⁵ „Епистемолошкото“ во феминистичката епистемологија на нејзините почетоци е всушност познавателниот аспект на истражувањата, и ги надминува

Со цел да ги претстави имплицитните епистемолошки позиции и епистемолошките импликации на феминистичките истражувања, во раните осумдесетти години во својата книга „Научното прашање во феминизмот“ (Harding 1986), Сандра Хардинг, ја поставува таксономијата на феминистичките епистемологии. Таа разликува три феминистички епистемологии и ги претставува како: теорија на стојалиште, феминистички емпирицизам и феминистички постмодернизам. Иако со очигледни тешкотии во повлекувањето на границите меѓу овие епистемологии, Хардинг иницијално ја систематизира расправата за епистемолошките прашања. Меѓудругото, придонесот на оваа поделба е во тоа што со неа, во најмала рака, се дистингвираат епистемолошките од методолошките прашања. Иако многу критикувана, таксономијата го положи тестот на времето и претставува основа во сите прикази на феминистичката епистемологија⁶.

Ситуираност

Феминистичката критика на научната пракса, историски погледнато, претставуваше критика на андроцентризмот, сексизмот и родовата несензибилност во науката. Оваа критика, претставена како евалуација на предрасудите во науката, сосема е компатибилна со официјалната критика на филозофијата на наука кон таканаречените некогнитивни вредности, односно одредени својства кои иако неизбежно присутни во истражувачкиот процес, ниту се конститутивни ниту придонесуваат во постигнувањето валидни резултати. Како такви, тие го деградираат истражувачкиот процес и го суспендираат научното знаење.

Дел од овие некогнитивни вредности се и родовите идентитети, кои детерминирани од социјалните релации, се

границите на стандардните епистемолошки анализи: психолошките аспекти се изедначени со епистемолошките.

⁶ Критиката на стандардната таксономија на Хардинг произлегува од фактот дека и феминистичкиот емпирицизам вклучува нормативни аспекти во својата епистемологија, што се коси со стандардните интерпретации на емпиризмот како епистемологија.

манифестираат во одредена социјална, когнитивна па дури и епистемолошка перспектива. Меѓутоа, оваа одреденост или *ситуираност*, како централна категорија во феминистичко-епистемолошките анализи, е афирмативен концепт (Haraway 2003)⁷. Позитивниот одговор на прашањето за сигнификантноста на родовиот/половиот идентитет се состои токму во прифаќањето на тезата за ситуираноста на знаењето, односно за ситуираноста на познавателниот субјект, на познавателниот и на истражувачкиот процес. Од друга страна, феминистичката и официјалната критика токму ситуираноста ја посочи како фактор кој не придонесува за стекнување објективно знаење, што создава одреден парадокс во ставовите за ситуираноста на знаењето.

Прашањето за значењето на ситуираноста како фактор и конституент на знаењето обично е замаглено од смислата на значајноста на ситуираноста. Од една страна значајноста на ситуираноста се согледува и проценува врз основа на тоа што таа претставува, неизбежен контекст во продукцијата на знаењето, но кој треба да се надмине заради негативните импликации и од друга страна, процената за значајноста на ситуираноста која треба да биде препознаена и прифатена како познавателно конститутивна, односно суштинска карактеристика на знаењето како такво. Доколку на овој начин ја согледаме смислата на ситуираноста, тогаш можеме да заклучиме дека феминистичката заложба за несексистичка наука преку елиминација на ситуираноста на научниот процес, имплицира дека таквата феминистичка критика споделува иста епистемолошка позиција со традиционалната и доминантната општа епистемологија и филозофијата на наука.

Дијаметрално спротивставената епистемолошка позиција која за појдовна точка ја има ситуираноста како централна категорија, е основната карактеристика на феминистичката епистемологија. Таа треба да ја објасни конститутивноста на ситуираноста за знаењето, да ги оправда таквите мета-

---

⁷ Категоријата ситуираност, отелотвореност (situated, embodiment), и оттаму, ситуирано знаење или отелотворено знаење јасно укажува на неиндивидуалистичкиот и социјалниот пристап на феминистичката епистемологија во целост. Според тоа, јасно е зошто се упатува критика на таксономијата на Хардинг.

епистемолошки тврдења и да покаже дека тие водат кон зголемување на знаењето. Исто така, тргнувајќи од позицијата за епистемолошката ситуираност, феминистичката епистемологија треба да одговори на традиционалните прашања на епистемологијата или да ги одреди границите и опсегот на нејзиното функционирање.

Карактерот на феминистичката епистемологија

Прашањата кои ги покренува и поставува феминистичката епистемологија, како што забележува Андерсон (Anderson 2007) „е многу тешко, дури и невозможно да бидат врамени во контекст на традиционалната епистемологија“, со што се покренува прашањето за карактерот и статусот на феминистичката епистемологија: „Што е тоа што феминистичката епистемологија ја прави епистемологија?“ Тешкотиите во определувањето на статусот на феминистичката епистемологија, ги наоѓаме во фактот дека разни авторки различно ја интерпретираат релацијата на феминистичката епистемологија кон традиционалната или општата, генерална епистемологија.

Традиционалната анализа на знаењето, претставено во формата „С знае дека П“, каде што основната форма на анализа се однесува на пропозициското знаење, според Андерсон, „феминистичката епистемологија не го доведува под прашање и не тврди дека пропозициското знаење е родово определено“ (ibid. 2007). Од друга страна, традиционалната анализа на знаењето е негативна, затоа што анализата на пропозициското знаење „С знае дека П“ претпоставува дека во принцип анализата може да открие збир од нужни и доволни услови за тоа, како било кој С ја знае вистинитоста на која било вистинита пропозиција П, без разлика на идентитетот на С или неговата ситуираност. Таквиот збир од нужни и доволни услови, треба всушност, да претставуваат контекстуално независни и вредносно неутрални правила или алгоритми според кои епистемичко еквивалентните субјекти на познание треба да разликуваат мислење од знаење.

Може да се забележи тензијата во согледувањата на врските на пропозициските анализи, нужните и доволни услови, како и

смислата на тие правила. Во традиционалната епистемологија утврдувањето на правилата кои го трансцендираат контекстот всушност значи отфрлање на релативизмот, скептицизмот и агностицизмот. Од друга страна, за феминистичката епистемологија иманенцијата на контекстот е клучна во продукцијата на знаењето. Но, токму, воведувањето на контекстот во анализата на знаењето е причината што традиционалната епистемологија ја критикува или ја отфрла феминистичката епистемологија, но и обратно. Феминистичките епистемологии, иако оценети како релативистички, тие самите себе си не се оценуваат како такви.

Отфрлањето на традиционалните анализи на знаењето од страна на феминистичката епистемологија се аргументира и поради индивидуалистичката природа на традиционалните анализи. Субјектот во анализата е лице кое е апстрахирано од неговиот биолошки, социјален, културен и историски идентитет. Се чини дека критиката на индивидуализмот претставува *reductio ad absurdum* на идејата на епистемологијата како таква. Имено, доколку индивидуализмот е нераскинливо поврзан со трансцендирачките епистемички правила и доколку идејата за неситуиран познавател е само мит, тогаш е јасно дека такви правила кои би важеле универзално се невозможни. Со тоа не само што идејата за епистемологијата би била беспредметна, туку, исто така, и за релативизмот, скептицизмот и агностицизмот. Ситуираноста на познавателниот субјект создава ситуација во која не можеме принципиелно да направиме разлика помеѓу мислење и знаење⁸.

Алтернативата на ваквото сценарио е да ја испита можноста да прави принципиелна разлика меѓу мислењето и знаењето и да се почитува ситуираноста на познавателниот субјект. Во таквиот контекст, епистемичките правила не смеат да

---

⁸ Односот меѓу индивидуализмот и ситуираноста е главната интерна тензија во феминистичката епистемологија. Нејзиниот анти индивидуалистички став, ја позиционира или во насока на квази епистемологија, или како подвид на социјалната епистемологија. (види) Grasswick, H.E. & Webb, M.O., 2002. Feminist epistemology as social epistemology. *Social Epistemology*, 16, 185-196 Available from: <http://www.ingentaconnect.com/content/routledg/tsep/2002/00000016/00000003/art00001> <http://dx.doi.org/10.1080/0269172022000025570>.

имплицираат ситуација каде што нема да биде непрепознаена објективноста, вистинитоста и адекватноста на ривалистичките теории, пропозиции или објаснувања. Вака претставена, во негативни термини и со вокабулар на традиционалната епистемологија, феминистичката епистемологија се чини дека е осудена на невозможна мисија.

Епистемологија на феминистичко стојалиште

Епистемологијата на феминистичкото стојалиште е инспирирана од Хегеловата анализа на односот меѓу господарот и робот, како и од развивањето на таа анализа како „гледштето на пролетеријатот“ од страна на Маркс, Енгелс и Лукач. Според Хардинг, аргументот е дека човечката активност или „материјалниот живот“, не само што ги структурира, туку, исто така, и ги поставува границите на човечкото знаење - „тоа што го правиме го обликува и го определува тоа што можеме да го знаеме.“ (Хардинг 2003, стр.177) е фундаментот на епистемологијата на феминистичкото стојалиште.

Почетоците на епистемологијата на феминистичкото стојалиште ги сретнуваме во теоријата на Ненси Хартсок (Hartsock 1997) која застапува една посебна материјалистичка и феминистичка теорија на знаење и сподедува одредени сродности со позицијата на Дороти Смит (Smith 1987) за таканареченото „гледште на жената“. Според Хартсок, „половата поделба на трудот“, присутна како социјален фундамент во еден дијалектички противречен процес, создава услови за гледиште на жените за реалните социјални односи кое е недостапно за мажите. Во тој контекст, таа ја нагласува важноста од политичката активност не само од морални и политички, туку, исто така, и од епистемолошко-методолошки причини. Само низ борба против експлоатираниот систем, каква што е машката доминација, жените би ја согледале можноста од една сеопшта еманципаторска иницијатива. Но, и покрај евидентните постигнувањата, остануваат области од животот, како што се: поделба на работата во домаќинството, грижата за децата и платениот труд кои треба да се изменат. Политичките борби кои ги променија или ги менуваат

законите на општествата и државите ги откриваат корените на патријархатот длабоко во економијата, субјективноста и општествените релации. Во тој контекст, би можеле да запрашаме: „Дали феминистичката политика е дел од феминистичките истражувачки „методи?“

Анализата на Хартсок во многу аспекти се потпира врз Марксистичката епистемологија. Меѓутоа, и покрај длабоката преплетеност со марксизмот, теоријата на Хартсок е експлицитно критична кон имплицитните сексистички позиции во марксистичката теорија. Поскоро би можело да се каже дека теоријата на феминистичкото стојалиште е производ од идејата за дијалектичката меѓузависност на „нееднаквите“ и можните искусствени, когнитивни импликации за нивната дејствувачка позиција во сферата на социјалниот живот. Објективноста, реалноста, универзалноста како епистемолошки категории, со помош на феминистичкото стојалиште се откриваат како категории кои се длабоко проникнати со позиционираноста и интересите на човечкиот субјект, согласно родовите разлики. И покрај забелешките кон марксистичката анализа, Хартсок во марксизмот гледа како на моќно епистемолошко средство кое ќе ги поврзе апстрактноста на теоријата и конкретноста на родовиот живот⁹.

Феминистички емпирицизам

Феминистичката критика на научната пракса, на присуството на андроцентризмот и сексизмот во научното истражување, е почетокот на феминистичката емпирицистичка епистемологија. Некогнитивните вредности во форма на предрасуди се интерполираат „во истражувањето, особено кога тоа се наоѓа во стадиум кога научните проблеми се идентификуваат и дефинираат, но, тие, исто така, може да се јават и во планот на истражувањето, во собирањето и интерпретацијата на податоците“ (Хардинг 2003). Според феминистичките емпирицисти,

---

⁹ Епистемологијата на феминистичко стојалиште, посебно верзијата на Хардинг е најмногу критикувано од Пиник (види) Pinnick, C., Koertge, N. & Almeder, R., 2003. *Scrutinizing feminist epistemology: An examination of gender in science*: Rutgers University Press.

сексистичките и андроцентричните влијанија може да се елиминираат само со построго придржување на постоечките методолошки норми на научното истражување (Antony 1993). Во оваа фаза на феминистичката емпирицистичка епистемологија, епистемолошките прашања имаат методолошки одговори, па затоа во феминистичката литература оваа позиција се нарекува уште и наивна феминистичката епистемологија.

Развојот на феминистичкиот емпирицизам, беше таков што ја инкорпорираше концепцијата на ситуираноста, позиционираноста во своите епистемолошки анализи (Longino 1990). Комбинирајќи ги основите на емпирицизмот и теоријата на стојалиштето, критичката анализа на феминистичката емпирицистичка епистемологија се темели врз две претпоставки: дека концептуализацијата на предметот на истражувањето ги рефлектира доминантните сексистички, хомофобски и хетеронормативни стратегии и дека односното истражување има некаков удел или рефлексивност врз политичкиот статус и целите на групата која е објект на истражувањето.

Како пример на таа констелација, можеме да ги издвоиме: *концептот на биореторика* и *концептот на имплицитни верувања*. Концептот на биореториката е развиен во реторичките истражувања на науката и ги следи реторичко-прагматските ефекти што таа ги има врз општеството. Лин (Lyne 1990), која впрочем и го поставува концептот, биореториката ја дефинира како стратегија за изнаоѓање и организација на дискурсот на биологијата на тој начин што дискурсот проникнува во социјалниот, политичкиот и моралниот живот поддржувајќи одредено убедување. Концептот „имплицитни верувања“ развиен од Лонгино (Longino 1990) обезбедува соодветни средства во идентификацијата на аргументативните елементи на дискурсот кој од научното „е“ обезбедува „треба“ во јавната политика. Од нејзините анализи на научните истражувања во биологијата, таа заклучува дека одредени научни сознанија се интерпретираат како погрешни доколку не се согласуваат со тековните верувања во дадени културно-цивилизационски контексти. Според Лонгино, имплицитните верувања ги одредуваат научните претпоставки и ги детерминираат правците и интерпретациите на научните истражувања.

Иако името на овој вид феминистичката епистемологија сугерира дека во нејзината основа е емпирицистичката епистемологија, сепак поскоро би можеле да ја определиме како постемпирицизам. Најчесто, разработувана од феминистки школувани во духот на аналитичката филозофија и филозофијата на науката, темите во феминистичката емпирицистичка епистемологија кои го определуваат нејзиниот дискурс се идентификувани во аналитички дух, па затоа често се одбивани од феминистките/феминистите кои ја протежираат континенталната филозофија¹⁰.

Феминистички епистемолошки постмодернизам

Иако се чини дека феминистичката емпирицистичка епистемологија и епистемологијата на феминистичкото стојалиште се дивергентни и дека имаат несомерливи импликации за разбирањето на знаењето, тие сепак имаат заеднички карактеристики. За оваа заедничка одлика Хардинг ќе истакне дека и емпирицистите и теоретичарите на стојалиштето, настојуваа да засноваат објаснувања за социјалниот свет кои би биле помалку едностранни и искривени отколку тие што преовладуваат. Во таа смисла, тие се обидуваат да произведат феминистичка наука, таква, која подобро ќе го одразува светот околу нас, отколку нецелосните и искривени објаснувања на традиционалната социјална наука. Оваа наука не би требало да заменува една родова лојалност за друга, туку, наместо тоа, да ја унапредува објективноста на науката (Хардинг 2003, стр,181).

Феминистичкиот епистемолошки постмодернизам претставува реакција на ваквиот проект на феминизмот во поглед на епистемологијата, методологијата и филозофијата на науката (Allen and Baber 1992). Доколку епистемолошкиот феминистички проект се заснова врз принципите на објективноста, универзалноста и вистината тој е подеднакво неуспешен проект како што се

---

¹⁰ Како и за други теми така и за епистемолошките прашања, дихотомијата аналитичка/континентална традиција има одредена улога. Феминистичкиот емпирицизам се препознава како дел од аналитичкиот феминизам.

останатите проекти на Модерната. Имплицитниот есенцијализам, како во поглед на познавателниот субјект, така и во поглед на релацијата субјект-објект, метафизиката на дуализмот ум/тело и репрезентативната теорија на знаењето, според феминистичкиот епистемолошки постмодернизам ја обликуваат феминистичката епистемологија. Идејата за една објективна или помалку искривена слика за светот е само уште еден мит на епистемолошкиот модернизам¹¹.

Аргументите во критиката на феминистичкиот епистемолошки постмодернизам насочен кон феминистичката епистемологија не претставуваат заокружена целина ниту можат со сигурност да се лоцираат изворите на нивната аргументација. Иако некои авторки ја претставуваат позицијата на Дона Харавеј (Haraway 2003), примарно како извор на феминистичкиот епистемолошки постмодернизам, треба да забележиме дека кога Хардинг ја прави таксономијата на феминистичката епистемологија таа воопшто не ја споменува Харавеј. Според, вокабуларот на Хардинг, употребувајќи ја синтагмата „големата приказна“ и спомнувањето на Ричард Рорти (Rorty 1979), таа пред вид ги има постструктуралистичките и прагматистичките епистемологии како основа за феминистичкиот епистемолошки постмодернизам. Тоа значи дека постмодернистичката критика на епистемологијата во феминизмот не произлегува иманентно од контекстот на феминизмот како теорија и пракса, туку модифицирајќи ги тековните и доминантните критики на модернизмот ги користи во деконструктивните епистемолошки потези.

Па, сепак, ситуираните знаења, како единствени епистемички точки е тоа што е заедничко со критикуваните епистемологии. Како што споменува Харавеј, не постои „поглед ни од каде“ алудирајќи на претпоставената епистемичка позиција на традиционална епистемологија која ја трансcedира ситуираноста на епистемичкиот субјект. Плурализмот на епистемичките позиции е целосно објективен концепт кој треба да го испитаат и

---

¹¹ Не постои унифицирана доктрина на феминистичкиот постмодернизам, вклучително и на феминистичката постмодерна епистемологија. Во главно, феминистичката постмодерна епистемологија се темели на критиките на категориите универзалност, објективност, мета нарации.

применат феминистичките епистемологии, тврди таа, поставувајќи ја загатката на знаењето и науката во лавиринтите на духот на постмодерното време.

Проблеми со феминистичката епистемологија и методологија

Есенцијализмот на феминистичката епистемологија

Феминистичката епистемологија понекогаш се интерпретира како истражување на „женското знаење“ или „женски начин на познание“. Иако ваквата формулација, нашироко, е отфрлена како погрешно разбирање на целите и смислата на феминистичката епистемологија, сепак таа не е безначајна. Веќе видовме дека во анализите на постмодернистичката феминистичка епистемологија, статусот на субјектот на познанието има имплицитни, есенцијални карактеристики. Со цел, да ја демантира ваквата позиција, Хардинг потенцира дека кога зборува за „искуството на жените“, тоа го прави во множина затоа што категоријата жена „ја има само во различни класи, раси и култури“ (Хардинг 2003). Иако, постмодернистите би се согласиле со нејзината анализа на категоријата жена, и би го прифатиле одговорот дека феминистичката епистемологија не е „женското знаење“ или „женски начин на познание“, сметам, дека приговорите за есенцијализмот не се однесуваат на именската форма на значење на тие синтагми, туку на семантичката улога што тие ја имаат и дека на тој начин, тие значења ја одредуваат нивната онтологија.

Овој вид приговори не произлегуваат само од постмодернистичкиот феминизам, туку и од други критички позиции. Така на пример, Сузан Хак (Нааск 1993) ја забележува промената на семантиката „женски начин на познание“ која произлегува од поранешната формулација „женско мислење“. Според Хак, реторичките поместувања во дискурсот на феминистичката епистемологија не ја намалуваат опасноста од есенцијализам, туку само ја замаглуваат вистинската тема на феминистичката епистемологија. Слични приговори можат да се

упатат и кон реторичко-семантичката трансформација на синтагмите „женска точка на гледиште“ со „феминистичка точка на гледиште“. Претпоставката на ваквата трансформација е деконструкција на универзалноста на женското искуство, во политичко-теоретска гледна точка.

Главниот методолошки проблем на феминистичката епистемологија можеме да го лоцираме во концептуализацијата на искуството на жените како ресурс за научни проблеми, хипотези и докази. Парадоксалноста на ваквата определба е во тоа што и покрај декларацијата за антиесенцијалистичката слика за искуството и знаењето на жените, сепак крајното исходиште на феминистичката епистемологија е искуството на жените. Во крајна линија, без разлика како би го контекстуализирале, тоа е основата што ја легитимира епистемолошката феминистичка анализа. Меѓутоа, импликациите по феминистичката епистемологија се навистина големи. Доколку „искуството и знаењето на жените“ контекстуално го конструираме тогаш се чини дека невозможно е да се откријат, макар во принцип, епистемичките стандарди кои би биле комплементарни во различни контексти, со што се доведува под прашање легитимноста на феминистичките епистемолошки анализи. Се разбира, тоа е возможно само доколку се конструира концепт на „искуството и знаењето на жените“ чија содржина ќе го преживее преминувањето на контекстуалните граници.

Дали феминистичката епистемологија е релативизам?

Импликациите што концептуализацијата на категоријата на искуството на жените ги има за онтолошката поставеност на феминистичката епистемологија, како што видовме, се навистина збунувачки. Дури и доколку го прифатиме стратешкиот есенцијализам и идејата за феминистичката епистемологија како локална епистемологија и како решение за упатените приговори, тоа што не може да се избегне е прашањето за релативизмот на феминистичката епистемологија. Релативизмот во феминистичката епистемологија се јавува на неколку нивоа: како прашање на извор на епистемолошките прашања, на планот на

објективноста на знаењето и како проблем на политизацијата на епистемичкото оправдување (Harding 1996).

Дали феминистичката епистемологија е дискриминирачка кон машкото искуство како извор и тема на феминистичката епистемологија? Иако, по дефиниција, феминизмот во епистемологијата би се занимавал со положбата и статусот на жените, додека искуството на мажите ќе биде идентификувано како андроцентризам и сексизам, според Хардинг, и искуството на мажите е релевантна тема. Иако во нејзините текстови, за потребата на анализите, искуството на мажите се прикажува како андроцентризам, таа, како што ќе видиме подоцна, не ги изедначува. Хардинг е свесна, дека со дихотомијата искуство на жените/искуство на мажите, може да се јави одреден приговор за епистемички релативизам. Таа ни претставува едно сценарио во кое релативистите тврдат декагледистата на мажот не се *единствено* легитимни гледишта. Жените имаат свои гледишта за нештата и мажите имаат свои. „Кој би можел објективно да каже дека едното е подобро од другото?“ (Хардинг 2003) гледиште кое таа во целост го отфрла како неоправдано. Според неа, релативизмот, не е ништо друго туку универзализација на епистемичките вредности на ситуираноста на западната цивилизација и со тоа на искуството на белите мажи од средната класа¹². Но, таа го одбива релативизмот и од други причини. Како што видовме, според епистемологијата на феминистичкото стојалиште, стојалиштето на жените може да даде пообјективна или помалку искривена слика на состојбите и феномените кои би биле тема на некакво испитување. Дијалектичката игра на господарот и слугата создава ситуација, во која, стојалиштето на потчинетите и маргинализираните е пообјективно од гледиштето на господарите, привилегираните, мажите. Токму оваа дијалектичка релација го елиминира

---

¹² Мислам дека решението со мажите во феминистичката епистемологија, посебно во епистемологијата на стојалиштето е да се прави разлика меѓу мажот како истражувач и како епистемолог. Како и да е, изгледа дека на ниво на истражувањето, мажот феминист не може да го задоволи принципот на симетричност со предметот на истражување, затоа што нема женско искуство, колку и да споделува феминистички вредности.

релативизмот на искуствата, барем кога станува збор за социјални групи кои стојат во одредена асиметрична релација.

Како што можеме да забележимо, преку дијалектиката на господарот и слугата, епистемологијата на феминистичкото стојалиште смета дека оправдано ги отфрла приговорите за релативизам. Ваквата концепција истовремено ја зачувува ситуираноста на знаењето, го блокира релативизмот на родовите искуства и ја афирмира категоријата на објективност. Се разбира, дека според оваа констелација на односи, категоријата на објективноста не е иста како што ја разбираат класичната епистемологија и филозофијата на науката.

Опсег и ограничувања на феминистичката епистемологија

Дали феминистичката епистемологија има опсег на дејствување и граници на важење во кои таа би била легитимна теорија и анализа? Како е возможно едно социјално и политичко движење, како што е феминизмот, легитимно да понуди епистемолошки теории и анализа без да се обврзе на одредени онтолошки, епистемолошки и етички категории?¹³ И, на крајот од краиштата, дали само жените и феминистките/феминистите можат да се занимаваат со прашањата што таа ги покренува?!

Овие прашања немаат реторичко важење, туку во целост го опишуваат тоа што е суштинско за проектот на феминистичката епистемологија. На пример, суштинско е прашањето за тоа дали е легитимна анализата од одредена феминистичка перспектива која треба да резултира со одредени епистемички, методолошки и етички вредности кои имаат политички импликации. Се разбира, многу од оправдувачките стратегии во поглед на епистемичките капацитети и рационалноста се андроцентрични, но дали тоа значи дека филозофскиот проект на општата епистемологијата, исто така, е дел од маскулинизмот во филозофијата.

---

¹³ Еден од главните приговори кон феминистичката епистемологија се однесува токму на политичкиот интерес во феминистичката епистемологија, но не и кон политичкото прашање кое таа епистемологија го покренува.

Познатиот епистемолог, Пол Богосјан, на следниов начин ја опишува својата оценка за поврзаноста на општата епистемологија и главните забелешки на феминистичката епистемологија:

- Значи, што класичната епистемологија тврди за релацијата меѓу знаењето и локалните политички и социјални контексти во кои тоа е создадено? „Дали таа одрекува дека знаењето е често произведено колективно, од членовите на социјалната група?“ „Не.“ „Дали таа одрекува дека научниците имаат политички и социјални вредности и дека овие вредности можат да влијаат врз тоа што тие го веруваат?“ „Не.“ „Дали класичната епистемологија има увид за тоа колку често во текот на историјата верувањата биле оформени од политичките и социјалните согледби како спротивставени на другите видови стојалишта?“ „Не, тоа е прашање за историчарите на науката и знаењето, а не за филозофите.“ Тоа што класичната епистемологија го одрекува е нешто нормативно, а не дескриптивно, а таа одрекува дека политичките или социјалните вредности на групата или личностите можат легитимно или коректно да бидат вклучени при одлучувањето што да се верува. Ако тезата за ситуираност треба да вклучи нешто што е од важност, класичната епистемологија, тогаш тоа треба да биде ова. (Boghossian 2002, стр.45)

Прашањето за политизираноста на феминистичката епистемологија можеме да го опишеме така што ќе ја направиме видлива реторичката стратегија на поврзувањето на феминистичките политички цели во даден историски и културен контекст, со легитимните епистемолошки категории, како и начинот на кој тие категории стануваат средство за постигнување на политичките цели¹⁴. Пример за таква стратегија е поистоветувањето на феминистичкото стојалиште со стојалиштето здобиено врз

---

¹⁴ Поврзаноста на феминистичките цели и критиката на основните категории на епистемологијата е, како што веќе спомнавме, *Reductio Ad Absurdum* на идејата за епистемологијата како филозофска дисциплина.

основа на искуството на жените во епистемологијата на феминистичкото стојалиште¹⁵. Може да се замисли одредена низа од епистемолошко-методолошки вредности кои ги одразуваат политичките цели на феминизмот и за кои се инсистира да бидат дел од практиките на истражувањата. Меѓутоа, тоа што нив ги легитимира или епистемолошки ги оправдува, се разбира, не можат да бидат политичките цели на феминизмот, туку оправданието мора да биде во основа многу пофундаментално. Во епистемологијата на феминистичкото стојалиште, искуството на жените ја има улогата на втемелувач и оправдание за заснованоста и потребата од феминистичките истражувачки вредности, а со тоа и оправдание на феминистичките цели. Во тој контекст, заради привилегираноста на искуството на жените се чини дека феминистичките вредности, сами од себе, се пројавуваат како импликација на искуството на жените. За парадоксот да биде уште поголем, Хардинг, на пример, дозволува машки истражувачи, но тие би требало да ги сподедуваат феминистичките вредности за да бидат успешни во своите истражувачки намери, но сепак, никако не е јасно како тие како мажи можат да го почитуваат принципот на *лоцирање на истражувачот во истиот критички простор како предметна содржина* доколку за предметна содржина и како извор на истражувачкото прашање е одредено искуството на жени кон кое тие немаат пристап. Или би имале пристап само доколку искуството на феминистите е исто што и искуството на жените.

Оваа анализа може да изгледа како сексистичка и антифеминистичка, што не е случај. Сосема е возможно идејата за една феминистичка епистемологија да се јави не во контекст на феминизмот како политичко движење и теорија, туку во контекст на регуларните анализи на епистемолошките проекти. Од идејата за ситуираноста на знаењето, која е сосема регуларна позиција во главните текови на епистемологијата, има само мал чекор до тоа таа идеја да се поврзе со идејата на ситуираноста на искуството на жените како извор на посебна епистемичка ситуација. Тоа што е

---

¹⁵ Поистоветувањето на женското искуство со феминистичките вредности ги прави мажите политички неприфатливи за феминистичкото движење. Радикалната теза би била дека мажите не можат да бидат феминистички истражувачи.

различно од феминистичкиот контекст е отсуството на одредена политичка мотивираност и политички притисок. Можеби таквите класични епистемолози и би се придружиле на феминистичката агенда, но никогаш нема да ја поврзат ситуираноста како оправдување на феминистичките цели. Реториката на лажната дилема дека „како може политизирано истражување да ја зголеми објективноста на проучувањето наспроти „потрагата по научно знаење за кое се претпоставува дека треба да биде вредносно-неутрална, објективна, непристрасна, безинтересна,... заштитена од политички интереси, цели, и желби“, (Хардинг 2003,стр.160) всушност е тоа што треба се избегне и во едниот и во другиот случај. Феминизмот треба да го превладее својот иритирачки и агресивен настап за да биде сфатен сериозно, а *mainstream* епистемологијата да се обиде да ги признае новите и продуктивни анализи на феминистичката епистемологија¹⁶.

Феминистичките постмодернисти, но и останатите треба да престанат со играта на заплашување, заведување и иронија затоа што детските болести на постмодернизмот веќе се прележани. Кој уште верува во постмодерните големи нарации дека сè, буквално сè, е прашање на релациите на моќ, па дури и знаењето во целост? Како и да е, веќе се појавуваат знаци на зрелост помеѓу феминистичките епистемолози, ја преземаат одговорноста да ги постават границите на своите анализи и да ја исцртаат географијата на епистемолошките домени. Хелен Лонгино (Longino 1990, 1997, 1999, 2002a, 2002b), протагонистка на таканаречениот епистемолошки контекстуализам кој припаѓа на емпирицистичката струја, феминистичката епистемологија ја одредува како локална епистемологија. Доменот на локалните епистемологии се гради на тој начин што регулативните епистемолошки стандарди имаат важење само во однос на заедницата која споделува одредена дискурзивна матрица. Второ, онтолошките обврски на теоријата се однесуваат само на одреден аспект на појавата и феноменот кој се испитува. И трето, епистемолошките стандарди сами по себе не

---

¹⁶ Отфрлањето на можноста, водечката епистемологија да придонесе во развитокот на феминистичката епистемологија е централната заблуда на радикалната политизација на феминистичката епистемологија.

претендираат ниту да бидат универзални ниту супериорни во однос на други епистемолошки стандарди. Според Лонгино, општата или филозофската епистемологија не може, ниту треба да се отфрли. Општата епистемологија треба да го прави тоа што и отсекогаш го правела - да ја одредува смислата и принципите на основните епистемолошки категории, како што се: разликите меѓу знаењето и мислењето, рационалноста и епистемолошкото оправдание.

За родовата анализа

Контекст на појава на родовата анализа: жените во развој и родот во развој

Политичкиот контекст на појавата на родовата анализа како истражувачко-аналитичка рамка е дискурсот на развојните теории и проектите за развој и модернизација на современите општества.¹⁷ Синтагмата „жени во развој“ (ЖВР, WID, понатаму во текстот) за прв пат се јавува во Соединетите Американски Држави (САД) од страна на мрежната соработка на жени кои се занимаваат со развој и развојни политики (Miller). Врз основа на сопствената работа тие ги критикуваа развојните теории и политики докажувајќи дека модернизацијата има различни влијанија врз жените и мажите. Наместо да ја подобруваат состојбата и статусот на жените, развојните политики само ја влошуваат нивната положба. Најголемото влијание врз оформување на политиката на „жените во развој“ потекнува од страна на феминистичките лоби-групи, особено тие кои го застапуваат либералниот феминизам. Либералниот феминистички дискурс беше интегриран во концептуалната рамка на политиката на „жените во развој“ и делумно ги одредуваше неговите политички стратегии. Дејствувањето обично се насочуваше кон демаскирањето на традиционалните улоги и стереотипите за жените во општеството,

---

¹⁷ Основното оправдување за ваквиот пристап обично се темели на ставот дека развојот различно влијае на мажите и жените, заради тоа што нивните појдовни позиции не се исти. Заради ова, тие ќе имаат и различно влијание на развојните проекти. И едните и другите мораат да бидат вклучени во дефинирањето на проблемот за да бидат земени предвид интересите на целото општество

а начините на поддршка се остваруваа преку проекти за еднакви можности, антидискриминаторска легислатива и реконструкција на пазарот на трудот.

Во доцните седумдесетти и почетокот на осумдесеттите години од минатиот век, сè повеќе критичари на политиките на „жените во развој“ ги истакнуваа нивните ограничени сфаќања за причините за изоставувањето на жените од тековите на развојот. Имено, тие ја критикуваа премисата на пристапот на „жените во развој“ дека субординаноста на жените во општеството произлегува од фактот дека тие немаат пристап до развојните ресурси. Како дополнување, критичарите, исто така, го отфрлаа и пристапот кон жените на политиките на „жените во развој“, затоа што ги оставаа изолирани во своите проекти. Според нив, овие политики и проекти не ги земаат *родовите релации* како извор за субординација и причина која влијае врз изоставувањето на жените надвор од развојот и модернизацијата.

Пристапот кон прашањето на развојот и местото и улогата на жените во тие процеси, кој се заснова врз категориите, како што се: родови релации, род и родова еднаквост е познат како „род и развој“ (РИР, понатаму во текстот)¹⁸. Според ваквиот пристап, фокусот на жените не ги третира како изолирана група, туку како една од страните во родово детерминирани релации. Според тоа, пристапот „род и развој“, се обидува да покаже на кој начин родовата субординација е конструирана од различни социјални институции и дека преку една конзистентна политика на партиципација, зајакнување и еманципација ќе ги постигнат целите како што е родовата еднаквост.

---

¹⁸ Еден од основните принципи на РИР е дека мажите и жените ги сочинуваат и одржуваат постоечките општествени односи и поделбата на трудот. Сепак, тие имаат различна корист од тоа и различно патат. Заради ова треба да и се посвети поголемо влијание на улогата на жените бидејќи тие се во далеку полоша позиција од мажите

	ЖЕНИ ВО РАЗВОЈ	РОД И РАЗВОЈ
ПРИСТАП	Пристап кој настојува да ги интегрира женските проекти во развојните програми и процеси.	Пристап кој сака да ги зајакне жените да ги менуваат нееднаквите односи на моќ помеѓу половите.
ФОКУС	Жени.	Односи меѓу мажите и жените.
ПРОБЛЕМ	Исклучување на жените од развојните процеси.	Нееднакви односи на моќ (богати/сиромашни, мажи/жени) кои го спречуваат еднаквото и потполно учество на жените.
ЦЕЛ	Поефикасен и поефективен развој.	Еднаквост и одржлив развој каде мажите и жените ги делат одговорностите, одлуките и моќта.
СТРАТЕГИЈА	Женски проекти; Практични потреби на жените; Интегрирани проекти; Зголемување на продуктивноста на жените и нивната заработувачка;	Идентификување и осврт на краткорочните потреби кои ги определиле мажите и жените за да ја подобрат својата положба;

	Развој на способностите и вештините на жените во нивните традиционални улоги.	Едновремено, осврт врз машките и женските долгорочни интереси.
--	---	--

Табела 1: Разлики меѓу жени во развој и род и развој 1

Аналитичко-истражувачки концепции на жените во развој и род и развој

Пред појавата на ЖВР како теоретски политички пристап, разгледувањето на прашањата на местото и улогата на жените и мажите во развојот можеме да го определеме како родово слеп. Тоа не значи дека мажите и жените не се фактори на анализите, но тие како такви немаат никаква експанаторна улога. Аналитичко-истражувачките рамки во развојните теории можеме да ги поделиме во неколку групи:

- Родово слепи анализи: теориите кои го игнорираат влијанието на мажите и жените можеме да ги означиме како родово слепи анализи;

- Традиционални анализи: анализите кои ги претставуваат традиционалните улоги на мажите и жените како утврдени состојби;

- Дескриптивни развојни анализи: појавата на анализи и истражувања на животот на жените и мажите инспирирани од квантитативните истражувања во социологијата и економијата;

- Родови анализи: аналитички истражувачки рамки кои за предмет ги имаат родовите релации, општествените услови на родова и симболска субординација.

Разликите меѓу аналитичко-истражувачките концепции на ЖВР И РИР се протегаат на границите меѓу третата и четвртата точка. Аналитичките рамки во ЖВР во теоретскиот дел се темелат врз „теоријата на половите улоги“ што на некој начин поврзана е со традиционалните анализи. Во истражувачкиот дел ги користат дескриптивните и квантитативните методи на социолошкиот и економскиот пристап. Практично погледнато, тоа значи дека тие на родовите гледаат како на издвоени категории со (релативно)

детерминирани улоги во домот и општеството. Акцентот на анализите се поставува врз продуктивните и репродуктивните улоги во економско-развојните анализи.

Во родовите анализи кои произлегуваат од РИР, во теоретската истражувачка методологија се отфрлаат претпоставките на традиционалните анализи и ги надминуваат дескриптивните анализи¹⁹. Бидејќи родот, односно родовите релации не се одредени само со процесите на продукција и репродукција, туку и од сферата на симболичкото, семиотичкото, родовите анализи го прошируваат полето на истражувачкиот домен и доменот на развојните теории²⁰. Тоа што останува заедничко со дескриптивно-развојните анализи е прашањето на пристапот и располагањето со ресурсите, иако различно концептуализирано.

Родовата анализа како дел од креирањето политики

Освен аналитичко-истражувачката компонента, родовата анализа има и политичка димензија. Во одредена смисла, таа е и замислена како методолошка рамка, аналитичко средство кое на тие кои ги водат политичките и развојните процеси да ги проценат родовите релации и влијанието што тие го имаат врз жените и мажите. Така на пример, една генерална стратегија којашто како цел ја има родовата еднаквост и начините на институционално дејствување во насока на нејзино постигнување, во меѓународните документи е позната како Gender Mainstreaming. Во *Пекиншката платформа за акција* Gender Mainstreaming се дефинира на следниов начин:

---

¹⁹ Појавата на родовата анализа во контекст на РВП се совпаѓа со се повеќе зачестената употреба на категоријата „род“ во феминистичките текстови.

²⁰ Мажите и жените минуваат низ различни патишта на социјализација и често функционираат во различни сфери на општествениот живот, на кои сепак не може да им се одрече меѓузависноста. Резултат од ова се различните приоритети и перспективи, различни родови улоги. Во овие општествено конструирани улоги мажите можат од една страна да ги намалат, а од друга страна да ги прошират можностите за избор и влијание за жените.

„...Владите и другите актери треба да промовираат активна и видлива политика на општо прифаќање на родовата перспектива во сите политики и програми, така што пред да се донесат одлуки, ќе се направи анализа на ефектите врз жените и врз мажите, соодветно...” (1995)

Од цитатот можеме да забележиме дека се бара да се изврши родова анализа. Стратегиите за постигнување родова еднаквост се темелат врз одредени аналитички методи во формулацијата, спроведувањето и евалуацијата на специфичните политики од јавната сфера. Родовата анализа, во овој контекст, е метод што за предмет ги има родовите релации, родовите разлики и разните општествени фактори што ги одредуваат таквите релации и се основа за носење политички одлуки.²¹

Родовата анализа е дел од процесот на креирање, спроведување и оценување на политиките во јавната сфера кои директно се релевантни за развојот на општеството во целина. За таа цел, родовата анализа треба да ги анализира разните процедури во креирањето на политиките, со цел да обезбеди знаења и да предложи нивна реорганизација која ќе резултира со интеграција на родовата перспектива. Таа може да биде и родово специфична, на пример кога го анализира статусот и положбата на жената во општеството или во некоја специфична општествена ситуација. Покрај дескриптивната компонента, родовата анализа има и нормативна компонента. Нормативната компонента на родовата анализа се состои од нејзиниот евалуациски момент, како анализа на општествените процеси од одредена перспектива (перспектива на родовата еднаквост), но и од оценките и препораките што треба да се преземат за да се постигне одредена ситуација што би ги задоволела критериумите на родовата еднаквост. Критериумите, исто така, се контекстуално зависни, нивната содржина ќе зависи од тоа кој ја прави анализата или со која цел се прави анализата, кои се

---

²¹ Родовата анализа како дел од креирање на политики не треба да се сфати дека единствено *тогаш* ја има политичката димензија и дека *само тогаш* може и треба да се спроведува. Тврдењето дека родовата анализа е иманентно политичка е едно од главните тврдења во оваа студија.

стандардите што треба да се постигнат, која е временската рамка за постигнување на целите итн.

Типови родова анализа

Харвардска аналитичка рамка

Харвардската аналитичка рамка, беше развиена од истражувачите на Харвардскиот институт за меѓународен развој во соработка со канцеларијата на USAID (March *et al.* 1999). Задача на анализата во контекстот на економијата е да ја анализира распределбата на ресурсите во поглед на жените и мажите. Од добиените резултати, треба се креираат проекти кои ќе ја зголемат ефикасноста на преземените развојни активности и ќе ја подобрат севкупната продуктивност. Во основа, Харвардската аналитичка рамка претставува табела, односно матрица за собирање податоци на микро ниво кои можат да бидат искористени како информации во чекорите на спроведување на анализата. Харвардската аналитичка рамка се состои од четири компоненти, алатки кои меѓусебно се поврзани.

Првата алатка, именувана како **профил на активности** ги идентификува продуктивните и репродуктивните активности на жените и мажите. Втората компонента е собирање податоци класифицирани по род, старост и други фактори. Како дополнување на основните фактори, можат да бидат и идентификувани времето и местото на извршување на активностите.

Со втората алатка, **профил на пристап и контрола** се идентификуваат ресурсите што жените и мажите ги употребуваат во вршење на активностите кои се опишани со првата алатка. Исто така, со неа се идентификува пристапот, контролата и бенефитите од работата. Акцентот се става врз контролата на сите аспекти од ова ниво на анализата. На пример, жените можат да имаат пристап во политичките процеси, меѓутоа тие немаат влијание или контрола во носењето одлуки или креирањето одредени процеси од кои би имале бенефит.

Анализата на **факторите на влијанија** на родовата диференцијација на поделбата на работата, располагањето, контролата и уживањето на бенефитите е третата алатка. Идентификацијата на изминатите и тековните фактори, можат да го одредат трендот на факторите и да создадат услови за предвидување на факторите во иднина. Факторите можат да бидат најразновидни: религиозни верувања, културни норми, социјални очекувања, образование итн. Целта на идентификацијата на овие фактори е да се оцени влијанието врз родовите релации со цел да се предвидат како евентуални пречки и да се изнајдат стратегии за нивно избегнување во процесот на интервенција.

Анализата на проектниот циклус е четвртата алатка. Таа се употребува во проверка на проектните предлози или области на интервенции од родова перспектива со помош на родово класифицирани податоци и влијанијата што проектите би ги имале врз жените и мажите.

Трите P²²

Шведската асоцијација на локалните власти (Authorities) некаде околу 1997 година спроведува истражување за прашањата на општините и родовата еднаквост и врз основа на тоа истражување доаѓа до идеја да креира тест-метода за тоа како би можело и би требало стратегијата за интеграција на родовата перспектива да биде имплементирана во општините. Формираниот комитет кој бил задолжен да го креира методот, го дизајнира таканаречениот метод на 3P (понатаму 3P), методолошко средство кое станува едно од најпопуларните методолошки алатки во светски рамки.

Методот на 3P развиен е да може да се употреби како методолошка рамка на едно истражување. Составен е од квантитативна и квалитативна постапка и со некои додатни класични елементи на едно истражување, може да конструира солидно испитување на тековните состојби по прашањето на родовата еднаквост. Методот структуриран е од три фази и чекори,

---

²² Се повеќе имплементатори на оваа анализа зборуваат за 4P, истакнувајќи го развојниот карактер на анализата.

од кои првите две се квантитативни додека третата фаза е квалитативна. Првите две Р ги означуваат прашањата на репрезентацијата и ресурсите, додека последното Р се однесува на реалноста. Сите заедно, се замислени да одговорат на прашањето: „Кој и што добива и под кои услови?“ Бидејќи ЗР методот е креиран со фокус на прашањата за имплементација на родовата перспектива, нормално е да се очекува дека предметот или една од целните групи на испитувањето се официјалните и извршните субјекти на носење и спроведување одлуки поврзани со родовата еднаквост. Но, тоа не значи дека методата не може да биде модифицирана и за фокус да има и други субјекти кои не се дел од политичкиот процес на имплементација.

Структурата на ЗР методот, како што веќе споменавме составен е од три фази: репрезентација, ресурси и реалност.

Репрезентација – Р1

Р1 се однесува на следново прашање: „Колку жени и колку мажи?“ Бидејќи се однесува на субјектите кои носат одлуки, на тие кои ги извршуваат и на тие кои се објекти на тие одлуки и активности, со овој чекор се дознава за родовата структура и профилираност на испитуваниот процес.

Ресурси – Р2

Р2 го загатнува прашањето на ресурсите. Испитувањето треба да ни ги открие информациите кои се однесуваат на прашањата со финансиите, времето просторот, динамиката, односно сите тие аспекти кои се однесуваат на располагањето со добрата. Главното прашање во овој дел е како и на кој начин се дистрибуирани ресурсите меѓу жените и мажите?

Реалност – Р3

Со последниот чекор се анализираат податоците од првите два чекора. Целта на анализата е да се откријат норми или обрасци на однесување кои ги водат или управуваат со состојбите и активностите. Всушност, тоа е и целта на оваа анализа - да се покаже кои од законитостите што управуваат со процесите, се позитивни или не по прашањето за родовата еднаквост и за политиките кои се преземаат во таа насока.

Методата на ЗР претставува инспиративна методолошка рамка која дозволува комбинирање од најразлични методски

техники кои ќе ни послужат во главната цел која по својата природа е експланаторна. За разлика од некои други анализи со оваа метода не само утврдуваме туку и откриваме нови факти кои управуваат со родовите односи.

Родова методологија на евалуација (PME) (GEM)

Интензивниот развој на информациските комуникациски технологии (ИКТ) придонесе да се постават одредени прашања за поврзаноста на новите технологии и статусот и положбата на жените во таканареченото информатичко општество. Родовата методологија на евалуација (PME понатаму во текстот) започнува како проект на група активистки на АПЕК инициран на една работилница во Манила во 2000 година. Идејата за проектот произлегла од нивната работа на социјалните промени и влијанието на ИКТ на таквите промени кои ги зајакнуваат жените и ја подобруваат нивната положба. PME како алатка за анализа развиена е од потребите за евалуација на ИКТ проектите. На почетокот се формира како евалуација на ИКТ проектите на АПЕК, а подоцна се развива како стандардна анализа и евалуација на ИКТ иницијативите. Според тоа, PME можеме да ја дефинираме како аналитичка рамка во која се интегрира родовата анализа при евалуацијата на разни општествени иницијативи кои ја употребуваат ИКТ со цел да се предизвика одредена социјална промена. Иако, иницијално можеме да одредиме неколку базични принципи и чекори на оваа анализа, сепак вистинските ефекти на методолошкиот пристап ќе зависат од контекстуалните фактори кои ја надополнуваат оваа анализа. Впрочем, нејзината адаптивна природа е една од нејзините суштински карактеристики.

Структурата на PME се состои од седум чекори групирани во три фази. Првата фаза вклучува четири чекори. Главната цел во првата фаза е интеграција на родовата анализа во процесот на евалуација. Втората фаза се фокусира врз собирање и анализа на податоци од родова перспектива. Третата фаза се однесува на тоа, како поуките извлечени од процесот на евалуација би можеле и треба да придонесат за позитивна промена во родовите релации.

Во првиот чекор од првата фаза, се идентификуваат корисниците и целите на евалуацијата. Во вториот чекор се идентификуваат родовите прашања и проблемите на ИКТ кои се поврзани со нив. Последните два чекора се подготовката на евалуациските прашалници и поставувањето на родовите и ИКТ индикатори. Во втората фаза, се изготвуваат методите за собирање на податоците што го претставува петтиот чекор, додека во шестиот се врши анализа на собраните податоци. Во последната, трета фаза, се спроведува седмиот чекор, односно наученото од процесот на евалуација се инкорпорира во процесите кои ги засегаат родовите релации во контекст на информатичкото општество.

Проблеми и ограничувања на родовата анализа

Ограничувања на Харвардската аналитичка рамка

Харвардската аналитичка рамка иако пред вид ги имаат и жените и мажите, таа се уште е втемелена во филозофијата на пристапот - жените во развој. Главниот акцент на продуктивната и репродуктивната активност на жените, како исходиште на анализата, имплицира политика на родова еднаквост сфатена како индивидуален пристап на контрола и располагање со ресурсите. Централната институција на анализата се домаќинствата, со што се пренебрегнува фактот дека и останатите институции вклучувајќи ги и развојните агенции, исто така, можат да бидат фактори на родовата нееднаквост.

Една од главните критики упатени кон Харвардската аналитичка рамка е пристапот според кој жените ги третира како инструмент за развој. Основните претпоставки на оваа анализа е дека развојните проекти и интервенции се родово неутрални и оттаму не посветува внимание на концептите на родовата еднаквост. Меѓутоа, очигледно е дека оваа аналитичка рамка не го ветува тоа за што обично е критикувана. Се чини дека таа апсолутно не би била ефикасна во проектите кои имаат за цел или имплицираат промена во родовите релации.

Тоа за што оправдано се критикува, се однесува на нејзината контекстуализација кога таа се спроведува на терен. Имено, постојат

ситуации каде што жените репродуктивните улоги ги извршуваат единствено во рамките на домот. Во тој случај би имале нецелосна слика на родовите трансформации на репродуктивните улоги кои ги имаат мажите надвор од домот, кои во други контексти би ги имале жените. Ограниченоста во претпоставките за локацијата на активностите и незината априорна идентификација со жените и мажите како изделени групи ја прави анализата родово ограничена.

Истата проблематична ситуација можеме да ја најдеме кај четвртата алатка - **анализата на проектниот циклус**. Евалуацијата на проектите и интервенциите се спроведуваат во светло на добиените податоци од претходните алатки, но и априори. Не е јасно како е можно од добиените податоци да се оценат целите на проектот за да се идентификуваат стратешките потреби на жените и мажите бидејќи тие не можат со сигурност да бидат изведени од добиените податоци. За идентификација на стратешките потреби не можат да ни послужат ниту генералните фактори на влијание бидејќи никако не може да се знае дали, на пример, некои фактори кои се ограничувачки за аналитичарите, исто така, се ограничувачки и за жените или мажите доколку тие придонесуваат за чувството на интегритет и достоинство. Пример за такви фактори се најчесто верските убедувања, обичаите и културната динамика на заедницата.

Ограничувања на ЗР

Методот на ЗР го оценивме како експланаторен и откривачки затоа што со негова помош можеме да ги откриеме законитостите кои управуваат со даден процес или појава и на тој начин ги одредуваат родовите релации. Во експликациите на ЗР методот како за крајна смисла, се говори за тоа дали добиените резултати од испитувањето се компаративно ефикасни со постоечките цели на политиките за родова еднаквост. Но, токму тука лежи проблемот со очекувањата од оваа метода и нејзината примена. Доколку претпоставиме дека ЗР методот може и треба да биде употребен само на појави и процеси кои се дел од некаква политика за родова еднаквост, тогаш тоа го ограничува методот и истражувањето само на „артифициелните“ процеси и појави во смисла на

арбитрарноста на преземените активности. Доколку пак го прошириме опсегот на појавите и процесите кои можат да се испитуваат, а не се директна последица од смислена човечка акција, но се сепак дел од општествените процеси и релации тогаш се јавува проблемот на легитимноста на оваа метода од научен аспект. ЗР методот кој се занимава со свесно преземените иницијативи и активности можеме да го наречеме ЗР метод на анализа на политики, додека, ЗР методот кој ќе ги испитува останатите активности и појави, а не се свесно преземени можеме да го наречеме ЗР метод на социјална анализа.

ЗР методот на анализа на политики може да се јави и како компаративна анализа на добиените податоци како резултати од одредена политика со целите на таа политика. Проблемите кои се јавуваат во овој контекст се однесуваат на тоа дали воопшто може да се постави егзактна поврзаност на податоците со целите, затоа што целите на политиките за родова еднаквост се премногу општи, а индикаторите кои би се поставиле да ги измерат одредените постигнувања би биле крајно двосмислени. Поентата, дека една од целите на ЗР методот на анализа на политики е да ги направи целите на родовите политики мерливи, го деградира методот од откривачки и експланаторен во утврдувачки евалуативен. Во тој случај, многу од факторите кои се надвор од преземените активности, а влијаат врз родовите релации би биле невидливи за ЗР анализата.

Доколку претпоставиме дека овие фактори треба да бидат испитувани со ЗР методот на социјалната анализа, тогаш од анализата ќе изостанат евалуациските аспекти. Можно е да се случи, за факторите кои се надвор од преземените политики и активности никој да не преземе одговорност, под изговор дека тие се надвор од доменот на овластувања на директните субјекти на политиките и активностите. Ваквата констатација не наведува на фактот дека со ЗР методот на социјална анализа можеме да откриеме факти кои се експланаторни за одредена состојба, но за кои методот не може да предизвика никакви последици заради ограниченоста на политичкиот домен во кој тој се применува.

Ограничувања на РМЕ

Можеме да детектираме неколку проблеми и прашања поврзани со РМЕ. Главната карактеристика на РМЕ, трансформативноста на методот, произлегува од практиката на нејзината употреба, анализата ја прави стратешки флексибилна, но ја ослабува нејзината методолошка моќ. Новите содржини и разновидноста на прашањата на родот и ИКТ можеби ќе ја подобрат рамката на пристапот кон таквиот вид проблеми, но логички погледнато, разновидноста на прашањата и употребата не може да ја смени нејзината методолошка матрица.

Вториот главен проблем поврзан со РМЕ е прашањето на поставувањето на индикаторите. Типот и видот на индикаторите директно се поврзани со свеста и обученоста на актерите кои ја вршат анализата со прашањата на родовата еднаквост. Само со добро подготвени и упатени аналитичари во родовите прашања можат да ги одредат индикаторите за следење на појавата која се испитува, со цел да се откријат импликациите на влијанието на ИКТ врз родовите релации.

Слично, како со проблемот на индикаторите, е и прашањето со интеграцијата на родовата анализа. Во рамките на РМЕ нема развиено посебен тип родова анализа, но исто така, ниту се препорачува ниту се користи одреден тип на веќе постоечки модели на родова анализа. Никаде не е експлицитно наведено дека и изборот на одреден тип родова анализа претставува дел од контекстуалната природа на РМЕ. Проблемот кој се јавува во овој контекст е прашањето за компатибилноста на избраната анализа во некој од евалуациските процеси со процесите на ИКТ. Всушност, тоа што останува нејасно е компатибилноста на дискурсот на одредена анализа со дискурсот на ИКТ.

Иако РМЕ се појавува како евалуациска метода, таа по сите свои карактеристики не претставува ништо друго туку профилирана родова анализа со нагласен евалуациски аспект. Доколку пак евалуацискиот пристап на РМЕ го изедначиме со критичкиот пристап, додека родовата анализа е само компонента во критиката на некој ИКТ потфат или иницијатива тогаш не е јасно каков е статусот на евалуациската фаза на самата родова анализа во

поглед на критичката димензија. Но, бидејќи од постоечките РМЕ не можеме ја откриеме идеологијата на критичката позиција, тогаш ќе мора да заклучиме дека евалуацијата на РМЕ не е ништо друго, туку евалуациската димензија на родовата анализа како таква.

Феминистичката епистемологија и родовата анализа

Прашањето за односот на феминистичката епистемологија и родовата анализа во контекст на развојните теории и практики претставува едно од најголемите предизвици на феминистичките и родовите студии. Описот на моменталната состојба на оваа релација е дека овој однос е парадоксален: **од една страна, феминизмот поседува епистемологија, но не и феминистичка анализа претставена во развојните проекти, додека од друга страна, родовата анализа интегрирана е во развојните процеси, но нема епистемологија**²³. Ваквата состојба ги разбранува академските кругови, организациите кои работат на полето на развојот и граѓанскиот сектор вклучен во развојните процеси. Од феминистичка гледна точка, концептот на род и родови релации, не може во целост да ги исполни аналитичките очекувања на развојните истражувања. Кај актерите на полето на развојот, употребата на термините на родот е топло пречекана бидејќи ги намали тензиите кај мажите и кај тие кои немаат симпатии кон феминистичкиот дискурс. Невладините организации и женското движење имаат поделени погледи на настанатата ситуација. Женското движење се уште се надева дека лесно ќе го адаптира родовиот дискурс и ќе ги прошири областите на истражување во штотуку формираните женски студии. Невладините женски организации немаат можност да бираат, тие веќе ги добија и првите тренинзи по родова анализа и веќе се експерти во таа област на истражување.

Надоврзувајќи се на епистемолошкиот проблем, во еден поширок контекст на феминизмот и развојната теорија,

---

²³ Феминизмот на развојните теории нуди сопствени верзии на карактерот на анализите што треба да бидат употребени во развојните процеси, но далеку се од тоа да бидат сериозно земени од страна развојните субјекти. (види) Jackson, C. & Pearson, R., 1998. *Feminist visions of development: Gender analysis and policy*: Routledge.

централното прашање на кое нема непосреден одговор ниту препознатлив начин како да се стигне до одговорот е следново: Зошто, родовата анализа, која по својата поставеност, историски, теоретски и методолошки произлегува од феминистичката теорија и движење, не ги остварува резултатите кои се очекуваат од неа?

Отсуството на резултатите и критичкиот момент во родовата анализа, на прв поглед значи две работи: или феминистичкиот аспект на родовата анализа е суспендиран, затоа што тековните феминистички стојалишта кои служат како основа не се повеќе комплементарни со проблемите и прашањата со кои се соочува родовата анализа или родовата анализа дистанцирајќи се од феминизмот како идеологија и развивајќи се во правец на неутрална истражувачка стратегија го суспендира сопствениот критичко-експланаторен момент и со тоа станува нефункционална.

Родовата анализа како дерадикализирано феминистичко истражување

Констатирањето парадокс во односот на феминистичката епистемологија и родовата анализа, нејзината неефикасност и сублимираната констатација за можната некомпатибилност на тековните феминистички стојалишта се состојби за кои сега засега не постои идеја како треба да се надминат. Уште повеќе, во литературата која се занимава со оваа проблематика нема ниту идеја како да се концептуализира настанатата состојба.

Според, Кури (Currie 1999), дерадикализацијата на родовата анализа произлегува од „хирот и модата на доминантната развојна заедница“ мислејќи на главните играчи во процесите на развој на светско ниво²⁴. Брзајќи во реализацијата на своите проекти, родовата анализа се претворила во собирање и мерење податоци. На тој начин, радикалноста на родовата анализа како формирање и стекнување знаење кое произлегува од прашања кои произлегуваат

---

²⁴ Дека тоа е така, да потсетиме дека во последно време ниту еден проектен циклус на големите развојни донатори не може да помине без интегрирана родова анализа. Колку е тоа така заради „вистинската загриженост“ за родовите односи, е прашање кое бара систематско иследување.

од искуствата на жените и се дефинирани од страна на жените, се деградира на ниво на квантитативно мерливи варијабли²⁵.

Деполитизацијата е уште еден аспект на родовата анализа. Доказ за таквата констатација Кури ја наоѓа кај Мосер (Moser 1993), авторката на една верзија на родовата анализа. Воведуваќи ја дистинкцијата меѓу практични и стратешки потреби на жените, Мосер тврди дека практичните потреби на жените како мајки или сопруги се последица од родовата диференцијација, па според тоа нема потреба за феминистичка анализа, која евентуално би била потребна во одредувањата на стратешките потреби. Поентата дека, возможно е да се „работи со жени“ без да се вовлече феминистичката анализа, според Кури значи да се избегнат политичките импликации на феминистичката анализа. Тоа што всушност се избегнува е да се признае длабокиот социјален и политички момент во кој се настанати практичните потреби на жените.²⁶

Десексуализацијата е уште една форма на дисфункционализацијата на родовата анализа. Категоријата на родот како општествена категорија на стратификација по дефиниција не имплицира одреден телесен идентитет, додека апстрактноста на родовите својства кои овозможуваат одредена теоретска анализа пред да бидат контекстуализирани, ја губат својата критичка димензија. Идентификацијата на жените со родот, ја прави невидлива критичката моќ на категоријата жени. Според Кури, причината за редимензионирање на категоријата жени произлегува од доминантно дискурзивно-социјалната природа на родовата анализа. Последиците од тоа е што сексуалноста на жените е прикажана во негативни термини, во контекст на:

---

²⁵ Иако Кури ја критикува родовата анализа од аспект на Женските студии, таа критика сепак не предлага деградација на родовите студии.

²⁶ Деполитизацијата на родовата анализа е всушност парадокс: колку повеќе е интегрирана во политичките текови толку е помалку политички позиционирана.

сексуално насилство, проституција, семејно насилство или трговијата со жени.²⁷

Сциентификација на родовата анализа

Иако во срцето на своето постоење родовата анализа ја има категоријата на родот, која, историски погледнато, имаше непроценлива улога во развојот на свеста за потчинетиот однос на жените и социјалните неправди кои произлегуваат од таквата состојба, таа категорија се чини сè повеќе ја менува својата функција. Смеслата на нејзината употреба, може да се забележи и од описите на Родовите студии како поле на истражување и продукција на знаење за родот. Дистинкцијата која се прави за да се направи разлика од женските или феминистичките студии се однесува на тоа дека феминистичките студии се и поле на истражување и движење за социјални промени. Така на пример, Шведскиот совет на комитетот за родови истражувања (The Swedish Research Council's Committee on Gender Research), истакнува дека „доколку овие две полиња на истражување се поистоветат, тогаш треба да се забележи дека во тој случај феминизмот претставува многу повеќе критички пристап со перспектива насочена кон моќта“ (The Swedish Research Council's Committee on Gender Research). Иако, постојат и други одредби на образовните институции во чии рамки има оддели за родови студии, овој опис се чини најрепрезентативен.

И најповршната анализа ќе ги утврди следниве определби: контекстот на родовите студии ниту е критички, ниту е политички. Според тоа, категоријата род, повеќе нема критичко-хеуристичка денотација и станува категорија на дескриптивно-експланаторна анализа. Деполитизацијата на категоријата се случува благодарение на некритичкиот контекст во која се употребува, а контекстот станува некритички затоа што тој се сциентифицира²⁸. Иронично, но токму категоријата на родот, која го предизвика полето на

---

²⁷ Инсистирањето на категоријата „жени“ не значи и замена на категоријата „род“. Според Кури, категоријата „жени“ во тековните констелации на анализи и политики има поголема критичка моќ.

²⁸ Уште еден парадокс: колку повеќе е вклучена во развојните процеси водени од политички субјекти толку е повеќе „научно неутрална“.

научното истражување како поле на моќ и интереси, одеднаш се претвора во свој антипод. Иако, некои би одговориле дека тоа е невозможно, затоа што самата категорија на родот по себе е критичка категорија, доволно е да се запрашаат колку родовите анализи предизвикале или имале радикални политички импликации, освен што направиле мали поместувања во политиките на некоја влада, институција или агенција. Тоа е така, затоа што од родовата анализа не се очекува да понуди критички проценки на состојбите или процесите, туку да ги утврди фактите или да ги објасни феномените кои се од интерес на тој кој го води процесот од позиција на општествена моќ. На тој начин, родовите истражувања се конструираат како научно поле кое и служи на политиката во остварувањето на развојните цели што таа ги одредила.²⁹

Библиографија:

1. Allen, K. and K. Baber. 1992. Ethical and epistemological tensions in applying a postmodern perspective to feminist research. *Psychology of Women Quarterly*, 16 (1): 1-15.
2. Anderson, Elizabeth. 2007. Feminist epistemology and philosophy of science. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edited by Edward N. Zalta. <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/feminism-epistemology/>> [Последен пат пристапено на 27.11.2008]
3. Antony, Luise M. 1993. Quine as feminist: The radical import of naturalized epistemology. In *A mind of one's own: Feminist essays on reason and objectivity*. Boulder: Westview Press, 185–225.

---

²⁹ Се е поголем бројот на Родови студии кои се под закрила на државните универзитети, или се подржани од меѓународните организации.

4. Audi, Robert 2003. Epistemology: A contemporary introduction to the theory of knowledge. New York and London: Routledge.

5. Бадаревски, Боби. 2003. Методолошкиот мултикултурализам разгледуван како истражувачка стратегија на родовите прашања во македонија. Во Истражувања од областа на родовите студии (зборник). Уредено од Катерина Колозова. Скопје: Евро-Балкан прес, 147-168.

6. Beijing platform for action in Women. <<http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/index.html>> [Последен пат пристапено на 27.11.2008]

7. Boghossian, Paul Artin. 2002. Constructivist and relativist conceptions of knowledge in contemporary (anti-) epistemology: A reply to Barbara Herrnstein Smith. The South Atlantic Quarterly. 101(1): 213-227 <http://saq.dukejournals.org/cgi/pdf_extract/101/1/213?ck=nc k> [Последен пат пристапено на 27.11. 2008].

8. Bolt, V. and Bird, K. 2003. The intrahousehold disadvantages framework: A framework for the analysis of intra-household difference and inequality. Chronic Poverty Research Centre Working Paper.

9. Bordo, Susan 1987. The flight to objectivity: Essays on cartesianism and culture. New York: State University of New York Press.

10. Butler, Judith. 1990. Gender trouble: Feminism and the subversion of identity New York and London: Routledge.

11. Code, Lorraine. 1981. Is the sex of the knower epistemologically significant? *Metaphilosophy*, 12 (3-4): 267-276.

12. Currie, Dawn. 1999. Gender analysis from the standpoint of women: The radical potential of women's studies in development. *Asian Journal of Women's Studies*, 5 (3): 9-44.

13. ECOSOC. 1997. Economic and social council of the general assembly.

<<http://www.Un.Org/esa/coordination/ecosoc/>>. [Последен пат пристапено на 03.6.2008]

14. Gender Evaluation Methodology

<<http://www.apcwomen.org/gem/>> [Последен пат пристапено на 27.11. 2008].

15. Gilligan, Caroll. 1993. In a different voice: Psychological theory and women's development. Harvard University Press.

16. Grasswick, H.E. and Webb, M.O. 2002. Feminist epistemology as social epistemology. *Social Epistemology*, 16: 185-196

<<http://www.ingentaconnect.com/content/routledg/tsep/2002/00000016/00000003/art00001>
<http://dx.doi.org/10.1080/0269172022000025570>> [Последен пат пристапено на 15.09.2008]

17. Haack, Susan. 1993. Epistemological reflections of an old feminist. *Reason Papers*, 18 (3): 1-43.

18. Haraway, Donna. 2003. Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. In *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief*. Edited by Lincoln Yvonna S. and Norman K. Denzin. Lanham: AltaMira Press.

19. Хардинг, Сандра. 2003. Има ли феминистички метод? Во Хрестоматија на класични текстови од областа на родовата теорија. Уредено од Катерина Колозова. Скопје: Евро-Балкан прес.

20. Harding, Sandra. 1996. Rethinking standpoint epistemology: What is strong objectivity? In *Feminism and science*. Edited by Keller, Evelyn Fox and Helen Longino. New York: Oxford University Press.

21. -----. 1986. The science question in feminism. Ithaca: Cornell University Press.

22. -----. 1987. *Feminism and methodology: Social science issues*. Bloomington IN: Indiana University Press.

23. -----, and Hintikka, M.B. 1983. *Discovering reality: Feminist perspectives on epistemology, metaphysics,*

methodology, and philosophy of science. Dordrecht, Holland and Boston Hingham, MA: D. Reidel.

24. Hartsock, N. 1983. Money, sex, and power: Toward a feminist historical materialism. Addison Wesley Longman.

25. -----. 2004. The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism. In *Feminist Social Thought: A Reader*. Edited by Sandra Harding. Routledge, 35-54.

26. Hinman, L., 1997. Ethics: A pluralistic approach to moral theory. Harcourt Brace College Publishers.

27. Jackson, Cecile, and Ruth Pearson. 1998. Feminist visions of development: Gender analysis and policy. Routledge.

28. Jaggar, Alison M. 1983. Feminist politics and human nature. Rowman & Littlefield Publishers.

29. -----. 1997. Love and knowledge: Emotion in feminist epistemology. In *Feminist Social Thought: A Reader*. Edited by Diana Meyers. Routledge, 385–405.

30. -----, and Susan Bordo. 1989. Gender/body/knowledge: Feminist reconstructions of being and knowing: Rutgers University Press.

31. Keller, Evelyn Fox and Helen Longino. 1996. Feminism and science. Oxford University Press.

32. Kymlicka, Will. 1995. Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights. Oxford University Press.

33. Letherby, Gayle. 2003. Feminist research in theory and practice. Buckingham: Open University Press.

34. Lloyd, Genevieve. 1993. The man of reason: Male and female in western philosophy. Routledge.

35. Longino, H., 1990. Science as social knowledge: Values and objectivity in scientific inquiry: Princeton University Press.

36. -----. 1997. Feminist epistemology as a local epistemology. Supplement to the proceedings of The Aristotelian Society 71 (1): 19-36.

<<http://dx.doi.org/10.1111/1467-8349.00017>> [Последен пат пристапено на 15.09.2003]

37. ----- . 1999. *Feminist epistemology*. The blackwell guide to epistemology. Edited by John Greco and Ernest Sosa. Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, 327–53.

38. ----- . 2002a. *The fate of knowledge*. Princeton University Press.

39. ----- . 2002b. Reply to Philip Kitcher. *Philosophy of Science*, 69 (4): 573-577.

40. Losee, John. *A historical introduction to the philosophy of science*. Oxford University Press.

41. Lyne, John. 1990. *Bio-rhetorics: Moralizing the life sciences*. In *The rhetorical turn: Invention and persuasion in the conduct of inquiry*. Edited by Herbert W. Simons. Chicago: Chicago University Press, 35–57.

42. Маркетинг, Стратегик. Употреба, ставови и мислења за ИКТ меѓу граѓаните во Р Македонија. <http://www.metamorphosis.org.mk/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=3&Itemid=16&lang=mk> [Последен пат пристапено на 23.06. 2006].

43. March, C., I. Smyth, and M. Mukhopadhyay. (eds.) 1999. *A guide to gender-analysis frameworks*. Oxfam.

44. Miller, S.R.C., *From wid to gad: Conceptual shifts in the women and development discourse* <[http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/0/d9c3fca78d3db32e80256b67005b6ab5/\\$FILE/opb1.pdf](http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/0/d9c3fca78d3db32e80256b67005b6ab5/$FILE/opb1.pdf)> [Последен пат пристапено на 15.9.2007].

45. Moser, C., 1993. *Gender planning and development: Theory, practice and training*. Routledge.

46. Okin, Susan. 1998. *Feminism and multiculturalism: Some tensions*. *Ethics*, 108 (4): 661-684.

47. -----, J. Cohen, M. Howard, and M. Nussbaum. 1999. *Is multiculturalism bad for women?* Princeton, NJ.: Princeton University Press.

48. Pinnick, Cassandra. 1994. *Feminist epistemology: Implications for philosophy of science*. *Philosophy of Science*, 61 (4): 646.

49. -----, 2000. Veritistic epistemology and feminist epistemology: A-rational epistemics? *Social Epistemology*, 14 (4), 281-291.

50. -----, 2005. The failed feminist challenge to 'fundamental epistemology.' *Science & Education*, 14 (2): 103-116.

51. -----, N. Koertge, and R. Almeder. 2003. *Scrutinizing feminist epistemology: An examination of gender in science*. Rutgers University Press.

52. Quine, Willard Van Orman. 1953. On what there is. In *From a Logical Point of View*. New York: Harper & Row.

53. Ramazanoglu, Caroline, and Janet Holland. 2002. *Feminist methodology: Challenges and choices*: Sage Publications

54. Roberts, Helen. 1981. *Doing feminist research*. Routledge & Kegan Paul Books.

55. Schacht, S. P. The promise of a male feminist epistemolog.
<http://www.euowrc.org/06.contributions/1.contrib_en/42.contrib.en.htm> [Последен пат пристапено на 20.10.2008].

56. Службен весник на Република Македонија. 2002. „Закон за локалната самоуправа“ бр. 5/02

57. Статут на општината Битола
<http://bitola.gordsys.net/?oo_akti_statut> [Последен пат пристапено на 27.11.2008].

58. -----, 2004b. Родово сензитивна локална самоуправа. Клеа: Битола

59. Swedish Research Council's Committee on Gender Research. *Gender studies – a summary*.
<http://www.vr.se/download/18.6a9398491107cea06a580003155/Gender_Studies.pdf> [Последен пат пристапено на 13.5.2007]

60. Unicttaskforce. 2003. *Information and communication technologies for development (ictd) in Europe and the CIS* <<http://www.unicttaskforce.org/>> [Последен пат пристапено на 27.11. 2008].

61. Влада на Република Македонија. 2005.
Национална политика за информатичко општество.
<http://kit.gov.mk/WBStorage/Files/final%20NISP.pdf>
[Последен пат пристапено на 27.11. 2008].

Премостување на јазот меѓу природните и општествените науки

Вовед: Интердисциплинарноста во когнитивната наука

Невронауката, како дел од интердисциплинарните истражувања на когнитивната наука, создава сè повеќе интердисциплинарни врски со општествените и бихејвиоралните науки и хуманистиката што резултира со формирање разни интердисциплинарни студии и истражувања, како што се: невронаука на културата, политичка невронаука, когнитивните студии на книжевноста итн. И покрај постоењето несомнени докази за успешноста и користа на невронауката во разјаснување и расветлување на општествените феномени во поширока смисла, како и културните феномени во потесна смисла, преку новата област на истражување позната како социјална невронаука, социологијата, како базична општествена наука, не покажува посебен интерес за невронаучните истражувања на општествените и културните феномени. Можно решение за концептуализацијата на интердисциплинарната поврзаност на невронауката и општествените науки е аналогијата со постоењето на двете перспективи во социјалната психологија: социолошка социјална психологија и психолошка социјална психологија. Во продолжение ќе биде даден обид да се покаже дека: а) не постои сериозна загриженост дека социјалните истражувања во невронауката претставуваат редуccionизам или детерминизам на социјалните феномени, како што е тоа случај во социобиологијата и б) методолошката поука од интертеоретските концепти се состои во поврзување на микро социолошката перспектива на анализа на социјалната невронаука со мезо/макро социолошката перспективата потребна во концептуализацијата на предметот на социјалната невронаука. Предлагам постоење на две социјални невронауки: класична социјална невронаука (микро перспектива) и невросоциологија (макро перспектива).

Погледнато од перспектива на филозофијата на науката, поточно, од перспективата на филозофијата на

општествените науки, интердисциплинарната поврзаност на општествените науки со природните науки, во контекст на когнитивната наука, е сложено прашање. Когнитивната наука, како интердисциплинарно поле на истражување на когнитивните процеси и когнитивното однесување, вклучува мноштво од разнородни дисциплини, какви што се: когнитивната психологија, вештачката интелигенција, филозофијата преку филозофијата на умот, невронауката и когнитивната антропологија. И покрај тоа што на прв поглед се чини дека тоа што ги обединува овие разнородни дисциплини е само предметот на испитување, сепак организираната научна работа на когнитивната наука и нејзината интердисциплинарност укажува на тоа дека не станува збор само за заедничкиот предмет, туку упатува на тоа дека тие споделуваат и одредени заеднички мета методолошки претпоставки (Fodor 1997).

Меѓутоа, и покрај постоењето заеднички мета-методолошки претпоставки за кои, се разбира, не постои општ консензус, тоа што е најинтересно во контекстот на истражувањата во когнитивната наука е прашањето на онтологијата: „На кој начин онтолошките претпоставки на општествените и бихејвиоралните науки се поврзани со онтолошките основи на природните науки (Callard and Fitzgerald 2015)?“ Попластично кажано тоа би значело следново: „На кој начин онтологијата на психологијата и социологијата, на пример, е поврзана со онтологијата на невронауката во однос на прашањето на ставот за генералноста на физиката?“ Дали тоа значи дека принципот на генералноста на физиката, дека секој настан за кој зборуваат науките е физички настан, принцип кој стои како тест за научната прифатливост на теориите и исказите продуцирани во разните науки, е спротивен од принципот на автономијата на науките и дека експланаторната независност на посебните науки е во тоа што својствата за кои тие зборуваат се експланаторно независни од својствата на побазичните науки? На пример, својствата, фактите за кои зборуваат општествените науки (на социологијата на пример) и покрај тоа што се потпираат врз својствата и фактите за кои зборуваат биологијата и психологијата, всушност се автономни својства и факти, за чие објаснување невозможно е да се вклучат својствата или фактите на базичните науки. Овие факти, се sui generis како што би

рекол Диркем (Durkheim 1960; 2006) и за нивното разбирање и објаснување не се потребни фактите на побазичните науки. Ниту каузално ниту експланаторно не се потребни за објаснување на општествените факти.

Вака прикажаниот проблем на онтолошките релации на разните дисциплини во рамките на когнитивната наука е последица од таканаречениот слоевит онтолошки модел или модел на онтолошки нивоа. Тој претставува автономни подрачја на објаснување на својствата и фактите кои се експланаторно независни од другите подрачја на другите науки. Ваквиот онтолошки модел претставен е и во интертеоретската редукција на науките како критериум за научна (методолошка) и онтолошка оправданост преку принципот на генералноста на физиката. Но, ваквиот модел го покренува и прашањето за казуалните моќи или капацитети на „вишите“ својства на скалата од својства (Fodor and Pylyshyn 1988). Дури и да ја утврдиме експланаторната независност на одредени својства и факти, на пример, на општествените својства, проблемот на каузалните моќи на овие својства останува проблематична: „Дали овие својства, кои имаат каузални моќи, навистина се „сили“ и можеме да ги вклучиме во каузалните објаснувања на другите општествени феномени и својства или нужно ќе мораме да се повикаме на психолошките, а со тоа и на биолошките својства во каузалниот експлананс на објаснувањето на општествените феномени?“ Клучното прашање е: „Дали, како досега, ќе ги игнорираме психолошките или биолошките својства и факти, во објаснување на општествените феномени, како експланаторно ирелевантни или доколку сакаме да го опфатиме социјалниот феномен во неговиот тоталитет и дали тогаш ќе мораме да ги вклучиме и психолошко-биолошките факти во објаснување на социјалните феномени?“

Социјална невронаука или невросоциологија

Со ваквата состојба за прашањата на онтологијата и автономијата на науките никој не е задоволен. Базичните науки: физиката, биологијата, невронауката, постојано се закануваат со редуктивистички и детерминистички „решенија“ за „вишите“ науки: психологијата, социологијата, на пример, а овие пак,

инхибирани, ниту смеат посмело да го постават прашањето за сопствената онтологија и прашањето за каузалните капацитети на својствата и фактите за кои зборуваат задоволувајќи се со логичко експланаторната независност на своето подрачје. Токму ваквата инхибиција, особено кај социологијата, од таборот на општествените науки, ја прави плашлива па дури и неспособна да замисли една социологија која нема да биде анксиозна кон сè што е „биолошко“ или „психичко“ во своите објаснувања, теории и истражувања. Когнитивната наука, се чини, е можност за една таква социологија, социологија со една социолошка имагинација која ќе ги трансцендира границите на општественото и менталното, психичкото, биолошкото (Scott, Nilsen and Edward Elgar Publishing, 2013). Социологија која ќе ја реконструира својата онтологија и ќе понуди нови патишта, не само за нови општествени теории, туку ќе изгради и нови интердисциплинарни врски кои од сегашна перспектива на онтологијата на науките се незамисливи (Pyyhtinen 2015) (Fuller 2008).

Од страна на „тврдите науки“ (hard science) веќе се насира една можност за поттик и развој на една нова социолошка имагинација. Во рамките на невронауката (Todorov, Fiske and Prentice 2014) (Harmon-Jones and Winkielman 2008), како дел од когнитивната наука, појавата на социјалната невронаука претставува еден вид патоказ за можноста на еден теоретски пристап кој не се темели врз детерминистички и редукутивистички принципи (Cacioppo 2016) (Berntson and Cacioppo 2009). Повеќеслојната анализа во социјалната невронаука како да нуди и можност за едно поинакво разбирање на онтологијата на науките, една нередукутивистичка метафизика, каде што ниту едно својство нема ниту каузална ниту експланаторна супремација. Исправени сме пред една нова социолошка имагинација која повеќе нема биолошко-психички структури да ги усвои само како медиум, како нешто екстринсично на општествените својства и факти, и една перспектива на невронауката за која социјалното милје е, исто толку, конститутивно за извршување на невронските функции и процеси, како што се и интринсичните невронски механизми.

Како да се објасни игнорирањето од страна на општествените науки, особено на социологијата, на можеби

најголемото признание на векот од страна на невронаучниците, признанието дека мозокот е фундаментално општествен, дека тој не постои во изолација од општествениот контекст и дека во основа е интерактивна компонента во развојот и животот на луѓето сфатени како социјални актери (Gazzaniga 1986) (Fink 1976)? Игнорирањето е дотолку повеќе парадоксално, затоа што ова „признание“ и покрај тоа што не е „изнудено“ од страна на општествените науки, тие сепак, како да не ја разбираат важноста и значењето за можноста од фундаменталните промени во општествените науки, но и за разбирањето на науката, воопшто. Како да не постои волја, разбирање, но и капацитети за длабоки реформи во разбирањето на науката, особено на општествената, каде Милс ја опишува како една клима на научниот живот, како научна пракса всидрена во тесните интереси на департаментите, школите и правците и како да не постои имагинација која ќе ги поврзе најдлабоките аспекти на човечкиот живот со пошироките аспекти на општествениот театар.

Доктрината на повеќеслојната интегративна анализа

Што се крие позади идејата на социјалната невронаука? Во својот текст – манифест, Цациопо и Брснстон (1992), во контекст на Декларацијата на американскиот конгрес за декада на мозокот, ја истакнуваат важноста на поврзувањето на когнитивните, бихејвиоралните и социјалните науки со невронауките како задача која, освен што има своја политичка, има и реална основа за ваквото приближување. Освен зголемувањето на јавната свест за важноста и бенефитот од истражувањето на мозокот, според овие автори, идејата за мултидисциплинарното истражување на мозокот има добро засновани научни претпоставки. Очекувањето од психологијата, но и од социологијата, претставени во перспективата на социјалната психологија, е во своите истражувања да ја демонстрираат хипотезата дека, невротемиските настани ги условуваат општествените процеси, но и обратно, дека социјалните процеси ги условуваат невротемиските процеси.

Патот, начинот на пристапот на ова поврзување, како надополнување на пристапот во класичната наука која се темели врз

еднослојната анализа, овие автори предлагаат интегрирана, повеќеслојна анализа на човечкото однесување (Cacioppo and Berntson 2000). Еднослојната анализа се темели врз концептот на „анализа на ниво“ на слој, со цел да реферира на нивото на структуралната организација (морфолошка, синтаксичка, функционална). Од перспектива на еднослојната анализа, тоа што е важно е да се идентификуваат скалилата или нивоата на структуралната организација на однесувањето: пониските слоеви на организација се однесуваат на анатомијата и физиологијата, додека повисоките, се однесуваат на функционалната (каузално-функционалната) организација на однесувањето отелотворено во системите на живот, физичката околина па сè до социокултурните контексти. Нивоата на анализа во рамките на невронауката се однесуваат на понискиот спектрум, додека социјалната психологија ги испитува повисоките слоеви на однесувањето, како однесувањето на поединци или групи во рамките на еден социокултурен систем. Меѓутоа, и покрај унитарноста на феноменот кој се испитува, не постои изоморфност на нивото на објаснување кое се очекува. Причината за таквиот недостаток лежи во фактот дека во рамките на еднослојната анализа, повисоките нивоа на организација, функционалните (каузални) исходи се темелат врз процесите од пониските нивоа и фактот дека еден каузален исход може да има различни типови антецеденси. Тоа значи дека психолошка или социјална појава или процес може да биде имплементирана од една или повеќе неврофизиолошки механизми чии граници се нејасни од анатомска перспектива.

За да се надминат ограничувањата на еднослојната анализа, авторите предлагаат повеќеслојна анализа на феномените на однесувањето (Cacioppo and Berntson 1992). Важноста на еднослојната анализа несомнено е голема, но доколку сакаме да го согледаме феноменот во неговиот тоталитет, тогаш ќе мораме да ги испитуваме и релационите својства на нивоата на феноменот кој се испитува. „Релациони својства“ се својствата на рамниште на едно ниво кои не исходуваат локално, од нивото, односно од рамништето на кое се јавуваат, туку се консеквенции на својства од друго ниво. „Повеќеслојноста“ значи, пристап кон феномените на испитувања од различни структурални рамништа, од различни перспективи: од

„микроскопски“ перспективи како таа на невронауката до „макроскопските“ на психологијата и социологијата. „Интегративноста“ на повеќеслојната анализа значи дека анализата на феномените, на едно ниво, може да: формира, редефинира и ограничува инференции кои се темелат врз опсервациите на друго ниво на анализа.

Доктрината на повеќеслојната интегративна анализа се состои од три принципи и една последица (консеквенца):

1. Принципот на повеќекратен детерминизам: целниот настан на едно ниво на организација (на пример, реакција на невроефекторот, предиспозиција кон евалуативната реакција) може да имаат повеќекратни антецеденси во или низ сите нивоа на организацијата;

2. Последица од близината: мапирањето помеѓу елементите во сите нивоа на организацијата станува сè посложено како што бројот на нивоата на интервенирања во организацијата сè повеќе се зголемува;

3. Принципот на неадитивен детерминизам: својствата на целината не се секогаш предвидливи споредено со својствата на деловите, сè додека својствата на целината јасно не се документираат и простудираат низ сите нивоа;

4. Принципот на реципрочен детерминизам: може да има взаемни влијанија меѓу микроскопските (на пример, биолошките) и макроскопските (на пример, општествените) фактори при определување, детерминирање на процесите во мозокот и процесите на однесување (Cacioppo and Berntson 1992:1023).

Надминување на разликата општествено/природно

Какви се импликациите на повеќеслојната интегративна анализа? Доколку истражувањето на мозокот и централниот нервен систем имаат голема и непроценлива вредност за психологијата, како наука во целина и другите бихејвиорални науки, тогаш е јасно дека корист ќе има и социологијата, односно општествените науки во целина затоа што е јасно дека ако мозокот и неговото функционирање ниту постои ниту може да биде сфатен во изолација, истото ќе важи и за социокултурните својства и феномени: општеството не постои во изолација од невронските,

односно биолошките аспекти на социјалното однесување и социјалните процеси. Клучната поента од вака разбраната врска на невронауката, психологијата и социологијата е дека „административната“ академска независност во системот од науки, и покрај тоа што се потпира врз каузална и експланаторна независност на науките што ги прави автономни, не смее да влијае врз перспективата на разбирањето на човековото однесување во неговата севкупност. Речиси е лудост да се потпираме врз класичната научна перспектива, дека пониските слоеви (на пр. невронските) на организација на феноменот кој се испитува се *само* носители на повисоките својства (на пр. на социјалните) (Franks 2015). Веќе не може да се прифати дека кое било својство од некое ниво е експланаторно ирелевантно за својствата на едно ниво кое претставува домен на една научна перспектива, односно една наука (Decety 2016). Тоа значи дека со принципот на повеќекратниот детерминизам во повеќеслојната анализа, сите нивоа на организација на феноменот кој се испитува творат единствен домен во кој можат да се генерираат генерализации кои вклучуваат антецеденси и консеквенци од различни нивоа (Franks and Turner 2013). На пример, мозокот, односно промените на мозочните активности повеќе не се само доволни причини за појавата на психичките и социјалните феномени, туку тие можат да бидат и нужни причини и на тој начин да ги обликуваат менталните и социјалните феномени. Но, и обратно: менталните и социјалните феномени можат, исто така, да бидат доволни и нужни причини за промените и развојот на мозокот, и тоа не само како фактори кои можат да влијаат преку механизмите на условување, туку, како елементи на ист каузално-експланаторен домен и да претставуваат антецеденси на мозочните појави (Harmon-Jones and Beer 2009).

Од перспективата на невросоциологијата (Franks 2010) (Franks 2015) (TenHouten 1997), прашањето на методолошко-теоретските принципи, исто така, е важно прашање. Бидејќи планот и перспективата на невронауката и психологијата е радикална микро перспектива и планот на истражување е на микро ниво, улогата на социологијата е да развие методи и техники кои ќе создадат услови за макро перспективата на микрофеномените. Структурните ограничувања на перспективата на истражувањата на невронауката

и социјалната психологија кои се или исклучиво или претежно лабораториски, перспективата што треба да ја обезбедат општествените науки, особено социологијата треба да биде холистичка, и на тој начин да придонесе за целосно разбирање на когнитивните, бихејвиоралните и социјалните феномени во играта на теоретските перспективи.

Аналогијата која ќе ни помогне да ја разбереме улогата на социологијата во градењето на интердисциплинарната невросоциолошка перспектива, можеме да ја повлечеме во рамките на социјалната психологија. Имено, во социјалната психологија можеме да разликуваме две перспективи, две лица, на истите феномени кои се истражуваат. Доколку предметот на испитување во социјалната психологија се следи од перспектива на психологијата, разбирливо е дека теоретското и методолошкото исходиште кое се следи е радикално микро рамниште имајќи го предвид социјалниот контекст, кој поради природата на истражувањата е микро социјален контекст каде се испитуваат психолошките појави кои се јавуваат во такви контексти. Од друга страна, од перспективата на социологијата или „социјалната социјална психологија“, психолошката перспектива е премногу лимитирана на планот на концептуализација и предметот на испитување, па затоа потребна е макроперспектива која не само што ќе ги надмине ограничувањата на микро перспективата на психологијата, туку со вклучувањето на макро перспективата единствено така ќе може да се разбере феноменот кој се испитува во неговата севкупност. Аналогијата е јасна. Социјалната невронаука, по природата на нештата на сопствената поставеност, има двојна микро димензија на своите истражувања: микро конструиран предмет на истражување преку микро перспектива. За разлика од социјалната невронаука, невросоциологијата треба да ја надополни оваа димензија со макро перспектива, постојано имајќи ја предвид микро имплементацијата на општествените својства и феномени.

Библиографија:

Berntson, Gary G. and John T. Cacioppo. 2009. *Handbook of neuroscience for the behavioral sciences*, Hoboken, N.J: Wiley.

Cacioppo, John T. 2016. *Social Neuroscience: The MIT Press*.

Cacioppo, John T. and Gary G. Berntson. 1992. "Social psychological contributions to the decade of the brain: Doctrine of multilevel analysis" *American Psychologist* *American Psychologist*. 47:1019–1028.

-----, 2000. "Multilevel integrative analyses of human behavior. Social neuroscience and complementing nature of social and biological approaches" *Psychological Bulletin*. 126:829–843.

Callard, Felicity and Des Fitzgerald. 2015. *Rethinking Interdisciplinarity across the Social Sciences and Neurosciences*, London: Palgrave Macmillan UK.

Decety, Jean. 2016. *New frontiers in social neuroscience*, [Place of publication not identified]: Springer International Pu.

Durkheim, Emile. 2006. *Suicide. A study in sociology*, London, New York: Routledge.

Durkheim, Émile. 1960. *The rules of sociological method*, Burwood, N.S.W: Royal Blind Society of New South Wales.

Fink, Robert. 1976. *The social brain*, Saskatoon: Greenwich-Meridian.

Fodor, Jerry. 1997. "Special Sciences: Still Autonomous after All these Years" *NOUS*. 31:149–163.

Fodor, Jerry A. and Zenon W. Pylyshyn. 1988. "Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis" *COGNIT Cognition*. 28:3–71.

Franks, David D. 2010. *Neurosociology The nexus between neuroscience and social psychology*, New York, NY: Springer New York.

-----, 2015. "Neurosociology".

Franks, David D. and Jonathan H. Turner. 2013. *Handbook of neurosociology*, Dordrecht [u.a.]: Springer.

Fuller, Steve. 2008. *The new sociological imagination*, London [u.a.]: SAGE.

Gazzaniga, Michael S. 1986. *The social brain. Discovering the networks of the mind*, New York: Basic Books.

Harmon-Jones, Eddie and Jennifer S. Beer. 2009. *Methods in social neuroscience*, New York: Guilford Press.

Harmon-Jones, Eddie and Piotr Winkielman. 2008. *Social neuroscience. Integrating biological and psychological explanations of social behavior*, New York, London: Guilford.

Mills, C. W. 1969, ©1964. *Sociology and pragmatism: the higher learning in America*, New York: Oxford University Press.

----- . 2000. *Sociological Imagination*: Oxford University Press.

Mills, C. W. and Hans H. Gerth. 1954 (1969). *Character and social structural. The psychology of social institutions*, S.I: Routledge.

Mills, C. Wright. 1940. "Methodological Consequences of the Sociology of Knowledge" *American Journal of Sociology* *American Journal of Sociology*. 46:316–330.

----- . 1953. "Two Styles of Research in Current Social Studies" *Philosophy of Science* *Philosophy of Science*. 20:266–275.

Pickersgill, Martyn and Ira v. Keulen. 2012. *Sociological reflections on the neurosciences*, Bingley, U.K: Emerald.

Pyyhtinen, Olli. 2015. *A new sociological imagination. How relations matter*.

Schutt, Russell K. 2015. *Social neuroscience. Brain, mind, and society*, Cambridge, Mass. [u.a.]: Harvard Univ. Press.

Scott, John, Ann Nilsen, and Edward Elgar Publishing. 2013. *C. Wright Mills and the sociological imagination. Contemporary perspectives*, Cheltenham: Edward Elgar Pub. Ltd.

TenHouten, Warren. 1997. "Neurosociology" *SOCEVO* *Journal of Social and Evolutionary Systems*. 20:7–37.

Todorov, Alexander B., Susan T. Fiske, and Deborah A. Prentice. 2014. *Social neuroscience. Toward understanding the underpinnings of the social mind*.

Вовед во феминистичката филозофија на умот

Вовед

Забележливо е отсуството на интерес на феминистичката филозофија за современата филозофија на умот. И покрај големата продукција на текстови во феминистичката теорија кои се занимаваат со темите што се однесуваат за дуализмот на умот и телото, телото, емоциите и други прашања кои се дел од историјата на филозофијата на умот, сепак недостигаат текстови кои се дел од современиот дискурс на филозофијата на умот. Како да се разбере овој факт?

Еден од можните одговори е дека феминизмот ја игнорира современата филозофија на умот поради несоодветноста на современиот дискурс за умот да одговори на прашањата кои се од интерес на феминистичката теорија. Меѓутоа, дали таквиот пристап и одговор треба да се во служба на оправдување на феминизмот? Впечатокот е дека феминизмот нема оправдувања да не ги користи или забележи современите прашања и начинот на нивно третирање во рамките на филозофијата на умот.

Дали оправданието за отсуството на интерес може да се побара во влијанието на француската филозофија (постструктурализмот, деконструктивизмот, лаканизмот)? Точно е дека современата феминистичка продукција се темели врз овие филозофски стојалишта кои на различен начин го поставуваат прашањето на умот, телото, когнитивноста, но дали тоа значи дека немањето интерес за останатите пристапи се нелегитимни за феминизмот. Целата ситуација да биде уште понејасна, е поради фактот дека иако современата филозофија на умот и когнитивната наука се доминантни интереси на денешницата, тековната феминистичка теорија ги игнорира овие филозофски и научни позиции.

Во продолжение ќе биде дадено објаснување на условите кои го ограничуваат феминизмот да има активна улога во современиот дискурс на филозофијата на умот. Првиот услов се однесува на феминистичката метафизика која треба да биде синхронизирана со политичките исходишта на феминистичката

политика. Вториот услов се однесува на феминистичката епистемологија која треба да го задоволи условот на посебната епистемичка позиција на женската субјектност. Токму оваа комбинација, инспирирана од континенталниот постмодернистички дискурс, е главната причина за ограниченоста на феминистичката теорија во пристапот во современата филозофија на умот.

Како и да е, можеме да интерпретираме одредени теми и прашања како зачетоци на влезот на феминизмот во современата филозофија и когнитивната наука. Ќе бидат претставени темите за родовите разлики во когнитивното функционирање со посебен осврт врз, можеби единственото современо феминистичко стојалиште на Наоми Шемен во областа на филозофијата на умот (Scheman 2000). Имајќи ги предвид сите ограничувања и гледиштето на Шемен ќе бидат дадени насоки за развој на една феминистичка филозофија на умот која во себе ја инкорпорира компјутациската теорија на умот која ќе биде проширена со хипотезата за проширената когниција/ум.

Родовите разлики во когнитивното функционирање

Иако феминизмот и родовата теорија не се директно вклучени во современите текови на филозофијата на умот, тие не се отсутни во неколкуте научни подрачја каде што централната тема е когнитивноста. Може да се каже дека тие се присутни во когнитивната наука преку постоењето на една тема која длабоко задира во своите теоретски и политички интереси - подрачјето на испитување на когнитивните разлики кај мажите и жените станува исходна точка на нивниот интерес. Нивниот пристап кон прашањето за родовите разлики во когнитивното функционирање се движи преку стандардните испитувања во психологијата па сè до невронауката. Во психологијата, главниот фокус насочен е кон тестовите за когнитивното однесување од аспект на разни когнитивни способности, додека во биомедицинските истражувања акцентот е ставен врз влијанието на генетските, хормонските и структурните карактеристики на мозокот врз формирањето, како и карактеристиките на когнитивното функционирање.

Феминистичкиот интерес за родовите разлики во когнитивното функционирање се должи на едно исклучително важно политичко прашање кое е инхерентно на ваквиот тип истражувања. Извештаите, наодите и анализите за когнитивните разлики содржат заклучоци кои „кореспондираат“ со сексистичките стојалишта за разликите меѓу мажите и жените. Имено, во презентацијата на резултатите на истражувањата секогаш сретнуваме заклучоци за тоа како момчињата/мажите се поуспешни во некои когнитивни задачи, како што се на пример, решавањето на математичките проблеми и ориентацијата во просторот, додека девојчињата/жените во вербалните способности и препознавањето лица. Другата димензија на прашањето се однесува на карактерот на сексистичкото објаснување/оправдување на социјалните улоги, статуси и позиции кои се одвиваат преку наводните когнитивни разлики кои, исто така, „кореспондираат“ со научните објаснувања на разликите. Историски погледнато, токму потребата од оправдување на социјалниот систем на родови односи, кој според феминизмот е дискриминаторски и сексистички, беше мотивот за започнување на истражувањето на когнитивните разлики.

Полето на истражување на родовите разлики во когнитивното однесување за феминизмот и родовата теорија можеме да ги претставиме преку следниве прашања: „На кој начин се поставува прашањето на когнитивните разлики во доменот на родовите разлики и какви се политичките последици од таквите испитувања?“ Првото прашање поврзано е со базичните онтолошки ставови на феминизмот поврзани со категориите пол/род и со природата на објаснувањата на когнитивните разлики од аспект на тоа дали објаснувањата на овие разлики е редуktivно (биолошко) или не (социјално), а второто прашање поврзано е со наводниот сексизам на биолошките истражувања за когнитивните разлики кои имаат неприфатливи последици за феминизмот и родовата теорија. Третата перспектива која се однесува и на двете прашања е перспективата на феминистичката филозофија на наука.

Појдовната точка на феминистичката критика на истражувањата на когнитивните разлики кај жените и мажите е

ставот дека разликите во когнитивниот развој, извршувањето на когнитивните процеси и задачи, како и резултатите и постигнувањата од когнитивните активности се резултат од социјализацијата, која во услови на патријархат е сексистичка и дискриминаторска. Според феминистичката позиција, разликите во когнитивното поведение секогаш обликувани се во социјален контекст на релации на моќ, па според тоа, спектарот од *разликите* во когнитивноста се секогаш само родови (социокултурни), но не и биолошки.

Проблемите со испитувањата на когнитивните разлики на жените и мажите произлегуваат од конфузијата и недоследноста на употребата на концептите и изразите „род“ и „пол“. Во мноштвото извештаи кои доаѓаат од полето на истражувањата на когнитивните разлики се забележува некритичка употреба на овие поими и често не се прави разлика помеѓу концептите на родот и полот. Научниците кои ги спроведуваат овие истражувања доколку и се повикуваат на оваа дистинкција, образложенијата за дистинкцијата често се темели врз нефеминистичките теории за родот. Разликата меѓу феминистичките и нефеминистичките објаснувања на родот се состои во тоа што нефеминистичките теории за родот се некритички позиционирани во однос на метафизичките импликации и епистемолошките вредности на истражувањата за родот и полот. Некритичноста подразбира индиферентност кон темелните прашања, како што е на пример, дали овие поими претставуваат категории или само идеално типски шеми во смислата на Макс Вебер.

Секогаш треба да се има предвид какви се основните разбирања за овие категории кога ги читаме и анализираме текстовите за когнитивните разлики. Кога тие го дефинираат предметот на своите анализи, говорат за когнитивните разлики меѓу жените и мажите. Во ваквото дефинирање на предметот на истражување, проблематично е тоа што тие тргнуваат со веќе одредена онтологија, во смисла на тоа дека постојат „жени“ и „мажи“ како објективни категории, а тие само треба да ги утврдат разликите во когнитивното процесирање - тие го претпоставуваат тоа што треба да го докажат. Сметам дека таквата позиција е погрешна. Истражувањето на когнитивните разлики треба да

покаже дали за идентификуваните разлики навистина имаме добра причина да веруваме дека се дистинктни и со тоа, припаѓаат на различни објективни категории. Значи, дали таквите разлики „конструираат“ или им „припаѓаат“ на дистинктните категории, односно дали им припаѓаат на жените и мажите сфатени како категории.

Феминистичките критички опсервации покрај забелешките за некритичкото прифаќање на поимите род и пол, најчесто насочени се кон статусот на можните идентификувани разлики меѓу жените и мажите. Како правилно треба да се толкуваат идентификациите на можните разлики? Дали тие разлики се нешто што го откриваме или конструираме? Ова се клучните прашања кои се поставуваат од перспектива на филозофијата на науката. Доколку прифатиме дека истражувањата на когнитивните разлики меѓу жените и мажите ги „откриваат“ разликите, тогаш таквата позиција имплицира реалистичко сфаќање на поимите пол и род. Од друга страна, доколку на разликите се гледа како нешто експланаторно, како на пример, дека разликите во когнитивните способности го објаснуваат когнитивното однесување тогаш за нив можеме да зборуваме како за „конструкти“.

Меѓутоа, и тука постои разлика меѓу феминистичката и класичната филозофија на науката и методологијата во разбирањето на категориите „открытие“ и „конструкција“. Стандардното толкување на овие категории вообичаено е реалистичко во согласност со принципите на научниот реализам, но феминизмот го одбива таквото читање, доколку станува збор за поимите на полот и родот. Границата која феминизмот, во овој контекст, ја поставува во однос на научниот реализам вообичаено се брани со релативистичките и конструктивистичките аргументации кои произлегуваат од генералниот дискурс на науката. Тие ги преземаат овие теории и ја искористуваат нивната аргументациска валидност. Ваквиот потег има ограничено дејство затоа што ваквата аргументација се презема само во дискурсите за полот и родот, додека во останатите дискурси, некои од протагонистите на феминизмот, во своите „матични“ дисциплинарни истражувања и интереси продолжуваат со стојалиштето на научниот реализам. Ваквиот прагматизам на

феминистичката критика на истражувањата за когнитивните разлики е токму тоа што го прави да биде пречекан како исполитизирано гледиште наместо сериозна оправдана критичка позиција. Доведена до своите крајни консеквенции, феминистичката позиција може да биде разбрана дека тврди, дека сите објаснувања во науката се сексистички затоа што претпоставуваат реализам, па според тоа и објективно постоење на поимите пол и род.

Проблематично е и феминистичкото толкување за истражувањата за когнитивните разлики од аспект на објаснување во науката. Според најчестата феминистичка позиција, поврзувањето на биологијата со когнитивните разлики меѓу жените и мажите е проблематично затоа што биолошките основи на таквите разлики би биле вродени и непроменливи. Ако е така, доколку претпоставиме дека бихејвиоралните когнитивни разлики се биолошко објасниви тогаш произлегува дека и бихејвиоралните когнитивни разлики се, исто така, вродени и непроменливи. Ваквиот модел на објаснување во науката, Лонгино го именува како „линеарен модел на објаснување“ (Bluhm, Jacobson & Maibom 2012). Генетските разлики (XX наспроти XY хромозомска структура) доведуваат до гонадна разлика во развојот на фетусот. Гонадната разлика го детерминира производството на различните типови и нивоа на хормони кои влијаат врз развојот на мозокот. Мозокот, како орган на когнитивното функционирање, релативно е достапен предмет на научно истражување. На тој начин завршува линеарниот пат на биолошките основи на когнитивните разлики.

Останатите аргументи против биолошкото објаснување на когнитивните разлики меѓу жените и мажите функционираат како *reductio ad absurdum* на биолошката теза. Според Стерлинг, телото и мозокот, не се нешто статично и целосно автономно и дека тие се менуваат преку искуството на луѓето, па затоа не може да се направи принципиелна разлика дали промените во когнитивното однесување и капацитети се резултат од родовите или половите карактеристики. Концептот на биолошкото што го сутерира Стерлинг, не е дефиниран класично, како нешто што е статично, вродено, непроменливо, па оттаму и самата дискусија околу природата на когнитивните разлики станува беспредметна.

Сличен аргумент упатува и Фин (Fine 2010) во нејзината критика кон теоријата на Коен (Baron-Cohen 2003). Според Фин, ние не можеме да го апстрахираме влијанието на истражувачите во концептуализацијата на истражувањето ниту влијанието на стереотипите во толкувањето на резултатите на таквите истражувања. Според тоа, наодите за можните биолошки основи на разликите во когнитивното однесување не можат да бидат конклузивни. Екстремна верзија на овој приговор, дополнет со уште еден нов елемент, наоѓаме и кај Фос. Освен елементот на стереотипите таа го вклучува и елементот на реалната социјализација на субјектите на истражувањето. Ваквото гледиште инсистира дека сè додека не откриеме значајни когнитивни бихевиорални разлики уште на самото раѓање на бебињата, нема да бидеме во можност да заклучиме кои разлики се резултат од социјализацијата, а кои на биологијата.

И двата приговора можеме да ги идентификуваме како епистемолошко-методолошки приговори. Моќта на нивната аргументација произлегува од епистемологијата и филозофијата на наука и тоа најмногу анализирани во феминистичката филозофија на науката. Ситуираноста на познанието, односно неможноста да се трансцендира истражувачкиот контекст, е почетна точка, но и исходиште на феминистичката епистемологија. Според епистемологијата на ситуираност, познавателниот субјект ниту може да биде трансцендентален, во смисла, да ја превладее ограниченоста на истражувачката позиција, ниту некритички настроен кон сопствената ситуирана позиција, затоа што тогаш сопствената ситуираност ќе ја претстави како нешто објективно и не допрено од контекстот на истражување.

Токму поради ситуираната природа на научното познание, епистемолошко-методолошките приговори за разликите во когнитивното функционирање можеме да ги сфатиме како *reductio ad absurdum* на позицијата кои тие ја изразуваат. Емпириски невозможно е субјектот и позицијата на истражувањето да ја трансцендираат сопствената истражувачка контекстуална позиција, но тоа не значи дека тие не можат и не треба да имаат критичка перспектива кон сопствената позиција. Ние можеме да се

согласиме со приговорите околу потребата за критичка дистанца, но не и за апсурдните последици од таквите приговори.

Ако сумарно се погледнат феминистичките приговори кон стандардните истражувања на разликите во когнитивното функционирање, тогаш можеме да заклучиме дека постојат оправдани и неоправдани стравови за објективноста на наодите на таквите истражувања:

1. Неоправданоста на феминистичкиот приговор дека потеклото на разликите во когнитивното функционирање меѓу жените и мажите треба да го бараме само во социјалните фактори, каде лежи во фактот дека когнитивноста не е социјален феномен. Когнитивните способности и капацитети, односно умот, не настануваат или не супервенеираат од социјалните процеси и интеракции. Единствена плаузабилна натуралистичка теорија која ја имаме на располагање е физикализмот, според кој барем во принцип можеме да тврдиме дека психолошките капацитети се должат на мозочните процеси;

2. Согласно принципот на супервениенција, разликите во когнитивните процеси ги следат разликите во невробилошките процеси. Овој принцип како и претходниот не сугерира ниту имплицира постоење на биолошки дистинктни категории, како што е категоријата пол. Тие само ја изразуваат природата на когнитивните процеси;

3. Токму од природата на когнитивните процеси, мора да заклучиме дека доколку постојат когнитивни разлики тогаш барем некои од нив се должат на биолошките фактори. Останатите разлики во когнитивното однесување можеме да ги објасниме со секундарните фактори, како што се факторите на социјализација и категориите на социјалната интеракција;

4. Стереотипите во науката треба да ги прифатиме како дел од контекстот на откривањето. Принципите на феминистичката филозофија и наука треба да станат дел од истражувањата за когнитивните разлики;

5. Политичките позиции на феминизмот не смеат да прераснат во догми кои ќе ја инструментализираат феминистичката анализа и критика на истражувањата за родовите разлики во когнитивното функционирање и

6. Погрешно е да се идентификуваат и интерпретираат објаснувањата во науката на когнитивните разлики како сексистички оправдувања/објаснувања на нерамноправната позиција на жените и мажите во општеството.

Сметам дека подрачјето на истражување, на когнитивните разлики, претставува одличен дискурзивен простор каде што ќе се предлагаат, анализираат, критикуваат идните теории на феминистичката филозофија на умот.

Кон феминистичката теорија за умот

Какви се врските меѓу феминистичката филозофија и филозофијата на умот тешко е да се каже. Официјално, постојат само неколку текстови од феминистичката филозофија кои експлицитно се занимаваат со проблемите на филозофијата на умот на начин којшто е комплементарен со дискурсот на филозофите на умот. Текстовите од феминистичката филозофија кои се занимаваат со проблемите на телото, персоналниот идентитет, психологијата, навистина можат да се вбројат во корпусот текстови на филозофијата на умот, меѓутоа тоа што останува проблематично се апсурдните последици од тие текстови, оценети според основните претпоставки на филозофијата на умот. Така на пример, во текстот „Феминизмот во филозофијата на умот: против физикализмот“, Наоми Шемен (Scheman 2000) тврди дека „верувањата, желбите, емоциите и другите феномени на нашиот ментален живот се инстанци коишто се тоа што се бидејќи се социјално значајни и кои фигурираат како инстанци во каузалните објаснувања, и ниту овие објаснувања и ниту феномените кои фигурираат во нив не можат да ја преживеат апстракцијата од социјалниот контекст“ (54).

Апсурдноста на ваквиот став е таков што може на безброј начини да се приговори на неговата валидност. Ќе споменам само неколку. Како прво, во современата филозофија на умот, која се јавува како одговор на дуализмот, каузалната ефективност на менталните состојби се гледа во нивниот делумно физички аспект, односно, секоја инстанца на менталната состојба е партикула која има некаква физичка дескрипција. Всушност, современата филозофија на умот претставува директен одговор на

мистериозната каузална моќ на менталните состојби онака како што тие се сфатени во дуализмот. Ако сега, следејќи го курсот на Шемен, каузалната ефективност ја лоцираме во општествените релации и со тоа го трансцендираме телото, односно физичкото како носител на каузалните функции на менталните состојби, тогаш повторно запаѓаме во нов вид мистерија.

Доколку внимателно се анализира ставот на Шемен, таа не вели дека телото, односно физичкиот аспект на менталните состојби е нужен, но не и неопходен дел од каузалното ментално објаснување, туку дека ние не можеме воопшто да говориме за ментални состојби ако го отстраниме социјалниот контекст. Ваквиот став е апсолутно погрешен и тоа од следните причини. Кога говориме за каузалната ефикасност на одредена ментална состојба, се разбира, ние ја вклучуваме и содржината на менталната состојба во каузалното објаснување со што ја покажуваме дистинктивноста на таа ментална состојба од друга ментална состојба. На пр.: „Магдалена верува дека утре ќе заврне снег.“, се разликува од „Магдалена верува дека утре ќе заврне дожд.“. Може да се каже дека токму содржината на овие две верувања се каузално релевантни за однесувањето на Магдалена. Логиката на Шемен е сигурно ваква: „Ако Магдалена има различни верувања и различно се однесува, тогаш тоа е поради различните содржини на нејзините верувања, а бидејќи содржините се социјални партикули тогаш и социјалните релации се каузално релевантни.“

Да понудиме два аргумента за грешката во ваквото резонирање:

1. теоријата за вродени содржини може да биде сосема кохерентна теорија, па според тоа, се покажува дека социјалната теорија на содржината не е единствена и

2. постојат ментални состојби кои немаат содржини, па според тоа можат да ја преживеат апстракцијата од социјалниот контекст.

Од претходните аргументи може да се заклучи дека социјалниот контекст, односно социјалните содржини, ниту можат да претставуваат неопходен услов за постоење на менталните состојби, ниту дека тие нужно мораат да фигурираат во каузалното психолошко објаснување на нашето поведение. Се разбира дека

може да се зборува за каузалната улога на менталните содржини, дури и за тие содржини кои имаат социјален извор, но не онака како што тоа е поставено кај Шемен. Во современата филозофија на умот постои дебата позната како интернализам/екстернализам која директно го поставува прашањето за тоа како треба да ги анализираме менталните состојби. Според интерналистите, за анализа на менталните состојби не е неопходно повикувањето на аспекти кои се екстерни на субјектот на анализата. За екстерналистите, токму спротивното е есенцијално за разбирање на психолошкото објаснување – реферирањето на екстерните аспекти е есенцијално за разбирањето на психолошкото објаснување. Меѓутоа и за едните и за другите, постоењето и каузалните ефекти на менталните состојби се должи исклучиво на содржинскиот аспект на менталните состојби.

Затоа хипотезите и тврдењата кои се однесуваат на втората хипотеза треба да бидат оправдани на неколку нивоа:

1. да се покаже компатибилноста на феминистичко-родовата онтологија, епистемологијата и политиката со натурализмот,
2. да се потврди компатибилноста на објаснувањето во филозофијата на умот и когнитивната наука со принципите на феминистичко-родовата теорија и
3. да се развијат/идентификуваат принципи од контекстите на филозофијата на умот и когнитивната наука кои ќе послужат како принципи на една прифатлива феминистичко-родова теорија на умот.

И покрај одредени слабости, позицијата на Шемен претставува храбар чекор во смисла на воведување на феминизмот во филозофијата на умот. Имајќи го предвид фактот дека нејзината оригинална позиција е формулирана 1983 година, па од тогаш наваму многу нешта се случиле во филозофијата на умот коишто нејзината позиција ја прават и помалку наивна. Нејзината аргументација против типскиот физикализам, денес може да се смета за неодржлива и единствено да се разбере како одбрана на некоја општа натуралистичка позиција во филозофијата на умот. Па, сепак, текстот е доволно јасен за можните насоки во кои

феминизмот би требало да се движи во потрагата по сопствената позиција во филозофија на умот.

Сметам дека барањата која таа ги поставува за една феминистичка позиција во филозофија на умот се премногу општи и недоволно специфицирани. Претходно формулираните ставови на нејзината позиција би можеле да ги сведеме на барањето за нередуктивното објаснување на менталистичкиот дискурс и дека значајноста на поимите кои фигурираат во тој дискурс можат да бидат сфатени како експланаторни, ако и само ако се сфатат како дел од социјалната пракса (Edwards 1994).

Епистемологија на ситуираноста

Развојот на една феминистичка филозофија на умот претставува епистемологија и филозофија на науката која нема да ги трансцендира релациите на познанието и неговиот контекст, но и еден модел на умот која го вклучува социјалниот контекст како конститутивен на когнитивноста. Во последниве две поглавја, ќе посочам на една таква епистемологија и ќе ги претставам моделите на умот кои го прошируваат концептот на когнитивноста надвор од телото на организмите.

Историски погледнато, феминистичката критика на научната пракса претставува критика на андроцентризмот, сексизмот и родовата несензибилност во науката. Оваа критика, претставена како евалуација на предрасудите во науката е сосема компатибилна со официјалната критика на филозофијата на науката кон таканаречените некогнитивни вредности, односно одредени својства кои иако неизбежно присутни во истражувачкиот процес, ниту се конститутивни ниту придонесуваат во постигнувањето валидни резултати. Како такви, тие го деградираат истражувачкиот процес и го суспендираат научното знаење.

Дел од овие некогнитивни вредности се и родовите идентитети кои детерминирани од социјалните релации се манифестираат во одредена социјална, когнитивна па дури и епистемолошка перспектива. Меѓутоа, оваа одреденост или *ситуираност*, како централна категорија во феминистичките епистемолошки анализи, е афирмативен концепт (Haraway 2003).

Позитивниот одговор на прашањето за сигнификантноста на родовиот/половиот идентитет се состои токму во прифаќањето на тезата за ситуираноста на знаењето, односно за ситуираноста на познавателниот субјект, на познавателниот и на истражувачкиот процес. Од друга страна, феминистичката и официјалната критика, токму ситуираноста ја посочува како фактор што не придонесува за стекнување објективно знаење, што создава одреден парадокс во ставовите за ситуираноста на знаењето.

Прашањето за значењето на ситуираноста, како фактор и конституент на знаењето, обично е замаглено од смислата на значајноста на ситуираноста. Од една страна, значајноста на ситуираноста се согледува и проценува врз основа на тоа што таа претставува неизбежен контекст во продукцијата на знаењето, но кој треба да се надмине поради негативните импликации и од друга страна, процената за значењето на ситуираноста која треба да биде препознаена и прифатена како познавателно конститутивна, односно суштинска карактеристика на знаењето како такво. Доколку на овој начин ја согледаме смислата на ситуираноста, тогаш можеме да заклучиме дека феминистичката заложба за несексистичка наука преку елиминација на ситуираноста на научниот процес, имплицира дека таквата феминистичка критика споделува иста епистемолошка позиција со традиционалната и доминантната општа епистемологија и филозофија на науката.

Дијаметрално спротивставената епистемолошка позиција која за појдовна точка ја има ситуираноста, како централна категорија, е основната карактеристика на феминистичката епистемологија. Таа треба да ја објасни конститутивноста на ситуираноста за знаењето, да ги оправда таквите мета-епистемолошки тврдења и да покаже дека тие водат кон зголемување на знаењето. Исто така, тргнувајќи од позицијата за епистемолошката ситуираност, феминистичката епистемологија треба да одговори на традиционалните прашања на епистемологијата и да ги одреди границите и опсегот на нејзиното функционирање. Но, тоа што е најзначајно за ваквата епистемологија е нејзината поврзаност со хипотезите за проширениот ум и отелотворената когнитивност како теоретски домен на феминистичката филозофија на умот.

Хипотезата за проширениот ум

Хипотезата за проширениот ум се темели врз две теоретски стојалишта: функционализмот и екстернализмот. Нејзините почетоци датираат од објавувањето на текстот „Extended Mind“ во коавторство на Дејвид Чалмерс и Енди Кларк, истакнати филозофи од областа на филозофијата на умот и когнитивната наука. Основното гледиште на оваа хипотеза е дека умот не треба да се следи како нешто што е „заробено“ во мозокот, а телото да се сфаќа единствено како сензомоторен систем на мозокот. Светот надвор од телото не претставува само арена во кој сензомоторниот организам чувствува и дејствува, туку тој има и игра активна улога во конституирање на когнитивните процеси. Когнитивноста не се исцрпува во рамките на невронските процеси, телото и светот се нејзин дел и зависи од нив.

Мотивацијата за оваа хипотеза можеме да ја лоцираме во проблемите на роботиката, бидејќи компјутациската теорија (во сите нејзини видови) се однесува само на софтверскиот аспект на роботските машини, но не и на нивните интерактивните аспекти. Потребата на роботиката за обединета теорија на когнитивните процеси придонесе за развивање специфични теории за когнитивноста кои вклучуваат компоненти кои класичната компјутациската теорија ги игнорира.

Алтернативата на компјутациската теорија е теоријата на отелотворената когнитивност (Embodied cognition). Оваа теорија ја истакнува улогата на телото во когнитивните процеси. Телото не претставува само периферен простор на влезните информации кои понатаму се пресметуваат во мозокот, туку тоа има важна функција во формирањето на когнитивните капацитети и процеси. Телесните процеси, исто така, се „паметни“ процеси кои ги надополнуваат процесите во невронските мрежи. И покрај тоа што класичната компјутациска теорија ги одбива премисите на теоријата на отелотворената когнитивност, сметам дека постои можност за додавање на оваа теорија кон разбирањето на когнитивноста. Иако компјутациските процеси се независни од, на пример, перцептивниот систем, оваа независност може да се разбере како независност на доменот во рамките на една сложена

хиерархиска структура. Според така разбраната когнитивност, одделеноста на домените ќе биде разбрана само специфично во однос на карактерот на процесите и правилата кои управуваат со тој домен. Но, тоа не исклучува можност за меѓу доменски трансфери на информации. Постојат примери од когнитивната наука, каде што перцептивните процеси претставени се како информациско-процесирачки процеси што уште повеќе ја олеснува работата за моделирање на меѓудоменските трансфери.

Друга можна перспектива на испитувањето на когнитивноста е теоријата на ситуирана когнитивност (*embedded cognition*). Според ова стојалиште, когнитивниот агент е секогаш веќе во одредена позиција која претставува пресек на неговото присуство, поставеност и околината. Когнитивноста, на некој начин, ја претпоставува интеракцијата со околината без разлика дали е физичка или социјална, и според тоа, когнитивните процеси не можат да бидат испитувани независно од интеракцијата на когнитивниот агент со околината. Според некои теоретичари, иако теоријата на ситуираната когнитивност е поширока од теоријата за отелотвореност, и како таква, ја вклучува во своите теоретски рамки, тековната истражувачка пракса ја поставува ситуираната когниција како предмет на истражување и теоретска анализа како издвоена испитувачка рамка независно од прашањата за отелотвореноста. Ситуираноста го претставува отелотворениот субјект, кога се испитува интеракцијата и дистрибуцијата на когнитивните процеси, но нема обврска да даде посебно изградена теорија за улогата на телото во когнитивното процесирање.

И двете теории, теоријата на отелотворената когнитивност и теоријата на ситуирана когнитивност не претставуваат општи теории на когнитивноста, но тие даваат повод за преиспитување на базичните претпоставки на современата когнитивна наука и филозофијата на умот. Заедно со хипотезата за проширениот ум, овие теории на радикален начин го поставуваат прашањето за оправданоста и втемеленоста на компјутациската теорија на умот, особено концептот на менталните репрезентации. На предизвикот на отелотвореноста и ситуираноста на когнитивните процеси, компјутациската теорија може да даде дури и прифатливи предлози за нивна адаптација кон компјутациската парадигма,

меѓутоа главниот проблем останува предизвикот на хипотезата за проширениот ум.

- Кои се импликациите за една феминистичко-родова теорија на умот? Со прифаќањето на принципот на каузалната таксономија, феминизмот и родовата теорија можат да ја развијат филозофијата на умот во еден натуралистички контекст без страв од биологизмот. Преку усвојувањето на хипотезата за проширениот ум преостанува само уште мал чекор да се сфати на кој начин системот пол/род како општествена семиотичка структура може да биде компатибилна со каузалното објаснување во науката. И покрај тоа што системот пол/род е од конвенционална природа, тој во контекст на хипотезата на проширениот ум може да биде поставен како *причина*, како основ што му претходи на индивидуалното искуство на родовите разлики. Ова „претходење“ треба да биде анализирано на ниво со биолошките основи на општите когнитивни капацитети и на тој начин да обезбеди примат во однос на социјалните објаснувања на когнитивните разлики.

На методолошко рамниште, концептуализацијата на биолошкото објаснување на родовите когнитивни разлики поставува неколку услови. Потребно е да се препознае и прифати принципот на индивидуација во науката кој е каузален по природа. Нема ништо да се смета за таксономски релевантно доколку не влијае врз каузалните моќи на организмот. Тоа значи дека која било екстерна релација на организмот или својство нема да бидат научно прифатливи сè додека не се покаже дека истанцираат својства кои се каузални ефективни. На пример, дури да имаме добри причини (статистички) да веруваме дека третманот (социјален по природа) кон девојчињата е „причина“ за нивните слаби резултати во математиката, тоа мора да биде покажано така што ќе се идентификуваат обрасци на некое несоцијално (на пр. биолошко-невронско) ниво кое ја имплементира/овозможува таа разлика во когнитивните способности и поведење. Општествените релации се контекстот на случувањето, на разликите, меѓутоа, *медиумот* на реалната остварливост во која се манифестираат социјалните релации е организмот. Нема разлики во поведението без тоа да биде овозможено од организмот.

За феминистичката филозофија на умот, ова линеарно објаснување тогаш се сведува на прашањето дали биолошките разлики се вродени или се последици од општествените констелации. Значи, тоа што не се доведува под прашање е биолошката основа на родовите разлики на когнитивното однесување, туку прашањето за потеклото на разликите.

Тоа што преостанува да се направи е да се подготви терен за соочување со невросексизмот, кој за оправданието на одредениот социјален статус на жените и мажите во општеството ја користи матрицата на каузалното објаснување на когнитивноста во науката. Во тој контекст треба да се потенцира погрешното разбирање на категоријата „социјален статус“ и во феминистичката теорија и во биомедицинските науки: „социјален статус“ како својство, кое се јавува како исходиште на интерпретацијата на биолошките и когнитивните разлики. Самите когнитивни разлики (ако постојат) не имплицираат никаков статус - тие се општествено слепи. Дури и да се утврдат структурно дадени основи за когнитивните разлики кои се поврзани со развојот на хуманите репродуктивни капацитети (хромозомски или хормонски) тоа не значи дека тие разлики имплицираат одредена позиција, положба во општествените релации. Тие се интерпретираат како такви носители на статусни идентитети. Тоа не значи повторно да ја отфрлиме биологијата и да се предадеме на критиката на сексистичкиот ум. Реалноста на сексизмот, како што видовме, може да биде материјално имплементирана низ биолошките системи кои не можат да се елиминираат со критичко укажување. Потребно е храбра феминистичка и родова теорија на умот која без теоретски предрасуди и ограничувања може да се впушти во испитувањата на непознатото, на мистериите на човековиот ум.

За крај, би можеле да изведеме неколку заклучоци за концептот на феминистичката филозофија на умот: каузалното објаснување во науката не е сексистичко по себе туку стратегиите кои го користат таквото објаснување за политички цели или оправдание за родовата нееднаквост, овозможено е формулирање на феминистичко-родова теорија на умот преку прифаќање на хипотезата за проширениот ум која може да ги опфати и критичките анализи на семиотичките социјални системи (на пр.

процес на социјализација) и истовремено да допушти натуралистичко објаснување на когнитивноста, тезата за ситуираност на познанието како централна категорија на феминистичката епистемологија е компатибилно со концептот на отелотворената теорија на когнитивноста и може да претставува оригинален придонес на феминизмот кон филозофијата на умот.

Доколку се прифатат понудените заклучоци, ќе си види неodrжливоста на тезите дека сите факти од спектарот на разлики во когнитивното функционирање на жените и мажите можат да се објаснат со општествено-културните фактори како што тврди феминистичката позиција, но и спротивно, дека сите когнитивни разлики се последица од биолошките разлики меѓу жените и мажите според стојалиштето за биолошките основи на овие разлики. Ќе мора да прифатиме дека дистинкцијата меѓу полот и родот, е не така јасна ниту онтолошки ниту епистемолошки и за двете позиции и во крајна линија да признаеме дека објаснувањата на когнитивните разлики на жените и мажите од биолошка перспектива, исто така, е плаузибилна перспектива.

Библиографија:

Baron-Cohen, Simon. 2003. *The essential difference: Men, women and the extreme male brain / Simon Baron-Cohen*. London: Allen Lane.

Bluhm, Robyn, Jacobson, Anne J. & Maibom, Heidi L. 2012. *Neurofeminism: Issues at the intersection of feminist theory and cognitive science*. New York: Palgrave Macmillan. (New directions in philosophy and cognitive science).

Edwards, Steven D. 1994. *Externalism in the philosophy of mind*. Aldershot: Avebury.

Fine, Cordelia 2010. *Delusions of gender: How our minds, society, and neurosexism create difference*. 1st ed. New York: W. W. Norton.

Haraway, Donna 2003. *Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective*.

Turning points in qualitative research: Tying knots in a handkerchief,
21–46.

Scheman, Naomi 2000. Feminism in philosophy of mind:
Against physicalism, in Fricker, Miranda & Hornsby, Jennifer
(Hg.): *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*:
Cambridge University Press, 49--67.

Кон феминистичката филозофија на умот

Против физикализмот

Интересот на феминизмот за филозофијата на умот започнува релативно доцна, во рамките на вториот бран на феминизмот. Дури пред неколку години беа објавени неколку текстови кои експлицитно се занимаваат со оваа област. Причината за игнорирањето на филозофијата на умот, според Наоми Шемен (Scheman, N, 2000) се должи на општата перцепција на феминистичката филозофија дека прашањата за емоциите, природата на сопственоста и персоналниот идентитет се ирелевантни за физикализмот кој преовладува во современата филозофија на умот,³⁰ дека стартните позиции, начинот на дискусија, анализите за овие феминистички теми не можат да бидат поставени во рамките на современата филозофија на умот. Ваквата перцепција за Шемен е погрешна. Таа се сложува дека не постојат директни одговори според начинот на кој се поставени прашањата, но тоа не го занемарува фактот дека централното прашање кое е во нивната основа, прашањето за објаснувањето на човечките суштества како физички суштества во светот, е прашање кое директно го засега физикализмот. Дуализмот, потсетува Шемен, не е алтернатива на која феминизмот треба да се повика, што се докажува со големиот број феминистички критики на дуалистичките позиции во филозофијата. Доколку прашањето за објаснувањето на субјектноста, феминизмот сака да го постави како нешто социјално, како нешто што не може редуктивно да биде објаснето и истовремено ја одбива дуалистичката слика на светот, тогаш ќе мора да се прифати натуралистичката рамка на филозофија на умот.

Стојалиштето на Шемен можеме да го формулираме со следниве неколку тези:

---

³⁰ Филозофија на умот е филозофска дисциплина која својот современ развој го доживува преку критиката на бихевиоризмот и редуктивното објаснување во науката кон крајот на 50 те години од минатиот век. Клучен момент за развојот на современата филозофија на умот е критиката на Ноам Чомски (Chomsky, N, 1959) на делото „Вербално однесување“ (Verbal Behavior) на Бурхус Скинер (Skinner, B.F, 1957).

1. Објаснувањето на нашата субјектност и покрај тоа што се одвива во еден физикалистички контекст не мора да биде редуктивно сфатено;

2. И покрај тоа што физикализмот³¹ е стојалиште според кое состојбите, процесите и настаните кои му се припишуваат на некој субјект се зависни од физичките состојби на тој субјект, на емпириско ниво, на ниво на емпириските истражувања, таквата зависност ниту се бара како услов ниту може да биде поддржана од таквите истражувања;

3. Нашите верувања, желби, намери и другите пропозициски ставови се каузално ефективни во нашите објаснувања на когнитивното однесување и нашиот ментален живот затоа што се социјално значајни.

Во објаснувањето на овие тези, таа го додава епистемолошко-методолошкиот услов според кој објаснувањата на когнитивното однесување не може да ги апстрахира ниту да се апстрахира од човечкиот живот и социјалните практики кои се контекстуални, партикуларни, телесни и отелотворени. На тој начин таа ги обединува онтолошкиот услов за каузалната ефективност на менталните состојби со епистемолошкиот и методолошкиот услов на феминистичката филозофија.

Според Шемен, токму ова обединување е местото каде што феминизмот може да биде приклучен во филозофијата на умот, а дискурсот на интенционалната психологија (фолк-психологијата) сфатена како социјална пракса. Обединувањето е конститутивно за состојбите каде фигурираат психолошките објаснувања и кои, според физикализмот, не се нешто арбитрарно. На тој начин, Шемен ја обезбедува можноста за заедничко функционирање на условите кои се изискувани од феминизмот, социјалната пракса од

---

³¹ Физикализмот е познат и како материјализам (редуктивен физикализам). Во филозофијата на умот, разликуваме два вида физикализам : физикализам на типови и физикализам на инстанции. Според физикализмот на типови сите својства на светот се физички својства, додека според физикализмот на инциации, сите поединечни инстанции (лица, предмети, настани) се физички инциации, но не сите својства се физички својства, во смисла дека тие својства можат да бидат предмет на физиката и материјалните науки.

една и физикализмот, односно неарбитрарноста на состојбите кои фигурираат во психолошкиот дискурс, од друга страна.

Во одбраната на нејзините ставови за нередуктивното објаснување на менталните состојби таа се повикува на аномалистичкиот физикализам на Дејвидсон и концептот на супервениенцијата. Овие два концепта припаѓаат на нередуктивниот физикализам, според кој менталните настани, состојби и процеси не можат типски да бидат редуцирани на посебни типови физички состојби. Со други зборови, предикатите на една теорија или дисциплина не можат да бидат сведени на предикатите на физиката (во нашиов случај преку предикатите на невронауката). Тоа што нередуктивниот физикализам го тврди е дека која било инстанца на некој предикат од посебните науки има своја дескрипција со некоја инстанца од некој физички предикат, но не и дека може да се редуцира како единствено на инстанци од тој тип предикат.

И покрај тоа што Шемен својата позиција ја брани со нередуктивниот физикализам, таа неоправдано тврди дека за емпириската идентификација на предикатите на посебните науки ниту претставува услов ниту може да биде поддржана од таквите истражувања. Невронауката, односно когнитивната наука³² е доказ дека тоа е возможно. Тоа што сигурно е невозможно е дека објаснувањето на нашите биомедицински науки е метафизичко конечно објаснување на природата на когнитивноста, на умот.

Ставовите на Шемен се интересни за промислување и од аспект на статусот на фолк-психолошкиот дискурс. Употребата на поимите на верување и желби и другите пропозициски ставови, позната под името фолк-психологија е централна категорија на интенционалната психологија. Бидејќи интенционалноста, односно репрезентативноста на менталните состојби е клучната категорија на интенционалната психологија, нејзините настојувања се во насока да дадат натуралистичко (физикалистичко) објаснување на репрезентативноста. Сметам дека веќе тоа го покажав во делот кој

---

³² Когнитивна наука е поле на мултидисциплинарно истражување на когнитивноста (ум, свест, интелигенција) кое ги вклучува дисциплините како што се филозофија, психологија, невронаука, вештачка интелигенција, антропологија, когнитивна лингвистика.

расправа за компјутациската теорија на умот каде што репрезентативноста на менталните состојби е суштинска одлика. Исто како и Шемен, интенционалната психологија го прифаќа дискурсот на фолк-психологијата со таа разлика што реалноста на фолк-психолошкиот дискурс ја лоцира во реалноста на менталните репрезентации кои имаат физички супстрат, додека за Шемен реалноста на фолк-психолошкиот дискурс е во социјалната пракса, токму природата на фолк-психолошкиот дискурс е местото на разидување со интенционалната психологија.

Верувам дека Шемен не ги повлекува до крај импликациите на својата позиција. Ако нејзиното разбирање на природата на фолк-психолошкиот дискурс не изискува натурализација туку само некаква *a priori* сигурност дека фолк-психолошкиот дискурс никогаш нема да исчезне и нема да може да биде редуциран на физичките категории, тогаш таа остава простор една радикална позиција во филозофија на умот да ги поткопа нејзините темелни принципи. Според Елиминативниот материјализам, (Churchland 2007) фолк-психолошкиот дискурс претставува погрешна теорија и тој треба да биде заменет со невронауката. Ентитетите во фолк психолошкиот дискурс, како што се верувањата и другите пропозициски ставови за оваа позиција не постојат *sui generis*, па оттаму е бесмислено да се прашуваме каков е односот меѓу менталното и физичкото. Но, тоа не значи дека фолк-психологијата, како социјална пракса на објаснување и предвидување на поведението, треба да биде игнорирана. Таа како социјална пракса и стратегија во секојдневниот живот е присутна и можеби незаменлива, но научно погрешна. Мислам дека Шемен кокетира со ваквата радикална позиција на Елиминативниот материјализам. Таа би се сложила со елиминативистите за нереалистичката основа на фолк-психолошкиот дискурс, за непостоењето на менталните состојби, а со тоа и спречување на можноста за прашања за родовите разлики во когнитивното функционирање, но од друга страна, сака да го задржи фолк-психолошкиот дискурс како нередукутивен според принципите на физикализмот на инстанци. Кажано со други зборови, тоа значи дека за феминизмот е прифатлив физикализмот кој нема да има можност да поставува прашања за родовите разлики во когнитивните способности, затоа што

дискурсот за родовите разлики во когнитивните способности е лажен, но од друга страна, сака да го одржи тој дискурс на ниво на социјална пракса за да ги осуети сите можни обиди за натурализација на дискурсот различен од тој на елиминативистичкиот материјализам.

Можеби ова е премногу радикална интерпретација за позицијата на Шемен. Помалку радикалната интерпретација би се потпирала врз инструменталистичката позиција на Даниел Денет (Dennett, D, 1987; Dennet,D, 1978; Давчев, В, 2003). Според оваа позиција, пропозициските ставови не претставуваат внатрешни состојби кои имаат каузална ефективност, затоа што таквите состојби не постојат. Меѓутоа, стратегиите на припишување на менталните состојби и објаснувањето на поведението со помош на искази за пропозициски ставови е објективно вистинито. Нивната вистинитост не се должи, како што рековме, на фактот дека тие опишуваат некакви внатрешни состојби, туку повеќе поради успешноста во систематизацијата на менталните феномени. Според Денет, менталистичкиот дискурс на фолк-психологијата претставува еден вид интенционална стратегија на однесување кон други човечки суштества, но и кон други објекти на кои би можеле да им припишеме верувања, како што се компјутерите, на пример. Рационалноста на интенционалната стратегија не произлегува од фактичноста на ставовите, туку од нормативноста на праксата на припишување која ја прави да биде рационална. Токму во однос на нормативноста, позицијата на Шемен е блиска со позицијата на Денет. Нормативноста на фолк-психолошкиот дискурс ја потврдува неговата социјална природа и ја отфрла можноста за негова натурализација.

Феминизмот помеѓу интернализмот и екстернализмот

И покрај одредени слабости, позицијата на Шемен претставува храбар чекор во смисла на воведување на феминизмот во филозофијата на умот. Имајќи го предвид фактот дека нејзината оригинална позиција е формулирана во 1983 година, па од тогаш наваму многу нешта се случија во филозофијата на умот коишто нејзината позиција ја прават и помалку наивна. Нејзината аргументација против типскиот физикализам, денес може да се смета за неодржлива и единствено да се разбере како одбрана на

некоја општа натуралистичка позиција во филозофијата на умот. Па, сепак, текстот е доволно јасен за можните насоки во кои феминизмот би требало да се движи во потрагата по сопствената позиција во филозофијата на умот.

Сметам дека барањата која таа ги поставува за една феминистичка позиција во филозофија на умот се премногу општи и недоволно специфицирани. Претходно формулираните ставови на нејзината позиција би можеле да ги сведеме на барањето за нередуктивно објаснување на менталистичкиот дискурс и дека значајноста на поимите кои фигурираат во тој дискурс можат да бидат сфатени како експланаторни ако и само ако се сфатат како дел од социјалната пракса. Предлагам нејзините позиции да ги сместиме во еден друг контекст во филозофијата на умот и да им дадеме поплаузабилно оправдување. Контекстот според кои ќе ги процениме нејзините позиции е темата за интернализмот/екстернализмот во психолошкото објаснување и менталната содржина (Edwards, S, 1994).

Секое реалистичко сфатено психолошко објаснување на поведението претпоставува дека менталните состојби како пропозициските ставови имаат две клучни карактеристики - тие се каузално ефективни и имаат семантичка содржина. Антиреалистите, како што се елиминативистите и инструменталистите, ја порекнуваат референтноста, а со тоа и реалноста на пропозициските ставови, па според тоа проблемот за нив не е прашањето како да се објаснат овие клучни карактеристики на менталните состојби, туку како да се отфрли овој дискурс како погрешен и лажен. Реалистите во поглед на пропозициските ставови, објаснувањето на нивната реалност ја лоцираат интринсично на субјектот кому се припишуваат таквите ставови. Таа „внатрешност“ на субјектот од која зависи реалноста на менталните состојби може да се дефинира на различни начини зависно од прифатената онтологија, ако позицијата е дуалистичка тогаш кандидат за реалноста на менталните состојби е *res cogitans* или неврофизиолошките процеси ако позицијата е физикалистичка. Заедничко и на дуалистичката и на физикалистичката позиција е тоа дека при објаснувањата на менталните состојби важно е тоа што е „во“ субјектот. Ваквата

позиција во филозофијата на умот се именува како интернализам: Интернализам = def. Објаснувањата на менталните состојби се одвиваат преку тоа што се наоѓа во организмот.

Според ваквото дефинирање на психолошкото објаснување, Декарт и материјалистите се на иста страна. Сè што е надвор од субјектот на менталниот живот - физичката и/или општествената околина, не се релевантни за анализа и објаснување на психичката реалност. Иако се разликуваат во разбирањето на значењето на „внатрешноста“, тие се сложуваат дека телото на субјектот, исто така, има некаква улога во конституирањето на психичкото искуство.

Спротивната теза на интернализмот е екстернализмот. Според оваа позиција, околината има активна улога во формирањето на менталната реалност. Екстернализмот во поглед на психолошкото објаснување се води од премисите дека ако менталните состојби, како пропозициски ставови, се индивидуираат преку семантичката содржина како нивен конституенс, тогаш токму поради фактот дека семантичките вредности на репрезентациите се индивидуираат преку условите на вистинитост кои се екстерни во однос на репрезентациите, и менталните состојби треба да се индивидуираат екстерналистички. Екстернализам = def. Објаснувањата на менталните состојби делумно се одвиваат преку тоа што е надвор од организмот.

Ваквата дефиниција на екстернализмот не го порекнува интернализмот како одредена база на психолошките објаснувања, но во целост ја одбива позицијата дека тие треба да бидат исклучиво интерни во однос на субјектот. За дуалистичката онтолошка позиција, ваквото стојалиште потполно е неприфатливо, додека за натурализмот може да се каже дека не се спротивставува на неговите темелни принципи. Екстернализмот може да биде прифатлива позиција сè додека принципите на кои се повикува се дел од физичкиот ред на природата. Екстернализмот се прифаќа како материјалистичка позиција.

Методолошката стратегија во овој спор се одвива преку постапката на индивидуација, односно одредување на дистинктноста на менталните состојби, и на тој начин, се утврдува

односот на зависност (супервениенција), односно конститутивност. Да ја претставиме индивидуацијата на следниов начин.

„X верува дека „Венера е ѕвездата деница.“, K верува дека „Венера е ѕвездата вечерница.“.“

Интерналистичка индивидуација:

„Верувањата K верува дека „Венера е ѕвездата вечерница.“ и X верува дека „Венера е ѕвездата деница.“ се типски различни верувања и покрај тоа што и двете верувања реферираат на ист референт - на Венера.“

Екстерналистичка индивидуација:

„Верувањата K верува дека „Венера е ѕвездата вечерница.“ и X верува дека „Венера е ѕвездата деница.“ се типски идентични верувања затоа што и двете верувања реферираат на ист референт - на Венера.“

Според интерналистичката позиција не е противречно K да верува дека „Венера е ѕвездата вечерница.“ и да не верува дека „Венера е ѕвездата деница.“. Да потсетиме дека синтаксата е таа што ја одредува разликата меѓу репрезентациите, па според тоа сосема е рационално да претпоставиме дека K верува дека П, но не верува дека X, иако $P=X$.

Во интерналистичката верзија, контекстот на непросирност е својствен на психолошките објаснувања и припишувањата на менталните состојби, затоа што по дефиниција за психолошките состојби реалноста на интенционалниот објект на пропозициските ставови е ирелевантна, токму во тоа е разликата меѓу знаењата од една и верувањата како психолошки состојби, од друга страна.

Тезата за екстернализмот воведена е преку два мисловни експеримента преку кои се покажува дека барем кај некои пропозициски ставови содржината се индивидуира екстерно. Примерот за Земјата и Земјата-двојник посочува на овој принцип. Ако единствената разлика меѓу Земјата и Земјата-двојник е тоа што на Земјата водата има хемиски состав H_2O , а на Земјата-двојник XYZ тогаш имаме можност на говорниците на Земјата и Земјата-двојник (со претпоставка дека имаат идентичен молекуларен состав), кога ја мислат мислата „Ова е вода!“ да им припишеме иста содржина,

односно иста ментална состојба. Овој експеримент се нарекува доказ за семантички екстернализам.

Мисловниот експеримент за екстернализот за нас е поважен затоа што тој воведува нов социјален елемент во екстерналистичкото толкување на психолошкото објаснување.

Лицето по име Јован не знае дека дефиницијата, односно значењето на зборот артритис се однесува само на заболување на зглобовите. Таквото значење се користи на планетата Земја, во различни контексти од лингвистичките заедници. Болките кои тој ги имал ги зафаќале зглобовите на рацете, колената и прстите. Еден ден, откако се разбудил почувствувал нова болка, која ја лоцирал во пределот на градите. Верувал/мислел дека артритисот се проширил и на градите.

На планетата Земја-близначка значењето на зборот артритис се однесува на ревматолошките состојби на организмот. Но, за разлика од Јован од Земјата-двојникот на Јован, на Земјата-близначка, не верува дека артритисот се проширил на неговите гради.

Анализата на експериментот покажува дека исказот со кој му припишуваме верување на Јован од Земјата е вистинит иако тој погрешно верува во тоа дека има артритис во градите, додека исказот за Јован близнакот е лажен. Тоа се должи на тоа што значењето на зборот артритис е различно на Земјата од тоа на Земјата-близначка. Разликата во екстензијата повлекува и разлика во содржината, а со тоа и разлика во менталната состојба.

Какви се последиците за феминистичката позиција во филозофијата на умот доколку се прифати екстерналистичката позиција во индивидуацијата на менталните состојби? Сметам дека токму ваквата позиција ќе овозможи да се задоволат онтолошките, епистемолошките и политичките барања на феминизмот. Социјалниот екстернализам дозволува индивидуализација на пропозициските ставови според критериумите на Шемен и со тоа го прифаќа фолк-психолошкиот дискурс. Истовремено, ја поддржува супервениенцијата на психичкото со што го сместува во еден натуралистички контекст. И на крај, најважното, овозможува социјалните структури да имаат конститутивна (не второстепена) улога во когнитивното функционирање.

Прифаќањето на екстернализмот може да претставува основа за разгледување на позицијата која многумина ја сметаат за контроверзна теорија, а тоа е хипотезата за проширениот ум (Clark, A, Chalmers, D, 1998; Varela, F, 1993) (extended mind hypothesis) која ја вклучува ситуираноста (една од клучните феминистички категории) како принцип на отелотворената когниција.

Феминизмот и хипотезата за проширениот ум

Хипотезата за проширениот ум се темели врз две теоретски стојалишта: функционализмот и екстернализмот. Нејзините почетоци датираат од објавувањето на текстот „Extended Mind“ во коавторство на Дејвид Чалмерс и Енди Кларк, истакнати филозофи од областа на филозофијата на умот и когнитивната наука. Основното гледиште на оваа хипотеза е дека умот не треба да се следи како нешто што е „заробено“ во мозокот, а телото да се сфаќа единствено како сензомоторен систем на мозокот. Светот надвор од телото не претставува само арена во кој сензомоторниот организам чувствува и дејствува, туку тој има и игра активна улога во конституирање на когнитивните процеси. Когнитивноста не се исцрпува во рамките на невронските процеси: телото и светот се нејзин дел и зависи од нив.

Мотивацијата за оваа хипотеза можеме да ја лоцираме во проблемите на роботиката, бидејќи компјутациската теорија (во сите нејзини видови) се однесува само на софтверскиот аспект на роботските машини, но не и на нивните интерактивните аспекти. Потребата на роботиката за обединета теорија на когнитивните процеси придонесе за развивање на специфичните теории за когнитивноста кои вклучуваат компоненти кои класичната компјутациската теорија ги игнорира.

Една од алтернативите на компјутациската теорија е теоријата на отелотворената когнитивност (Embodied cognition). Оваа теорија ја истакнува улогата на телото во когнитивните процеси. Телото не претставува само периферен простор на влезните информации кои понатаму се пресметуваат во мозокот, туку тоа има важна функција во формирањето на когнитивните капацитети и процеси. Телесните процеси, исто така, се „паметни“ процеси кои ги надополнуваат процесите во невронските мрежи. И

покрај тоа што класичната компјутациска теорија ги одбива премисите на теоријата на отелотворената когнитивност, сметам дека постои можност за придодавање на оваа теорија кон разбирањето на когнитивноста. Иако компјутациските процеси се независни од, на пример, перцептивниот систем, оваа независност може да се разбере како независност на доменот во рамките на една сложена хиерархиска структура. Според така разбраната когнитивност, одделеноста на домените ќе биде разбрана само специфично во однос на карактерот на процесите и правилата кои управуваат со тој домен. Но, тоа не исклучува можност за меѓудоменски трансфери на информации. Постојат примери од когнитивната наука, каде што перцептивните процеси се претставени како информациско-процесирачки процеси што уште повеќе ја олеснува работата за моделирање на меѓудоменските трансфери.

Втората алтернатива е теоријата на ситуирана когнитивност (*embedded cognition*). Според ова стојалиште, когнитивниот агент секогаш е веќе во одредена позиција која претставува пресек на неговото присуство, поставеност и околината. Когнитивноста на некој начин ја претставува интеракцијата со околината без разлика дали е физичка или социјална, и според тоа, когнитивните процеси не можат да бидат испитувани независно од интеракцијата на когнитивниот агент со околината. Според некои теоретичари, иако теоријата на ситуираната когнитивност е поширока од теоријата за отелотвореност, и како таква, ја вклучува во своите теоретски рамки, тековната истражувачка пракса ја поставува ситуираната когнитивност како предмет на истражување и теоретска анализа како издвоена испитувачка рамка независно од прашањата за отелотвореноста. Ситуираноста го претставува отелотворениот субјект, кога се испитува интеракцијата и дистрибуцијата на когнитивните процеси, но нема обврска да даде посебно изградена теорија за улогата на телото во когнитивното процесирање.

И двете теории, теоријата на отелотворената когнитивност и теоријата на ситуирана когнитивност не претставуваат општи теории на когнитивноста, но тие даваат повод за преиспитување на базичните претпоставки на современата когнитивна наука и филозофија на умот. Заедно со хипотезата за проширениот ум, овие

теории на радикален начин го поставуваат прашањето за оправданоста и втемеленоста на компјутациската теорија на умот, особено концептот на менталните репрезентации. На предизвикот на отелотвореноста и ситуираноста на когнитивните процеси, компјутациската теорија може да даде дури и прифатливи предлози за нивна адаптација кон компјутациската парадигма, меѓутоа главниот проблем останува предизвикот на хипотезата за проширениот ум.

Екстернализмот во поглед на семантичката содржина и индивидуација, не претставуваат дел на оваа хипотеза, иако, сметам дека е симптом за нејзината плаузабилност. Според хипотезата за проширениот ум, некои когнитивни процеси можат да се одвиваат преку симболи кои се екстерни во однос на когнитивниот агент (да потсетиме дека менталните симболи во компјутациската теорија на умот се всушност невроните или обрасците на невронските активности). Иако се чини дека нема ништо потривијално од таквото тврдење, дека можеме да мислиме или да пресметуваме преку конвенционални симболи што вообичаено го правиме, треба исто така, да потсетиме дека таквите активности или процеси се процеси од втор ред, затоа што во крајна инстанца таквите процеси треба да бидат „преведени“ на јазикот на мислите, односно да бидат имплементирани на невронско ниво. Хипотезата всушност тврди дека когнитивните процеси како процеси од прв ред можат да се одвиваат преку симболи кои немаат невронска структура.

Последиците од ваквата хипотеза се повеќекратни, а ако се прифати хипотезата за екстерноста на когнитивните процеси тогаш принципот на супервениенцијата повеќе не е применлив (нема разлики во менталните состојби ако нема разлики во невробиолошките процеси). Тоа што обезбедуваше критериум за идентитет за иста ментална состојба, повеќе не може да се примени бидејќи менталните репрезентации не супервенираат на невронските симболи. Во тој случај, не постои никаков објективен и реален показател според кој би било возможно да се одреди идентитетот на менталните состојби и процеси.

Да го прикажеме проблемот преку еден мисловен експеримент. Да претпоставиме дека некој кој боледува од Алцхајмеровата болест бележи во својот нотес каде се наоѓа Музејот

на современа уметност (МСУ) во Скопје. Исто така, забележува дека треба да се најде со некоја пријателка во 17 часот. Неговата пријателка мисли дека знае каде се наоѓа МСУ и дека не е сигурна дали состанокот е во 17 часот. Според хипотезата на проширениот ум, лицето кое боледува од Алцхајмер има ментални состојби кои когнитивната психологија треба да ги прифати како генерички, како што би ги прифатила верувањата на неговата пријателка, иако разликата би била во тоа што пријателката мисли преку невронските симболички процеси, додека пријателот преку конвенционалните симболи од македонската азбука.

Да си замислиме сега двојник на планетата близначка на лицето со Алцхајмер. И тој се наоѓа во истата ситуација со таа разлика што тој бележи на англиски јазик. Дали можеме да кажеме дека тие двајца се во иста ментална состојба? Според интерналистичката интерпретација тие се во различни ментални состојби дури да се прифати тезата за екстерноста на менталните симболи. За екстернализмот е дека се во иста ментална состојба. Но, сега замислете дека лицето што бележи на македонски и перфектно разбира и пишува англиски дојде до нотесот на неговиот двојник и го прочита тоа што тој го напишал на македонски. Дали тој нужно мора да ја разбере состојбата на својот двојник дознавајќи што тој напишал?

Сметам дека последниот дел од експериментот покажува дека не само што е невозможно независно да се утврди што е потребно за двата субјекта да претставува критериум за да бидат во иста (типски одредена) ментална состојба, туку тоа не е можно дури ни за една иста личност. Неодреденоста произлегува од конвенционалноста на симболите и обратно, стабилноста, односно можноста за типската идентификација и повторливоста на значењата ќе произлезе од социјалната пракса на стандардизирање на семиотичките кодови. Но, таквата типска индивидуација повеќе не може да смета на принципот на супервениенција. Како треба да се толкуваат последиците од хипотезата за проширениот ум е тема која сеуште е на почеток во когнитивната наука и филозофијата на умот. Во однос на психологијата, барем таа која го прифаќа постоењето на менталните репрезентации и го почитува принципот на супервениенција го поставува прашањето на

таксономијата без која нема ни можност за формулирање генерализации, односно закони. Во однос на компјутациската теорија, може да се разбере како проширување на нејзиниот домен, така што кон невронските симболи се додаваат и конвенционалните семиотички кодови. Со прифаќањето на оваа хипотеза како емпириско тврдење повеќе не е можно психологијата и когнитивната наука, особено когнитивната невронаука да ги игнорираат екстерните релации на когнитивниот агент или да ги сметаат за неконститутивни за когнитивните процеси.

Дали тоа значи дека со хипотезата за проширениот ум се доведува под прашање и научното испитување на когнитивноста во еден физикалистичко-натуралистички контекст? Дали критиката на феминизмот на линеарниот модел на анализа и објаснувањето на когнитивното однесување со оваа хипотеза доживува сатисфакција? Одговорот е не, и на двете прашања. Но, притоа мора да се прифатат два услова:

1. Да се препознае и прифати принципот на индивидуација во науката кој е каузален по природа. Нема ништо да се смета за таксономиски релевантно доколку не влијае врз каузалните моќи на организмот. Тоа значи дека која било екстерна релација или својство нема да бидат научно прифатливи сè додека не се покаже дека истанцираат својства кои се каузални ефективни. На пример, дури да имаме добри причини (статистички) да веруваме дека третманот (социјален по природа) кон девојчињата е „причина“ за нивните слаби резултати во математиката, тоа мора да биде покажано така што ќе се идентификуваат обрасци на некое несоцијално биолошко-невронско ниво кое ја имплементира/овозможува таа разлика во когнитивните способности и поведение. Општествените релации се контекстот на случувањето, на разликите, меѓутоа, *медиумот* на реалната остварливост во која се манифестираат социјалните релации е организмот. Тој реално ја дава основата за разликата. Уште една илустрација. Некоје лице користејќи некакво оружје врз некое друго лице може да ја предизвика неговата смрт. Но, реалната причина за смртта може да биде единствено биолошка, на пример, кожата

аорта. Нема разлики во поведението без тоа да биде овозможено од организмот;

2. За феминистичката филозофија на умот ова линеарно објаснување тогаш се сведува на прашањето дали биолошките разлики се вродени или се последици од општествените констелации. Значи, тоа што не се доведува под прашање е биолошката основа на родовите разлики на когнитивното однесување, туку прашањето за потеклото на разликите.

Со прифаќањето на принципот на каузалната таксономија, феминизмот и родовата теорија, можат да развијат филозофија на ум во еден натуралистички контекст без страв од биологизмот. Исто така, покажав дека преку усвојувањето на хипотезата за проширениот ум преостанува само уште мал чекор да се сфати на кој начин системот пол/род како општествена семиотичка структура може да биде компатибилна со каузалното објаснување во науката. И покрај тоа што системот пол/род е од конвенционална природа, тој во контекст на хипотезата на проширениот ум може да биде поставен како причина, како основ што му претходи на индивидуалното искуство на родовите разлики. Ова „претходење“ треба да биде анализирано на исто ниво со биолошките основи на општите когнитивни капацитети и на тој начин да обезбеди примат во однос на социјалните објаснувања на когнитивните разлики. Семиотичката анализа како теорија која може да ги опфати и конвенционалните и неконвенционалните семиотички системи треба да претставува општа методолошка рамка.

Тоа што преостанува да се направи е да се подготви терен за соочување со невросексизмот, кој за оправданието на одредениот социјален статус на жените и мажите во општеството, ја користи матрицата на каузалното објаснување на когнитивноста во науката. Во тој контекст треба да се потенцира погрешното разбирање на категоријата „социјален статус“ и во феминистичката теорија и во биомедицинските науки: „социјален статус“ е својство, кое се јавува како исходште на интерпретација на биолошките и когнитивните разлики. Самите разлики (ако постојат) не имплицираат никаков статус, тие се општествено слепи. Дури и да се утврдат структурно

дадени основи за когнитивните разлики кои се поврзани со развојот на хуманите репродуктивни капацитети (хромозомски или хормонски), тоа не значи дека тие разлики имплицираат одредена позиција, положба во општествените релации. Тие се интерпретираат како такви носители на статусни идентитети.

Тоа не значи повторно да ја отфрлиме биологијата и да се предадеме на критика на сексистичкиот ум. Реалноста на сексизмот, како што видовме, може да биде материјално имплементирана низ биолошките системи кои не можат да се елиминираат со критичко укажување. Потребно е храбра феминистичка и родова теорија на умот која без теоретски предрасуди и ограничувања може да се впушти во испитувањата на непознатото, на мистериите на човековиот ум.

Библиографија:

- Churchland, Paul M. (2007): *Neurophilosophy*.
Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Clark, Andy; Chalmers, David (1998): *The extended mind*.
In *analysis*, pp. 7–19.
- Dennet, Daniel C. (1978): *Brainstorms: Philosophical
Essays on Mind and Psychology*: Bradford Books.
- Dennett, D. C. (1987): *The intentional stance*. Cambridge,
Mass: MIT Press.
- Edwards, Steven D. (1994): *Externalism in the philosophy
of mind*. Aldershot: Avebury.
- Scheman, Naomi (2000): *Feminism in philosophy of mind:
Against physicalism*. In Miranda Fricker, Jennifer Hornsby (Eds.):
The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy:
Cambridge University Press, pp. 49–67.
- Varela, Francisco J. (1993): *The embodied mind: Cognitive
science and human experience*: MIT Press.
- Давчев, Владимир (2003): *Свеста и аналитичката
филозофија*. Скопје: Az-buki (Biblioteka Filozofija).

Психосемантика: проблемот на значењето во компјутациската теорија на умот

Односот на јазикот и мислењето е стар, филозофски проблем. Во современата филозофија и лингвистика, ова прашање се поставува во контекст на когнитивната наука, како интередисциплинарно поле на истражување составено од: филозофија, лингвистика, невронаука и вештачка интелигенција. Во овој контекст на истражувањето, прашањето за јазикот и мислењето се поставува како прашање за лингвистичкиот карактер на менталните процеси. Според некои автори, дури и да е оправдана теоријата дека мислењето е репрезентативно (симболско) тоа не значи дека менталните процеси се семиотички, исто така. Компјутациската теорија ги поврзува двете стојалишта за семиотичката природа на мислењето и мисловните процеси: мисловните процеси се семиотички процеси, односно, семиотичко-лингвистичката анализа е компатибилна во утврдувањата на законитоста на мисловните домени како семиотички домени. Клучното прашање кое го разгледувам во текстот е за тоа каква семантика на мисловните процеси е најсоодветна во контекст на компјутациската теорија на умот.

Преку анализата на клучните приговори на семантиката на компјутациската теорија на умот, ќе ја покажам неоправданоста и недоследноста на таквите приговори. Тоа не значи дека ќе развијам нови аргументи во одбрана на семантичката димензија на компјутациската теорија на умот, туку ќе се обидам да дадам аргументи за проширување на компјутациската теорија на когнитивните процеси истражувајќи ја можноста когнитивните процеси да бидат претставени и анализирани како семиозни процеси. Неколку аргументи одат во прилог на таа хипотеза, од една страна тоа е хипотезата за јазикот на мислите, од друга, можноста за релационата индивидуација на менталните состојби која не е во колизија со компјутационализмот.

Во текстот „Методолошкиот солипсизам разгледуван како истражувачка стратегија во когнитивната психологија“ (Fodor,

1980), американскиот филозоф, Џери Фодор, ја изнесува својата теорија и одбраната на компјутациската теорија на умот. Во неговата верзија на оваа теорија, условите на репрезентативната теорија на умот не интерферираат со формалните услови на компјутациската теорија. Клучниот поим кои ќе ги обедини двете теории е поимот на тесна содржина кој ги вклучува семантичкиот и синтаксичкиот услов.

Според Фодор, да се мисли, на пример, дека Марвин е меланхоличен е исто што и да се репрезентира Марвин на одреден начин, имено, дека тој е меланхоличен, но не, и на пример, трогнат или само потиштен и нерасположен. Меѓутоа, ние не можеме да го репрезентираме Марвин дека тој е меланхоличен освен доколку не сме во одредена релација со репрезентацијата на Марвин и тоа не наспроти која било репрезентација на Марвин, туку таа репрезентација чија содржина е дека Марвин е меланхоличен - репрезентацијата која ја изразува пропозицијата дека Марвин е меланхоличен. Значи, *a fortiori*, барем некои ментални состојби/процеси вклучуваат некои релации кон одредени репрезентации. Според Фодор, токму тоа својство на менталните состојби/процеси го проучува когнитивната психологија.

Од една страна, менталните состојби се разликуваат според содржината на репрезентациите, па поради тоа можеме да дозволиме разлика меѓу мислењето дека Марвин е меланхоличен и мислењето дека Сем е меланхоличен, а од друга страна, менталните состојби се разликуваат според релацијата (можеме да дозволиме разлика меѓу мислењата, надевањата, претпоставувањата, сомневањата, дека Марвин е меланхоличен). Иако се чини тривијално, според Фодор, тешко е да се поверува дека една сериозна психологија би можела да работи со помалку елегантни разлики од овие и тешко е да се поверува дека психологијата која ги прави овие разлики би можела да го игнорира поимот на менталната репрезентација. Тежината на аргументот е очигледно на товар на тој кој тврди дека ни требаат поголем број степени на слобода од овие: најслабата хипотеза е дека менталната состојба (типски) се индивидуира одредувајќи ги релациите и репрезентациите како такви. Кога Фодор зборува за „типски идентитет“ (одвоеност) на менталните состојби, тогаш тој сака да ја

дофати смислата на „иста ментална состојба“ според која, на пример, Џон и Мери се во иста ментална состојба доколку двајцата веруваат дека водата тече. Во согласност со тоа, тој ќе го употребува поимот „идентитет на инстанци“ (одвоеност) на менталната состојба според која нужно е ако x и y се во иста ментална состојба, тогаш $x=y$. Според Фодор, која било психологија која оди во оваа насока е верзија на репрезентативната теорија на мислите и сосема е оправдано да се усвои некоја ваква теорија како еден вид работна хипотеза во психологијата, само затоа што нема ниту една алтернатива која изгледа барем малку веројатна и затоа што емпириските истражувања под ваквата хипотеза се покажале како доста продуктивни.

Покрај репрезентативниот аспект на модерната когнитивна психологија, Фодор ја истакнува компјутациската истражувачка парадигма која ја надополнува репрезентативната теорија. Според него, компјутациските процеси, освен што се репрезентативни тие се и симболички и формални. Симболички се затоа што се дефинирани преку репрезентации, а формални се затоа што се применуваат на репрезентациите преку синтаксата на репрезентациите. Вториот услов (за синтаксата) е тој кој го прави тврдењето дека менталните процеси се компјутациски посилни од репрезентативната теорија на мислите.

Кон тврдењето за синтаксичноста на менталните репрезентации, Фодор ја придодава претпоставката дека менталните процеси се формални процеси. Да се каже дека некоја операција е формална, не е исто што и да се каже дека е синтаксичка, поради тоа што можеме да дефинираме формални процеси за репрезентации кои немаат синтакса. Тоа што синтаксичките операции ги прави еден вид формални операции се состои во тоа што синтаксичкото се определува како спротивно од семантичкото. Формалните операции се тие кои се одредени без референција на семантичките својства на репрезентациите, какви што се, на пример: вистина, референција и значење. Во теоријата на Фодор, поимот формалност останува интуитивен и метафоричен: формалните операции се применуваат со оглед на облиците на објектите во своите домени.

Претпоставката дека содржината на репрезентациите е (типски) индивидуирачко својство на менталните состојби, веројатно е единствената работа која ја разликува мислата на Петар дека Сем е луциден од неговата мисла дека Сали е депримирана. Но, доколку компјутациската теорија на мислите е вистинита и доколку, како што можеме да претпоставиме, содржината е семантички поим *par excellence*, тогаш следи дека со самата содржина не можеме да ги разликуваме мислите. Поточно, компјутациската теорија на мислите бара две мисли да бидат различни во содржината само ако можат да се идентификуваат со релации кон формално различни репрезентации. Ако се утврдат субјектот и релацијата, тогаш менталните состојби можат да бидат (типски) различни само доколку репрезентациите кои ги конституираат нивните објекти се формално различни.

Според Фодор тоа значи дека прифаќањето на условот на формалност за менталните состојби имплицира значајно стеснување на вообичаената онтологија на менталното, за сите видови состојби кои на прв поглед изгледаат како вистински ментални состојби и ќе се покаже дека не ја засегаат психологијата доколку таа не се согласи на условот на формалност. Таков е примерот со ставовите „знае дека P“. Бидејќи, знаењето е поврзано со вистината и бидејќи вистината е семантички поим, ќе следи дека не е можна психологија на знаење. Слично на тоа, можеме да кажеме, дека не е можна психологија на перцепција доколку треба да се задоволи условот за формалност. Да се гледа, е некое достигнување, но не може да се гледа нешто што не постои. Од гледна точка на репрезентацициската теорија на мислите, тоа значи дека гледањето опфаќа релации меѓу менталните репрезентации и нивните референти.

Компјутациската теорија на умот и значењето

Втемеленоста во функционалистичката теорија и употребата на компјутерската парадигма претставува доминантна карактеристика на најголем број современи филозофско-психолошки ориентации (Horst, 1996). Функционалната стратегија се состои во тоа што менталните состојби (верувања...) се опишуваат и индивидуираат во термини на каузални релации меѓу

перцептивните инпути и менталните состојби, како и меѓу менталните состојби и аутпутите изразени со некој облик на однесување. Менталните состојби во сите овие три типа релации се индивидуираат со оглед на каузалната или функционалната улога која ја имаат во однос кон други ментални состојби.

Функционалистичката структура на менталните процеси овозможува плодна, научна идеја според која умот или невронскиот мозочен систем е одреден вид органски дигитален компјутер. Според компјутациската парадигма или метафора, менталните активности можат да се сведат на програма на дигитален компјутер: прво, умот/мозокот манипулира и пресметува симболи кои во когнитивниот систем се присутни преку инпутот на сензорните модули и второ, компјутерската метафора изискува компјутаците да бидат алгоритамски.

Во Фодоровата верзија на компјутерската теорија (Fodor, 2000), симболите со кои умот пресметува сфатени се како ментални репрезентации (Fodor, 1981a; Block & Fodor, 1972). На пример, во случај на верувањата, субјектот е во ментална состојба на верување (верува дека врне дожд) тогаш кога постои релација меѓу организмот и симболот (менталната репрезентација) кој ја *претставува* (репрезентира) состојбата на работите дека дождот паѓа или поинаку, *значи* дека дождот паѓа (Fodor, 1985). „Менталната репрезентација“, како основен поим на когнитивно-компјутациската теорија, претставува симбол или знак кој во невронскиот код „стои за“ некој надворешен предмет или состојба. Според стандардното гледиште на оваа теорија, менталната репрезентација дадена е во форма на збор и/или реченица која не е изразена во некој од природните јазици. Фодор ја застапува идејата дека се работи за јазикот на мислите. Јазикот на мислите можеме да го сфатиме како машински јазик, код на дигиталните компјутери. Според оваа аналогија, јазикот на мислите е медиум во кои се одвива репрезентирањето и пресметувањето.

Во когнитивно-компјутациската теорија, објаснувањето на процесите на мислењето треба да одговори на две прашања: „Како се формираат репрезентациите?“ и „Како умот, во менталните процеси, манипулира со репрезентациите?“ Оваа поделба на две прашања, сугерира дека и одговорите на застапниците на

когнитивно-компјутациската теорија ќе бидат во согласност со имплицитните одговори дадени во прашањата. Менталните процеси ќе бидат поделени на интерен и екстерен дел, каде состојбата на верувањето одредено е со односот на субјектот кон менталниот знак, односно, репрезентацијата - претставува интерен дел на објаснувањето. Екстерниот аспект се однесува на релацијата меѓу знакот и некоја фактичка состојба на светот, со што се одредува значењето на репрезентациите. Застапниците на когнитивно-компјутациската теорија сметаат дека овие две компоненти се независни.

Според ваквиот начин на поделба, на внатрешни и надворешни компоненти, на интенционалните состојби се наметнува прашањето за нивната семантичка одреденост, односно прашањето како да ја определеме содржината на интенционалните состојби. Неговото определување повторно ќе биде двострано. Определувањето на содржината некако е поврзана со надворешната компонента на интенционалниот став. Менталните репрезентации се јавуваат секогаш кога се појавува и предметот кој го репрезентираат. Значењето на репрезентацијата е определено со состојбата на светот или околината која таа репрезентација ја иницира. Содржината на репрезентацијата зададена е со релацијата меѓу репрезентацијата и состојбата на која таа се однесува. Релацијата ќе биде корелативна на тој начин што репрезентацијата систематски ќе коварира со состојбата на работите (Fodor, 1994).

Определбата на содржината не е единствена карактеристика на менталната репрезентација во компјутациската теорија. Во компјутацискиот процес, репрезентациите имаат некаква функционална улога која ќе го дефинира нивниот каузален однос кон некоја друга репрезентација (Aydede, 1997). Така на пример, менталната состојба на верувањето кое е определено со репрезентацијата на врнењето дожд, како резултат ќе има друга ментална состојба, на пример, некаква намера да се обезбеди чадор. Во овој случај, на менталните репрезентации може да им се припише содржина со оглед на нивната функционална улога. Ваквиот тип содржина ќе биде наречена „тесна содржина“, или, содржина во потесна смисла или (Vollolini, 1997). Психосемантиката

има дуална природа. За која содржина станува збор ќе зависи од два меѓусебно независни фактора: аспектот на корелација и аспектот на функционалната улога. Когнитивно-компјутациската теорија, поради одредувањето на своите семантички стојалишта, предизвикува критики и оспорувања: едни ја доведуваат под прашање одржливоста на теоријата во целост, додека други ги оспоруваат некои нејзини поединечни стојалишта (Chalmers, 2003).

Когнитивизмот на когнитивно-компјутациската теорија се претставува како теорија на пропозициски ставови, па затоа уште се нарекува „Психологија на верување и желби“ (Strijbos & de Bruin, Leon C., 2012). Менталните репрезентации кои се изразени со пропозициските ставови се носители на семантичките својства: симболите и речениците ги манифестираат семантичките својства тогаш кога се однесуваат на некои предмети или состојби на надворешниот свет, кога имаат референт и кога тие се вистинити или лажни, односно имаат вредност на вистинитост. Менталните репрезентации или речениците во јазикот на мислите, како што вели Фодор, исполнети се со содржина која по својата природа е семантичка (Fodor, 2008). Од друга страна, компјутерската метафора, го опишува манипулирањето со репрезентациите по аналогија со дигитален компјутер. За компјутерот, кој манипулира со симболите, тешко дека може да се каже дека го „разбира“ семантичкото значење на симболите: процесирањето чувствително е само на формалните својства на симболите. Оваа двојна природа на компјутацискиот модел на умот претставува клучен проблем на психосемантиката: „Како да се поврзат семантичките со формалните аспекти на менталните репрезентации присутни во компјутациските процеси?“

Кон семантиката за компјутациските процеси

Овој проблем можеме да го изразиме како прашање на пропозициските ставови, односно што значи за некој субјект, да има „верување дека е P “ и како значењето на P е претставено на субјектот. За да се одговори на ова прашање потребно е прашањето да се подели на два потпроблеми: „Во што се состои состојбата на верување?“ и „Што значи тоа дека верувањето има содржина P ?“

Во однос на првиот потпроблем, концепцијата на Фодор за когнитивно-компјутациската теорија кој тој ја определува како репрезентативна теорија на умот, нуди објаснување на проблемот преку две темелни барања. Првото барање зборува за природата на пропозициските ставови. Да се има пропозициски став, значи да се биде во релација кон менталната репрезентација која претставува елемент на јазикот на мислите (Fodor, 1981b). Овој став ја има следнава формулација:

„За секој организам O и за секој пропозициски став S кон пропозицијата P , постои (компјутациска/функционална) релација R и ментална репрезентација MP , таква што MP значи дека P , и O има S ако и само ако O е во релација R кон MP (Aydede, 1997; Fodor, 1987).“

Бидејќи менталните репрезентации се елементи на јазикот на мислите (Fodor, 2010), тие можат да бидат третирано како реченици. Ако пропозициските ставови ги егзимплифицираме со верувања, Фодоровиот став можеме да го дефинираме на следниов начин: „ O има верување B ако и само ако постои реченица P , таква што O ја верува.“

Реченицата P тука значи реченица на јазикот на мислите или ментална репрезентација, а со синтагмата O ја верува, ја означуваме релацијата кон таа реченица. Второто барање на Фодор се однесува на целината на менталната динамика. Прашањето е како менталните репрезентации, како објекти на пропозициските ставови творат ментални процеси, односно која е нивната природа. Фодоровата формулација можеме да ја претставиме на следниов начин: „*Менталните процеси се каузални секвенци на менталните репрезентации* (Fodor, 1980).“

Според овој став, менталниот процес се претставува како каузален ланец на причини и последици кои менталните репрезентации ги имаат меѓусебно. Така на пример, менталната репрезентација која му припаѓа на пропозицискиот став верување, а има форма „ќе врне дожд“ е каузална причина за чинот на посегнување по чадор. На тој начин доаѓаме на претходно

формулираниот проблем: „На кој начин, организмот, низ каузално ментално процесирање, го препознава значењето или семантичките својства на менталните репрезентации?“ Можното решение би било дека верувањето ќе има содржина, односно, неговиот објект ќе биде пропозиција, ако и само ако состојбата на работите кои пропозицијата ги изразува постои така што каузално ја предизвикува менталната репрезентација. Односот на состојбата дека П и состојбата на работите е корелациски.

Семантика на концептуалната улога

Јасно е дека менталната репрезентација се здобива со семантички својства од состојбата на работите, така што состојбата на работите ги определува условите на вистинитост на менталните репрезентации. Меѓутоа, вака формулираната корелациска семантика не ги определува директно семантичките својства на репрезентациите кои учествуваат во каузалното процесирање. За умот, мислен како дигитален компјутер, при процесирањето, релевантни се само синтаксичките својства на репрезентациите. Умот, како и компјутерот, ги препознава само формалните (физичките) својства на репрезентациите, како нејзини семантички својства. Умот во каузалниот тек на процесирање ја третира репрезентацијата како реченица во јазикот на мислите како неинтерпретирана формула. Со тоа се наметнува проблемот за тоа како да ја објасниме поврзаноста на семантичките со каузалните (формалните) својства на симболите.

Одговорот на Фодор се состои во тоа што обично се означува како „услов на формалноста“, а врската на каузалните својства на симболите со нивните семантички својства остварена е преку нивната синтакса. Оваа идеја претставува дека умот можеме да го претставиме како програма на пробалистички алгоритми кои го управуваат манипулирањето со симболите. Процесот на компјутацијата се одвива на тој начин што сите процеси се чувствителни само на синтаксичките својства на симболите. Овие својства определуваат на кој начин некој симбол каузално ќе влијае врз некој друг симбол. Каузалноста или функционалната врска меѓу симболите/речениците на јазикот на мислите е директно определена со синтаксата. Но, што е со семантиката? На кој начин е

зачувана правилноста (во смисла на интелигибилност и рационалност) на инференцијалните врски меѓу репрезентациите?

Одговорот е во аналогијата со формалната логика. Според теоријата на докази, валидноста на заклучоците и нивната семантичка вредност се покажува со помош на строго формални или синтаксички својства. На ист начин, каузалната релација ја чува инференцијалната прифатливост меѓу два симбола од кој еден изразува пропозиција којашто имплицира некоја друга пропозиција изразена со некој друг симбол. Синтаксичките својства на симболите, заедно со правилата на дедукција кои се содржани во „програмата“, ги чуваат нивните семантички својства. Карактеристично за процесот на компјутацијата е паралелизмот на синтаксичките и семантичките својства на симболите или речениците на јазикот на мислите.

Семантика на услови на вистинитост

Патнамовата критика на ваквиот модел на објаснување започнува со прашањето: „На кој начин умот „го разбира“ или „го знае“ значењето на речениците/менталните репрезентации кои ги пресметува?“ (Putnam, 1975). Разбирањето на речениците кои говорникот ги употребува, обично се објаснува со помош на два принципа, од кој едниот припаѓа на теоријата на значење, а другиот на теоријата на вистината. Првиот принцип е принципот на композиционалност, а вториот ги определува условите на вистинитоста. Принципот на композиционалност тврди дека значењето на целината (реченицата) е определено со значењето на деловите. Некоја реченица е вистинита или лажна со оглед на тоа дали нејзините именки реферираат или денотираат некој реален предмет или личност од надворешниот свет, а предикатот стои за некое реално својство.

Формално изразено - $P(a)$, (P е предикат додека (a) е име), тогаш дефиницијата на вистината ќе биде:

„ $P(a)$ е вистинито ако и само ако постои предмет x , таков што го денотира својството X , така што R стои за него и постои x што го поседува X .“

Претходната дефиниција се потпира врз дефиницијата на вистинитоста, на Тарски, која Давидсон ја примени во семантиката

за природниот јазик (Davidson, 1973, 1993). Наједноставно изразено неговото определување за вистинитоста на речениците е определена од таканаречената Т-конвенција. Согласно таа конвенција, реченицата „Снегот е бел.“ ако и само ако снегот е бел. Ако овие ставови се обидеме да ги примениме на психолошката теорија која располага со поимот на интерните репрезентации и вклучува јазик на мислите, како медиум на репрезентации и компјутации според некои автори, ќе ја увидиме циркуларноста на објаснувањата на таквите теории и запаѓања во нерешливи проблеми. Имено, ако, како и Давидсон, бараме *знаењето* на условот на вистинитост да биде нешто суштинско во семантиката, ќе се соочиме со два типа проблеми. Во едниот случај, кога велиме дека субјектот кога мисли, ја разбира реченицата „Снегот е бел.“ (со оглед на тоа дека знае дека таа е вистинита ако и само ако снегот е бел), ќе претпоставиме дека на некој начин тој репрезентира преку друга идентична реченица. Ако ги употреби зборовите „Снегот е бел.“ за да репрезентира на релевантен начин „дека е снегот бел“, објаснувањето запаѓа во циркуларност. Ни преостанува да се обидеме со ставот дека умот го разбира значењето на реченицата без употреба на репрезентации. Ова решение, на прв поглед, е неприфатливо бидејќи го порекнува едното од основните барања на когнитивно-компјутациската теорија - репрезентативноста.

Верификациска семантика

Одговорот кој Патнам го нуди како решение за семантиката на когнитивно-компјутациската теорија се темели врз тврдењето дека на речениците кои ги мислиме не можеме да им припишеме „знаење“ за условите на вистинитост, но затоа можеме да им ги припишеме самите услови на вистинитост. Ако знаењето не може да биде основен поим на теоријата која ја разгледуваме, тогаш тоа треба да бидат семантичките поими на вистина и референција. Според ваквото гледиште, верувањата на луѓето можеме да ги сметаме како сигурни индикатори за светот, па можеме да им пристапиме со одредена сигурност за нивната вистинитост.

Меѓу застапниците на компјутациската теорија слична теорија разви Филд во познатиот текст „Ментални репрезентации“ (Field, 1978) која Патнам ја нарекува верификациска семантика

(Putnam & Boolos, 1990). Според Филд, јазикот, односно речениците на јазикот, можеме да ги сметаме за *интерпретирани* преку збир од правила кои на аналогните реченици им определуваат степен на конфирмација во однос на искуствените инпути и други аналогни реченици. Ваквата семантика, според Патнам ги задоволува потребите на когнитивно-компјутациската теорија. Таа е реалистички когнитивна затоа што за поимот верување зборува како за степен на верување (реалистично е тоа што верувањата можеме да ги сметаме секогаш за дефинирани за целиот домен на нивните екстензии), но и функционална бидејќи дава функционално објаснување на вистината и референцијата за системот на интерни репрезентации.

Верификациската семантика функционира во обратна насока од семантиката на условите на вистинитост. Верификациската семантика заснована е врз потеклото на мисловните состојби (во тесно психолошка или проксимална смисла) и врз степенот на веројатност (на функциите на степенот на конфирмација) преку кои можно е да се оправда мисловната состојба, додека семантиката на условите на вистинитоста заснована е врз потеклото на содржините на менталните репрезентации и го отсликува односот на репрезентацијата и предметот (дистална компонента). Верификациската семантика, од овие причини, е најсоодветна семантика за тесносодржинските теории, како што е компјутациската теорија. Иако многу застапници на компјутационализмот, со исклучок на Филд, не би се сложиле со ова тврдење, Патнам и неговите истомисленици тврдат дека таа консеквентно следува од нивните ставови. Имено, ако тесната содржина е клучна во теоријата за психолошкото објаснување на компјутационализмот тогаш произлегува дека верификациската семантика е нејзин соодветен семантички израз.

Во зависност од тоа кој вид семантика ќе ја прифатиме како релевантна, ќе одлучиме за критериумите на индивидуирање на содржините на менталните репрезентации. Познатиот пример на Патнам за Земјата и Земјата-двојник ја покажува оваа меѓузависност. Ако единствената разлика меѓу Земјата и Земјата-двојник е тоа што на Земјата водата има хемиски состав H_2O , а на Земјата-двојник XYZ , тогаш имаме можност на говорниците на

Земјата и Земјата-двојник (со претпоставка дека имаат идентичен молекуларен состав) кога ја мислат мислата „Ова е вода!“ да им припишеме иста или различна содржина во зависност од тоа која семантичка рамка ќе ја избереме. Според верификацискиот, тесносодржинскиот, односно психосемантичкиот критериум (според Бурге – индивидуалистичкиот (Burge, 1979, 1986)), содржините ќе ги сметаме за идентични. Според критериумот на семантиката на условите на вистинитост, содржините на мислите на жителите на Земјата и жителите на Земјата-двојник ќе ги сметаме за различни затоа што според него содржината зависи од релацијата кон состојбата на нештата. (Aydede, 1997)

Фодор и застапниците на компјутационализмот ја застапуваат тезата за тесносодржинскиот критериум за индивидуирање на содржините на менталните репрезентации. Ако менталните репрезентации се реченици на јазикот на мислите, а верификациската семантика е применлива на проксималните процеси, тогаш консеквентно е да се тврди автономија на семантиката на јазикот на мислите во однос на рефернцијалната семантика. Доколку пак, значењето на изразите на јазикот на мислите е независно од значењето во комуникацискиот, говорниот јазик, теоретичарите на психосемантиката треба да покажат како содржината на менталните репрезентации може да остане релативно стабилна. Тврдејќи ја автономноста на јазикот на мислите на компјутационализмот му се заканува опасност од релативизам и субјективизам бидејќи јазикот на мислите се класифицира како таканаречените „приватни јазици“. Со инсистирањето за автономноста на јазикот на мислите, психосемантичарите запаѓаат во сериозни тешкотии. Патнамовиот аргумент сака да покаже дека семантичката стратегија на компјутациската теорија не може да покаже разлика меѓу содржините на менталните репрезентации дури и кога тие очигледно се разликуваат.

За оваа цел, Патнам конструира мисловен експеримент, сличен на тој со Земјата и Земјата-двојник (Putnam, 1987). Да замислиме две момчиња, Оскар и Елмер кои растат во различни краишта на некоја имагинарна земја. Во деловите на земјата во кои момчињата живеат, условите се многу слични, освен што постојат мали разлики во дијалектите. Разликата се манифестира во тоа што

во еден дел од земјата, зборот „граг“ се употребува за кујнски садови направени од алуминиум, а во другиот дел од земјата, тој збор „граг“ се употребува за кујнски садови направени од сребро. Нашите две момчиња ќе имаат исти ментални репрезентации на „граг“ кои ќе бидат на ист начин функционално ефикасни во предизвикување на верувањата во врска со „граг“. Содржината на менталните репрезентации ќе биде во согласност со верификациската семантика и ставовите за тесна содржина, исти и кај Оскар и кај Елмер иако очигледно е дека поимот „граг“ во овие два случаи има различни референти и многу важно е дека се разликува во екстензијата. Ако на овој степен на нивното познавање на значењето на зборот „граг“ неговата репрезентација има за нив иста содржина, не е јасно на кој начин ќе дојде во разлика на содржината, под претпоставка дека момчињата растејќи собираат сè повеќе информации за зборовите. Очигледно, содржината на репрезентацијата нема да се измени со надополнување на споредните информации. Сè што ќе се случи ќе биде континуирана промена на степенот на конфирмација на речениците кои го содржат зборот. Континуираната промена во овој случај не значи дека содржината на репрезентацијата се променила.

Патнамовиот мисловен експеримент покажува дека индивидуалистичката стратегија втемелена на верификациската семантика едноставно нема критериум за индивидуирање на содржините за менталните репрезентации. Функционалната улога не е критериум. Ако во психосемантиката се вклучат и дисталните семантички компоненти, како што се: референцијата и екстензијата, ќе се најде на уште поголеми проблеми. Зборот/знакот „граг“ во различни дијалекти има очигледно различни референти. Доколку се тврди дека одредувањето на референтот е независно од содржината на репрезентацијата, воопшто не можеме да одредиме по што значењето на зборот „граг“ се разликува во мислењето на Оскар и Елмер. Исто ќе важи и за екстензијата на именката.

Интерпретативна семантика

Овој облик на Патнамовиот аргумент се однесува скоро на сите тешкотии на компјутационата семантика. Дури и кога во психосемантиката би се прифатило семантичка рамка која би

водела сметка за потеклото на репрезентациите, кога би се прифатил ставот дека екстензијата на имињата го определува неговото значење, со тоа сè уште не би се решил проблемот на индивидуирање на содржините. Аргументот го тврди следново: прифаќање дека двата термини кои се различни во екстензијата ќе ги сметаме различни и во содржината. За да ја одредиме екстензијата на определен термин, треба да ја познаваме екстензијата на некои други термини. За да се исполни тој услов, треба да имаме дадена интерпретација на јазикот, но доколку ја немаме, ќе немаме ниту идеја за тоа што се екстензиите на термините.

Што значи да се интерпретира еден јазик и зошто компјутациската теорија, теоријата за интерпретацијата на јазикот не може да си ја дозволи? Идејата на интерпретацијата таква како што Патнам ја има на ум, потекнува од Квајн и Давидсон (Stoecker, 1993). Според оваа идеја, интерпретацијата на некој туѓ јазик е можна само ако постои таканаречена шема на преведување која е таква да може да се научи и според неа да се пронајдат еквиваленти со кои ќе го изразиме тоа што сакаме да го преведеме или интерпретираме. Да се интерпретира нечиј исказ или нечие верување, во случајов јазикот на мислите, значи да му се додаде на субјектот, односно на неговите верувања, однесувања и цели одредена нормативна рационалност која дури тогаш ќе бидеме во состојба да ја „разбереме“.

Интерпретацијата како холистичко пронаоѓање на интерпретативната шема очигледно не може да биде применета во компјутациската теорија. Процесот на компјутации претставува алгоритамска процедура водена од правила, односно програма. Би било бесмислено да бараме однапред дадена „интерпретација“ во ваквиот процес. Ако ја прифатиме идејата за интерпретација, како што бара Патнам, ќе биде невозможно во компјутациската теорија и верификациската семантика да се пронајдат јасни критериуми за индивидуација на содржините на менталните знаци, односно нивните значења, кои на некој начин, ќе успеат да ја зачуваат референцијалната врска.

Патнамовиот аргумент можеме да го резимираме, така што ќе го прикажеме со послаб и посилен аргумент. Послабата

варијанта на аргументот е дека ако ја прифатиме верификациската семантика, која ја истакнува проксималната компонента над дисталната, компјутациската теорија не може да понуди јасни критериуми за индивидуирање на содржините на менталните знаци, односно репрезентации. Ако содржината на менталните репрезентации делумно зависи од односот кон предметот или состојбата која е репрезентирана, тогаш објаснувањето засновано врз проксималните или тесносодржинските односи навистина не може да ја исполни задачата која си ја поставува.

Посилната варијанта на аргументот тврди дека компјутациската теорија нема критериуми за индивидуирање на содржината независно од тоа која семантичка теорија ќе ја прифати. Компјутациската парадигма, тврдењето за аналогијата на умот и дигиталниот компјутер, едноставно не дозволуваат одредување на значењето на менталната репрезентација. За да можеме да го определиме значењето на репрезентацијата, потребна е теорија на интерпретација, а компјутациското објаснување таквата теорија на интерпретација ја нема. Аргументот ја промашува целта бидејќи, од една страна, теоријата на интерпретација која Патнам ја застапува не го решава проблемот на значењето, а од друга страна, аргументот е премногу општ.

Една од важните карактеристики на теоријата на радикалната интерпретација е тврдењето за приматот на семантичките врски кои произлегуваат од структурата на јазикот наспроти релациите кои ги поврзуваат исказите на јазикот со предметите на кои се однесуваат. Ако единствено јазикот ја стабилизира и ја обезбедува содржината на исказот, без разлика на референцијалните врски помеѓу исказот и предметот, и доколку не може успешно да се блокира тврдењето за неопределеноста на јазикот, тогаш целата аргументација на Патнам станува неоправдана. Алтернативата која Патнам ја дава на компјутациската теорија и самата не го решава проблемот за која ѝ е понудена. Дури и ако го отфрлиме ваквиот приговор кон Патнамовиот аргумент, останува тврдењето дека аргументот не се однесува само на компјутациската теорија, туку важи општо за секоја теорија која нуди објаснување на когнитивните процеси.

Библиографија:

- Aydede, Murat 1997. Has Fodor really changed his mind on narrow content? *Mind and Language* 12(3-4), 422–458.
- Block, Ned J. & Fodor, Jerry A. 1972. What psychological states are not. *Philosophical Review*.
- Burge, Tyler 1979. Individualism and the mental. *Midwest Studies in Philosophy* 4(1), 73–122.
- Burge, Tyler 1986. Individualism and psychology. *Philosophical Review* 95(January), 3–45.
- Chalmers, David J. 2003. The nature of narrow content. *Philosophical Issues* 13(1), 46–66.
- Davidson, Donald 1973. Radical interpretation. *Dialectica* 27(1), 314–328.
- Davidson, Donald 1993. Reply to Jerry Fodor and Ernest Lepore's 'Is Radical Interpretation Possible?' in Stoecker, Ralf (Hg.): *Reflecting Davidson*: Hawthorne: De Gruyter.
- Field, Hartry 1978. Mental representation. *Erkenntnis* 13(July), 9–61.
- Fodor, J. A. 1980. Methodological solipsism considered as a research strategy in cognitive psychology. *Behavioral and Brain Sciences* 3(1), 63.
- Fodor, J. A. 1985. Fodor's guide to mental representation: The intelligent auntie's vade-mecum. *Mind* 94(373), 76–100.
- Fodor, Jerry A. 1981a. *Representations: Philosophical essays on the foundations of cognitive science*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Fodor, Jerry A. 1981b. *Representations: Philosophical essays on the foundations of cognitive science*. Brighton: Harvester.
- Fodor, Jerry A. 1987. *Psychosemantics: The problem of meaning in the philosophy of mind*. Cambridge, Mass: MIT Press. (Explorations in cognitive science, 2).
- Fodor, Jerry A. 1994. *The elm and the expert: Mentalese and its semantics*. Cambridge, Mass., London: MIT Press. (A Bradford book, 1993).
- Fodor, Jerry A. 2000. *The mind doesn't work that way: The scope and limits of computational psychology / Jerry Fodor*.

Cambridge, Mass., London: MIT Press. (Representation and mind).

Fodor, Jerry A. 2008. *Lot 2: The Language of Thought Revisited*: Oxford University Press.

Fodor, Jerry A. 2010. *LOT 2: The language of thought revisited / Jerry Fodor*. Oxford: Oxford University Press.

Horst, Steven 1996. *Symbols, Computation, and Intentionality: A Critique of the Computational Theory of Mind*: University of California Press.

Putnam, Hilary 1975. *Mind, language, and reality*. Cambridge Eng., New York: Cambridge University Press. (His Philosophical papers, Bd. v. 2Bd).

Putnam, Hilary 1987. Computational psychology and interpretation theory: *Artificial Intelligence*: St Martin's Press.

Putnam, Hilary & Boolos, George 1990. *Meaning and Method: Essays in Honor of Hilary Putnam*: Cambridge University Press.

Stoecker, Ralf (Hg.) 1993. *Reflecting Davidson*: Hawthorne: De Gruyter.

Strijbos, Derek W. & de Bruin, Leon C. 2012. Universal belief-desire psychology? A dilemma for theory theory and simulation theory. *Philosophical Psychology* 26(5), 744–764.

Voltolini, Alberto 1997. Is narrow content the same as content of mental state types opaquely taxonomized?: *Analyomen 2, Volume III: Philosophy of Mind, Practical Philosophy, Miscellanea*: Hawthorne: De Gruyter.

Појавата на когнитивната наука како дискурс

Интердисциплинарното поле на истражување на когнитивните процеси и феномени (когнитивна наука) кое ги вклучува перспективите на филозофијата на умот, вештачката интелигенција, когнитивната психологија, когнитивната лингвистика, когнитивната антропологија и когнитивната невронаука своите почетоци ги има во таканаречената когнитивна револуција на почетокот на 50 –те години од минатиот век како алтернатива на бихејвиоризмот во психологијата и филозофијата на умот (Bechtel, Graham, and Balota; Bechtel, Graham, and Balota 150). Појавата на когнитивната наука е нераскинливо врзана со употребата на компјутерот како модел на дескрипција, објаснување и теоретизирање за когнитивните феномени. Скоро е незамисливо, интелигибилноста на дискурсот (λόγος) на когнитивната наука да биде разбрана без компјутациската метафора (τρόπος). Може да се каже дека почетоците на когнитивната наука, нејзиното воспоставување како теорија и пракса на истражување на когнитивните процеси, парадоксално, започнува како метафорички дискурс за умот (Gardner).

Се чини дека е претерано да се каже и да се тврди дека промената на една парадигма во испитувањето на умот се случила како прашање на промена на дискурсот, а не на фундаменталните истражувања, факти и објаснувања произлезени од таквите истражувања. Меѓутоа, исто така, промените во разбирањето и објаснувањето на менталноста во модернизмот можеме да ги следиме и како промени на дискурси кои се темелат врз централни метафори за умот, тропи кои функционираат како гравитациони јадра на дискурсот и ја организираат неговата структура. Нема ништо необично ако историјата на испитувањето на когнитивноста ја проследиме преку „огледалната метафора на умот“ на Декарт, „метафората на црната кутија“ на бихејвиористите, „компјутациската метафора“ на постбихејвиористите, како и „роботската метафора“ на современите когнитивни научници. Се чини како да нема ништо противречно во тврдењето дека дискурсот на когнитивната наука и современата филозофија на започнува како дискурс. Во „војната на дискурсите“, компјутацискиот

когнитивизам започнува со хипотезата дека компјутерската метафора е попродуктивна и плаузабилна во конципирањето на доменот на истражување на тоа што се опишува како когнитивност, во однос на метафората на „црна кутија“ на бихејвиористите.

Историски погледнато, крајот на 40-те и почетокот на 50-те години од минатиот век, воведувањето на компјутациската метафора во истражувањето на когнитивните феномени не се потпира исклучиво врз компјутерите како конкретни апарати затоа што во времето на почетокот на нејзината употреба, компјутерите се далеку од тоа што се денес и во смисла на нивната архитектура и реализација. На пример, Туринговата машина која стои како основа за компјутациската метафора, не е нешто што конкретно постои отелотворена во реална направа (Turing). Дури и првите текстови и конференциски излагања на „основачите“ на компјутацискиот когнитивизам се само мисловни експерименти во кои вклучен е компјутерскиот вокабулар (GA). Анализите во кои се покажува успешноста и продуктивноста на таквиот вокабулар, да ги опфатат нашите репрезентациски интуиции за умот, како умот може да биде претставен, идентификуван, анализиран. „ Војната на дискурсите“ ќе ја добие тој што ќе ја добие „битката за метафорите“ за умот.

За бихејвиористите, умот опишан е преку метафората на „црна кутија“ (O'Donohue and Kitchener). Централниот аспект кој треба да се проучува е односот меѓу „инпутот и аутпутот“ во контекст на однесувањето, а не „наводниот“ внатрешниот механизам кој од инпутот доведува до аутпутот. Психологијата треба да ги проучува односите меѓу стимулите од околината и нашите реакции, без да постулира внатрешни ментални процеси кои на одреден начин, од стимулот водат до реакцијата. Менталните состојби, процеси се излишни во психолошкото објаснување бидејќи однесувањето на поединецот, каузално е определено со факторите на околината. Прашањето дали навистина постојат ментални состојби и процеси за бихејвиоризмот скоро да е ирелевантно бидејќи тие немаат никакво влијание во поглед на анализата и објаснувањето на однесувањето. Оттаму и доаѓа името „методолошки бихејвиоризам“ бидејќи неповикувањето на „ментални состојби и процеси“ се темели врз прифаќањето на една

интерсубјективна научна метода за објаснување и предвидување на однесувањето.

Меѓутоа, дури и да се прифатат принципите на бихејвиористичкото научно објаснување како легитимни, тоа не значи дека психолошките теории не можат да постулираат конструкти кои би биле експланаторно релевантни. Збирот од проблеми околу експланаторната улога на тие конструкти и реалноста на својствата кои тие ги изразуваат се средишни теми на психолошкиот, односно научниот бихејвиоризам. Меѓу стојалиштата на претставниците на психолошкиот бихејвиоризам, позицијата на Скинер (Skinner) е најрадикална затоа што според него, употребата на концептите, како што се: меморија, мотивација, емоција, внимание, перцепција треба да бидат редуцирани во научната психологија затоа што тие се инференцијални конструкти (за разлика од тоа што е физички мерливо) и со тоа неприфатливи за научно објаснување. Психолошкото објаснување треба да вклучува термини кои можат да бидат дефинирани во термини на искусвени настани во околината (стимули) и интерсубјективно проверливо однесување (одговори, реакции). Ваквото ограничување треба да се постави бидејќи менталните состојби не се јавно забележливи и не може да постои општа согласност за јавната идентификација на таквите состојби.

Бихејвиоризмот како алтернатива и современите критичари на компјутацискиот когнитивизам ја оспоруваат репрезентацијата на умот како компјутер. Се чини дека судбината на кој било дискурс кога ќе се стабилизира како парадигма и ќе се воспостави како систем од пракса на теоретизирање и истражување е да ја потисне својата метафоричност и да развие тенденција на еднозначност и идентификација на значењата со предметот на испитување. Историјата на когнитивната наука и современата филозофија на умот, покажува одредени симптоми дека се двоуми околу тоа дали метафората на компјутерот да ја сфати дословно и умот, односно когницијата и свеста навистина да ги идентификува како компјутери, како еден вид компјутери. Но, ако се воспостави таква идентификација, тогаш нужно ќе следи интуицијата дека и на компјутерите како реални направи, апарати ќе мора да им се припише, во најмала рака, интелигенција, па дури и имање

ментални состојби. Многу филозофи, од време на време, потсетуваат на метафоричката природа на компјутерската концепција: Денет (Dennett), со неговата забелешка за интенционално стојалиште за која било наука за умот, Серл (Searle), со неговата Кинеска соба, дека компјутерите не го разбираат тоа што го „зборуваат“, Фодор (Fodor), дека референцијалноста на компјутациските симболи не значи интенционалност. И тие навистина се во право. Многу од нашите интуиции за менталноста не можат да бидат опфатени со компјутерската метафора. Но, од друга страна, компјутацијата е единствениот емпириски модел, процес кој можеме да го создадеме артифициелно и да покажеме нешто фундаментално во врска со природата на информациите и нивните содржини во една монистичка физикалистичка метафизика.

Многу е веројатно, идејата и успехот на компјутациската метафора, да лежи токму во можноста да се говори и да се артикулираат интуициите за умот во една материјалистичка метафизика. На пример, ние и немаме друг вокабулар освен компјутацискиот да изразиме состојби за тоа дека информациската содржина (менталната состојба) може да биде: „зачувана“, „одложена“, „процесирана“, „имплицитна“, „лажна“ или „вистинита“, да „претставува“, (репрезентира), „изведена“ и слично. За идеалистите, за онтолошките дуалисти, па дури и дуалистите на својства, на менталното и физичкото, употребата на менталистичкиот дискурс не претставува проблем. Но, повторно, што во контекст на еден монистички физикализам, што значи да се зборува за „внатрешни состојби“ на организмот при опис на неговото однесување, што значи „да се има или да се биде во иста ментална состојба“ во однос на два организми кои имаат различна физичка дескрипција во моментот додека им се припишува иста ментална состојба. Како е возможно два организми кои имаат иста типска, физичка дескрипција да истанцираат „различна ментална состојба“?

Компјутерската метафора за умот овозможува ваквиот дискурс, на непротивречен начин во контекст на материјалистичките онтологии, да ги обмисли и претстави процесите на транзиција на еден организам и тоа не во вокабулар

на биолошко-хемиски процеси туку во процесни логички трансформации, да сфатиме што значи за еден физички систем (организам или машина) да истанцира „иста состојба“ во различни сеопфатни состојби на физичкиот систем во различно време. Да разбереме како е возможно „иста информација“ да биде зачувана/складирана во различни медиуми со различни „технологии“ на чување/складирање. Да замислиме како е возможно за еден физички систем да постои поврзаност на неговите семантички својства со каузалните и на тој начин да добиеме идеја за конзистентноста на интуицијата дека менталните состојби се „одговорни“ за нашето дејствување и однесување согласно нивната „семантичка“ рационалност.

Функционализам

Компјутациската метафоризација на доменот на менталноста, когнитивноста, конкретната реализација на компјутерите и компјутерските симулации како модели на истражување и тестирање на хипотезите во останатите дисциплини на когнитивната наука, добиваат своја филозофската артикулација на компјутационализмот во лицето на функционализмот. Најдобар начин да дадеме воведна идеја за функционализмот во филозофија на умот е да ги реконструираме критичките забелешки кон бихејвиоризмот и кон теоријата за идентитетот.

Како што веќе покажав, проблемите со бихејвиористичката анализа и во психолошкиот и во аналитичкиот бихејвиоризам се јавуваат околу прашањата за постоењето и улогата на внатрешните состојби во објаснување на однесувањето. Според умерената позиција, постулираните внатрешни состојби, дури и да постојат тие немаат никаква каузално експанаторна улога. Тоа водеше до едно радикално стојалиште дека бихејвиоралната анализа нема потреба од постулирање и признавање на постоење на менталните состојби.

Неуспешноста на бихејвиоралната анализа се состоеше во неможноста без остаток да го преведе менталниот дискурс во дискурс со бихејвиорални диспозиции. Причината за тоа е имплицитното повикување на други ментални состојби при формулирањето на бихејвиоралниот хипотетички суд. Хипотетичкиот суд, кој говори само за стимули и одговори (инпут-

аутпут) нуди атомистички пристап и непотполна анализа во објаснувањето на однесувањето. Диспозиционалната редукција не може да ја опфати каузалната релација на менталната состојба со други ментални состојби па според тоа, не може ниту да го реконструира концептот на ментални процеси како процес на ментална каузална поврзаност, процес каде што менталните состојби се причини за појавување на други ментални состојби.

Проблемот со менталната каузалност на менталните состојби како каузално посредување меѓу инпутот и аутпутот, односно концептот за менталните состојби како каузално-експланаторно релевантни за продукција на однесувањето е возможно да се реши во контекст на теоријата на идентитетот како материјалистичка теорија на умот. Каузалноста на менталните состојби поради идентитетната релација со мозочните состојби, може да се реконструира како специјален случај на физичка каузалност, а бихејвиоралните ефекти се последица од менталните состојби и процеси доколку постои соодветна идентитетна релација со неурофизиолошките состојби и процеси.

Формулацијата на менталните состојби и процеси во каузалните термини ќе ни овозможи индивидуацијата (типската идентификација) на менталните состојби да ја претставиме во функционално-каузални термини, односно во термини на функционална – каузална улога. Сега би можеле да дадеме дефиниција на менталните состојби која е доволно широка и прифатлива од неколкуте функционалистички правци: *менталните состојби се внатрешни состојби карактеризирани преку функционално-каузалната улога и дефинирани преку каузалните релации со инпутот, аутпутот и другите ментални состојби.*

Функционално-каузалната карактеризација на менталните состојби посочува на својство што менталните состојби и процеси есенцијално го поседуваат и кое ни овозможува преку определени типски определби, функционалните улоги и релации да ги дефинираме како разни видови ментални состојби: верување, желба, страв. Определбата на менталните состојби, во релациона дефиниција, ја истакнува нивната реалност, каузалната ефективност и несомерливост на однесување или на диспозиции за поведење. Иако функционалната карактеризација претендира да ги дефинира

менталните состојби таа сепак не е теорија која треба да ја објасни менталноста на овие состојби ниту да ја определи нивната онтолошка природа. Функционализмот е целосно неутрален во поглед на онтолошката супстанца на менталните состојби и на субјектите на кои тие им се припишуваат.

Со цел да се конструираат теории на менталниот живот прифаќајќи го функционалистичкото стојалиште за менталните состојби, дискурсот односно термините и концептите потребно е да имаат прецизна семантика која ќе ја рефлектира функционалистичката карактеризација на менталните состојби. За таа потреба психолошкиот дискурс треба да се интерпретира во каузална смисла, со што значењето и употребата на менталните термини и концептите ќе се сведе на каузални денотации, додека интенционалните, феноменалните и структурните (онтолошките) денотации ќе бидат игнорирани. Така на пример, концептот „верува дека P“, иако денотира семантички својства, според тоа можеме да го анализираме како интенционален концепт, со функционалистичката семантичка интерпретација, можеме да го дефинираме како функционален концепт, така што неговото значење би било одредено од денотацијата на функционално-каузалните својства на објектот на кои реферира. Вака реинтерпретираните ментални концепти ќе послужат за дефинирање на менталните видови и ќе ја овозможат прецизната типска индивидуација на менталните состојби: тоа што болката ја разликува од верувањето ќе биде прикажано во функционални концепти кои ќе реферираат на функционалните карактеристики и разлики за секој вид одделно.

Функционализмот разликува две позиции во поглед на конструкцијата на функционалистичките теории. Иако и двете позиции се согласни во однос на функционализација на менталниот дискурс, тие не се согласни околу генералниот теоретски контекст. Функционализмот според кој дефинирањето на менталните концепти и термини може да биде направен *a priori*, искористувајќи го секојдневниот психолошки вокабулар и знаењето имплицирано во тој дискурс, познат е како аналитички или фолк психолошки функционализам. За разлика од таквата позиција, според гледиштето познато како психофункционализам, конструкцијата

на психолошките теории треба да содржи специфично развиени методи, теории и емпириски наоди кои ќе ги одредат функционално каузалните определби на менталните типови и нивните меѓусебни релации. Психофункционализмот не ја отфрла фолк-психолошката рамка туку ја смета за предтеоретска формулација на сопствениот истражувачки домен.

Како што напоменавме, функционализмот е целосно неутрален во поглед на онтолошката природа на менталните состојби. Каква ќе биде природата на менталните состојби кои ги препознаваме како каузално ефективни и ги карактеризираме со референца на таа особина, не е имплицирано од функционалистичкото стојалиште. Луис (Lewis), на пр. менталните состојби како носители на функционалната улога ќе ги идентификува со мозочни состојби, додека Патнам (Putnam) со сосема друг вид состојба. Да потсетиме уште еднаш дека функционализмот е доктрина за каузалниот карактер на менталните состојби, каузално експланаторни за продукција на однесувањето и други ментални состојби, како и многу моќно средство за типска индивидуација на менталните состојби, инстанците на ментални состојби се инстанци од ист тип ако имаат типски идентична функционална каузална улога. Мотивите за онтолошките решенија за природата на менталните состојби кои се компатибилни со функционализмот треба да се бараат надвор од функционалистичката доктрина.

Аналитички функционализам

Во филозофијата на умот, аналитичкиот функционализам се именува уште и како *a priori* функционалистичка анализа на психолошките дискурси. Смеслата на таквата анализа се состои во таканареченото „тематско - неутрално стојалиште“ според кое менталните состојби, односно менталните термини се каузално дефинирани и не имплицираат никаква онтологија на менталните состојби. Иако се чини дека аналитичкиот функционализам е заеднички за сите видови функционализми како општа аналитичка рамка, сепак ова стојалиште имплицира одредени ограничувања.

Стратегијата на ова гледиште се состои во тоа што најпрво ќе понуди „онтолошки неутрална“ дефиниција на менталните

термини, а подоцна ќе понуди онтолошка теорија. Вака дефинираниот функционализам подеднакво е апликативен и на дуалистичките и на материјалистичките стојалишта. И двете стојалишта можат да ја афирмираат каузалната улога на менталните состојби иако се спротивставени онтолошки позиции. Меѓутоа, од голема важност е да се истакне дека предлагачите на оваа анализа, како што е Луис, ја имаат предвид материјалистичката, односно физикалистичката онтологија. Во одредена смисла, „функционалната неутрална анализа“, се воведува да го афирмира материјализмот.

Иако се чини парадоксално дека токму функционализмот може да биде основа за една материјалистичка теорија за умот, токму тоа е случај кај Луис. Тој предлага модифицирана ремзификација на менталните термини и дискурси. Според Луис, новите теории воведуваат нови термини кои се специфицирани според нивната каузална улога, но тоа не значи дека ремзификацијата на менталните термини не имплицира одредена онтологија, теоретска идентификација. Двата клучни моменти, според него, се научната пракса која при постулирање на некоја теорија презема одредена онтолошка обврска за ентитетите кои ги постулира во теоријата, како и обврската да се изврши идентификација на ентитетите на Теоријата А со екстензиите на теоретските термини на Теоријата Б, доколку се покаже дека ентитетите на Теоријата А ја имаат каузалната улога опишана во Теоријата Б. Бидејќи контекстот во кој функционира модерната наука е физикалистичката онтологија, треба да се прифати дека ентитетите опишани во Теоријата Б, всушност се физички ентитети.

Компјутациски функционализам

Идејата за компјутацискиот функционализам доаѓа од повеќе извори. Во својот оригинален предлог за функционализмот, Патнам, се повикува на Туринговата анализа на интелигенцијата преку метафората на компјутациските процеси. Во својата критика на материјалистичката теорија на умот која менталните состојби ги идентификува со состојби на мозокот, Патнам предлага еден сосема нов поглед на умот повикувајќи се на компјутациските машини – компјутерите, поточно, на еден посебен вид машини кои во литературата се познати како Турингови машини.

Туринговата машина е апарат што со читач се движи по бесконечна лента која е поделена на полиња каде што може да се впише по еден симбол од некоја конечна низа на знаци. Во зависност од тоа во која состојба се наоѓа и кој знак го регистрира на лентата ќе биде детерминиран следниов чекор на машината во однос на неколку параметри:

1. ќе остане во состојбата во која се наоѓа или ќе премине во друга состојба,
2. ќе го остави симболот во полето во кое се наоѓа, ќе го избрише или ќе го избрише и ќе впише друг и
3. ќе се придвижи по лентата во еден или друг правец или ќе остане во место.

Во дефинирањето на компјутацискиот функционализам Туринговата машина се користи да покаже како е можно состојбите на еден систем да бидат дефинирани релационо, а посебноста и нумеричкиот идентитет на состојбите дефинирани се преку нивните односи со други состојби и дека сосема е возможно да ги опишеме менталните состојби и процеси без да реферираме на нивната структура (квалитет и материјалност). Оттаму и можноста различни физички системи и механизми да истанцираат иста Турингова машина, односно преку Туринговата машина може да се покаже како е возможно различни биолошки видови да имаат исти или слични ментални капацитети, на пр. да чувствуваат болка.

Функционалните и структурните описи на организмите, всушност одговараат на разликата, меѓутоа софтверот (програмскиот аспект) и хардверот (физичкиот аспект) на еден компјутацискиот систем, па затоа често во литературата за функционализмот се зборува за умот, како за програма на мозокот.

Редукционизам – идентитет на инстанци и типови

Со појавата на функционалистичките теории за умот, особено тие кои се директно инспирирани од компјутациската метафора, се појавија неколку проблеми поврзани со физикализмот како онтолошка позиција на науката. Како што видовме, функционалната анализа не имплицира каква онтологија треба да биде прифатена, дека сосема е возможно и една дуалистичка онтолошка позиција да има функционална анализа.

Но, во контекстот на физикалистичката онтологија прашањето на идентификацијата на менталните концепти или предикати на психолошките теории отвора нови прашања и предизвици за физикализмот. Доколку, како што е тоа во компјутацискиот функционализам, описот на видовите ментални состојби не зависи од квалитативните и структурните аспекти на системите кои се опишуваат, тогаш тешко е да се претпостави каква ќе биде идентификацијата на менталните состојби со одредени видови физиолошки состојби. Со можноста за описот на менталните видови, независно од структурните описи, се појавува проблемот на редукцијата во филозофијата на умот.

Редукционизмот/физикализам на типови

Имајќи го предвид класичното разбирање на интертеоретската идентификација, како идентификација на еден тип (вид) ентитети со друг, по базичен тип (вид) ентитети, може да се забележи дека во контекстот на компјутацискиот функционализам таквата идентификација е контингентна. Стојалиштето на типската идентификација, односно физикализмот на типови, тврди дека за кој било од психолошките предикати P постои некој неврофизиолошки предикати N , така што некој организам се наоѓа во состојбата P ако и само ако се наоѓа во состојбата N . Во контекст на ова стојалиште се тврди идентичност меѓу психолошките и неврофизиолошките состојби и својства. Овој начин на идентификација повлекува еден вид редукција (редукција на типови) која има и онтолошки импликации.

Редукционизмот на типови се поставува и во контекстот на концептот на обединетата наука, така што не само теоретските термини и концепти треба да бидат редуцирани врз базичните дискурси, туку и можност предикатите на психологијата преку неврофизиологијата да бидат сведени на предикатите на физиката. На тој начин, својствата и состојбите за кои психологијата тврди дека постојат не се ништо друго, туку својства и процеси кои можат да бидат опишани од физиката.

Редукционизмот/физикализам на инстанци

За разлика од физикализмот на типови, физикализмот на инстанци тврди дека за кој било психолошки предикат Р постои некој неурофизиолошки предикат Н, така што некој организам се наоѓа во состојба Р ако и само ако се наоѓа во состојба Н *од овој или оној вид*. Додека во редукционизмот на типови се тврди идентитетот на состојбите или својствата на цела класа, во физикализмот на инстанци се тврди идентитетот на поединечните ментални состојби со поединечни неурофизиолошки состојби. Физикализмот на типови го вклучува во себе физикализмот на инстанци, но не и обратно.

Редукционизмот во физикализмот на инстанци не претставува типска редукција туку само ја потврдува физикалистичката онтологија според која светот во крајна инстанца се состои од физичките настани и ентитетите. Може да се каже дека редукционизмот на инстанци одбива секаков вид онтолошки монизам и имплицира одреден дуализам на својства. Во однос на монизмот, редукционизмот на инстанци би дозволил и идеализам, но не и редукционизам доколку одредени типови својства се претстават како единствени во објаснување на психолошките инстанци. Тоа покажува дека онтолошката позиција во рамките на физикализмот на инстанци е придодадена позиција која зависи од онтолошката обврска на теоријата.

Компјутацискиот функционализам е компатибилен со физикализмот на инстанци по неколку основи: психолошките предикати не имплицираат никаква посебна онтологија, а нивната типска индивидуација (таксономија) претставува само функционално-каузална дескрипција. Затоа физикализмот на инстанци уште се одредува и како нередуктивен физикализам резервирајќи ја одредбата „редуктивен“ и „материјализам“ само за физикалистичкиот редукционизам на типов.

Повеќекратна реализација

Концептот на повеќекратна реализација на менталните видови дефиниран е во стојалиштето на компјутацискиот функционализам и во концепцијата на физикализмот на инстанци. Историски погледнато, за прв пат аргументот за повеќекратната реализација го изложува Патнам каде го критикува стојалиштето на

теоријата на психофизичкиот идентитет, додека Фодор го разработува и поставува како класичен аргумент против редуktivниот физикализам и како клучен аргумент за функционализмот.

Стојалиштето за повеќекратната реализација во филозофијата на умот изворно претставува аргумент против типската идентификација на менталните состојби. Според Патнам, типската идентификација претставува дека сите суштества способни да истанцираат одреден тип ментална состојба треба, исто така, да имаат ист тип неурофизиолошка состојба, што според Патнам, е нереално да се очекува дека е навистина така. Доволно е само да се прегледаат фактите на компаративната невроанатомија и физиологија за да се забележи дека мноштво живи суштества за кои веруваме дека имаат одредени капацитети за психички живот (па дури и окотоподот како што наведува Патнам) немаат иста неурофизиолошка структура иако можеме да тврдиме дека сите овие суштества се способни да бидат во менталната состојба на болка, на пример. Доколку редуktivниот физикализам е вистинит, тогаш мора да постои заеднички тип на неурофизиолошко својство заедничко низ сите варијатети на биолошките структури, односно животински видови. Доколку редуktivната идентификација се постави како емпириска теза во согласност со научната формулација на законите и доколку се идентификува одредено неурофизиолошко својство од одреден тип, како редуktivно својство на некој ментален тип, како што е кај човекот, на пример, тогаш ќе се очекува дека такво својство треба да биде инстанцирано и кај останатите организми способни да го имаат истиот ментален тип. Меѓутоа, таквото инстанцирање е невозможно токму поради различната неурофизиологија.

Повеќекратната реализација како аргумент

Тезата за повеќекратната реализација на менталните типови својства би можеле да ја дефинираме на следниов начин:

1. сите типови ментални својства повеќекратно се остварливи во дистинктни физички видови својства,

2. доколку некој тип ментално својство е повеќекратно остварлив во различни физички својства, тогаш тој не може да биде идентичен со некој специфичен физички тип на својства и

3. ниту еден тип ментално својство не е идентично со кој било специфичен тип физички својство.

Според некои теоретичари, како што е Ким (Kim), стојалиштето за повеќекратната реализација не е поврзано со воведувањето на машинската метафора во филозофијата на умот, иако многу критичари експлицитно ја посочуваат таквата поврзаност. Аргументот за повеќекратната реализација не имплицира прифаќање на стојалиштето на компјутацискиот функционализам затоа што тој само ја исклучува можноста за типска идентификација. Сепак ова стојалиште, коинцидира со компјутерската метафора и поделбата на софтвер/хардвер во описите на организмите. Тоа што наведува дека повеќекратната реализација е имплицирана од машинската метафора е фактот дека еден компјутациски систем може да биде реализиран, односно направен од различни материјали. На тој начин може да се види умот како софтверска метафора која, како програма, може да биде имплементирана низ различни хардверски системи.

Кои се границите и опсегот на компјутациската метафора во испитувањето на умот? Трите компоненти клучни во дефинирањето на когнитивната наука, когнитивната доктрина, когнитивноста и компјутациските процеси упатуваат на тоа дека когнитивноста е ментална манипулација со ментални репрезентации, а овие ментални репрезентации се симболи и нивната манипулација е автоматска, па тогаш ќе мораме да прифатиме дека когнитивноста е подвид на компјутација. Алтернативите на ваквиот веќе „класичен пристап“ ќе мораат да понудат алтернатива на механизмите на когнитивните процеси и/или да додадат некој аспект на човечкото постоење и да го претстават како конститутивен за когнитивноста. Главните конкуренти на класичниот модел во однос на когнитивната архитектура е конективистичкиот пристап. Според овој приод, информациите во когнитивните епизоди не се симболски како кај класичниот компјутациски модел, туку претставени се преку единиците на невронските мрежи, а што се

однесува за начинот на манипулација на информациите, конективизмот овие процеси ги претставува како динамична и скалеста еволуција на активности на единиците во невронските мрежи, односно активацијата на единиците зависи од соседните единици во невронските мрежи.

Еден друг правец во истражувањата на когнитивната наука ја истакнува улогата на телото и околината во конституирањето на когнитивните процеси. Позната под името отелотворена когнитивна наука, (*embodied cognitive science*) таа ја нагласува улогата на телото во формирањето на когнитивноста одрекувајќи ја поделбата на телесна и функционална дескрипција на когницијата (Varela, Thompson, and Rosch). Според тезата за отелотвореност, телесните механизми на сензорното процесирање и моторните контроли не се нешто надворешно на креирањето на когнитивните процеси. Тезата за отелотворената когнитивна наука се темели врз филозофската позиција за отелотворениот и проширениот ум и се чини како да се темелат на една нова метафора во дискурсот на испитување на менталноста, метафората на роботот.

Библиографија:

Bechtel, William., George. Graham, and David A. Balota. *A companion to cognitive science*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell, 2008.

Dennett, Daniel C. *The International Stance*. London, Cambridge: The MIT Press, 1987.

Fodor, Jerry A. *Representations: Philosophical essays on the foundations of cognitive science*. Cambridge, Mass. The MIT Press, 2012.

GA, Miller. "The cognitive revolution: A historical perspective." *Trends in cognitive sciences* 7.3 (2003): 141–44.

Gardner, Howard. *The mind's new science: A history of the cognitive revolution*. New York: BasicBooks, 1987.

Kim, Jaegwon. "Multiple realization and the metaphysics of reduction." *Philosophy and Phenomenological Research* 52.1 (1992): 1–26.

Lewis, David. "How to Define Theoretical Terms." *Journal of Philosophy* 67 (1970).

O'Donohue, William, and Richard F. Kitchener. *Handbook of behaviorism*. Amsterdam [etc.]: Elsevier, 2007.

Putnam, Hilary. "The nature of mental states." *Art, Mind, and Religion*. Ed. W.H Capitan and D.D Merrill: Pittsburgh University Press, 1967. 1–223.

Searle, John R. "Minds, brains, and programs." *Behav Brain Sci Behavioral and Brain Sciences* 3.03 (1980): 417.

Skinner, B. F. *About behaviorism*. [Bridgewater, NJ]: Distributed by Paw Prints/Baker & Taylor, 2008.

Turing, Alan M. "On computable numbers: With an application to the Entscheidungsproblem." *Proceedings of the London Mathematical Society* 42 (1936): 3–4.

Varela, Francisco, Evan Thompson, and Eleanor Rosch. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*: MIT Press, 1991.

Што е социјалната невронаука

Вовед

Погледнато од перспектива на филозофијата на науката, поточно, од перспектива на филозофијата на општествените науки, интердисциплинарната поврзаност на општествените науки со природните науки, особено интердисциплинарноста во контекст на когнитивната наука е сложено прашање. Когнитивната наука, како интердисциплинарно поле на истражување на когнитивните процеси и когнитивното однесување вклучува мноштво од разнородни дисциплини, какви што се: когнитивната психологија, вештачката интелигенција, филозофијата преку филозофијата на умот, невронауката и когнитивната антропологија. И покрај тоа што на прв поглед се чини дека тоа што ги обединува овие разнородни дисциплини е само предметот на испитување, сепак, организираната научна работа на когнитивната наука и нејзината интердисциплинарност, укажува на тоа, дека не станува збор само за заедничкиот предмет, туку упатува на тоа дека тие сподедуваат и одредени заеднички мета-методолошки претпоставки (Fodor 1997).

Меѓутоа, и покрај постоењето на заедничките мета-методолошки претпоставки, за кои, се разбира, не постои глобален консензус, тоа што е најинтересно во контекстот на истражувањата во когнитивната наука е прашањето на онтологијата: „На кој начин онтолошките претпоставки на општествените и бихејвиоралните науки се поврзани со онтолошките основи на природните науки?“ (Callard and Fitzgerald 2015). Попластично кажано тоа би значело следново: „На кој начин онтологијата на психологијата и социологијата, на пример, поврзана е со онтологијата на невронауката во однос на прашањето на ставот за генералноста на физиката?“ Дали тоа значи дека принципот на генералноста на физиката, дека секој настан за кој зборуваат науките е физички настан, принцип кој стои како тест за научната прифатливост на теориите и исказите продуцирани во разните науки е спротивен од принципот на автономијата на науките, дека експанаторната независност на посебните науки е во тоа што својствата за кои тие зборуваат се експанаторно независни од својствата на побазичните

науки? На пример, својствата, фактите за кои зборуваат општествените науки (на социологијата на пример) и покрај тоа што се потпираат врз својствата и фактите за кои зборуваат биологијата и психологијата, всушност се автономни својства и факти, за чие објаснување неможно е да се вклучат својствата или фактите на базичните науки. Овие факти, се *sui generis* како што би рекол Диркем (Durkheim 1960; 2006) и за нивното разбирање и објаснување не се потребни фактите на побазичните науки. Ниту каузалното ниту експланаторното не се потребни за објаснување на општествените факти.

Вака прикажаниот проблем на онтолошките релации на разните дисциплини во рамките на когнитивната наука е последица од таканаречениот слоевит онтолошки модел или модел на онтолошки нивоа. Тој претставува автономни подрачја на објаснување својства и факти кои се експланаторно независни од другите подрачја на другите науки. Ваквиот онтолошки модел претставен е и во интертеоретската редукција на науките како критериум за научна (методолошка) и онтолошка оправданост преку принципот на генералноста на физиката. Но, ваквиот модел го покренува и прашањето за казуалните моќи или капацитети на „вишите“ својства на скалата од својства (Fodor and Pylyshyn 1988). Дури и да ја утврдиме експланаторната независност на одредени својства и факти, на пример на општествените својства, проблемот на каузалните моќи на овие својства останува проблематична: „Дали овие својства се навистина „сили“ кои имаат каузални моќи и можеме да ги вклучиме во каузалните објаснувања на другите општествени феномени и својства или нужно ќе мораме да се повикаме на психолошките, а со тоа и на биолошките својства во каузалниот експлананс на објаснувањето на општествените феномени?“ Клучното прашање е дали, како досега, ќе ги игнорираме психолошките или биолошките својства и факти, во објаснување на општествените феномени, како експланаторно ирелевантни или дали доколку сакаме да го опфатиме социјалниот феномен во неговиот тоталитет тогаш ќе мораме да ги вклучиме и психолошко-биолошките факти во објаснување на социјалните феномени.

Со ваквата состојба за прашањата на онтологијата и автономијата на науките никој не е задоволен. Базичните науки: физиката, биологијата, невронауката, постојано се закануваат со редуктивистички и детерминистички „решенија“ за „вишите“ науки: психологијата, социологијата на пример, а овие пак, инхибирани, ниту смеат посмело да го постават прашањето за сопствената онтологија и прашањето за каузалните капацитети на својствата и фактите за кои зборуваат задоволувајќи се со логичко-експланаторната независност на своето подрачје. Токму ваквата инхибиција, особено кај социологијата, од таборот на општествените науки, ја прави плашлива па дури и неспособна да замисли една социологија која нема да биде анксиозна кон сè што е „биолошко“ или „психичко“ во своите објаснувања, теории и истражувања. Когнитивната наука, се чини, е можност, за една таква социологија - социологија со една социолошка имагинација која ќе ги трансцендира границите на општественото и менталното, психичкото, биолошкото (Scott, Nilsen and Edward Elgar Publishing, 2013). Социологија која ќе ја реконструира својата онтологија и ќе понуди нови патишта не само за нови општествени теории, туку ќе изгради и нови интердисциплинарни врски кои од сегашна перспектива на онтологијата на науките се незамисливи (Pyyhtinen 2015) (Fuller 2008).

Од страна на „тврдите науки“ (hard science) веќе се насира една можност за поттик и развој на една нова социолошка имагинација. Во рамките на невронауката (Todorov, Fiske and Prentice 2014) (Harmon-Jones and Winkielman 2008), како дел од когнитивната наука, појавата на социјалната невронаука претставуваа еден вид патоказ за можноста на еден теоретски пристап кој не се темели врз детерминистички и редуктивистички принципи (Cacioppo 2016) (Berntson and Cacioppo 2009). Повеќеслојната анализа во социјалната невронаука, како да нуди и можност за едно поинакво разбирање на онтологијата на науките, една нередуктивистичка метафизика, каде што ниту едно својство нема ниту каузална ниту експланаторна супремација. Исправени сме пред една нова социолошка имагинација која повеќе нема биолошко-психички структури за да ги усвојува само како медиум, како нешто екстринично на општествените својства и факти, и една

перспектива на невронауката за која социјалното милје, исто толку, е конститутивно за извршување на невронските функции и процеси, како што се и интринсичните невронски механизми.

Социјална невронаука или невросоциологија

Како да се објасни игнорирањето од страна на општествените науки, особено на социологијата, на можеби најголемото признание на векот од страна на невронаучниците - признанието дека мозокот е фундаментално општествен, дека тој не постои во изолација од општествениот контекст и дека, во основа, е интерактивна компонента во развојот и животот на луѓето сфатени како социјални актери (Gazzaniga 1986) (Fink 1976). Игнорирањето е дотолку повеќе парадоксално, затоа што ова „признание“, и покрај тоа што не е „изнудено“ од страна на општествените науки, тие, сепак, како да не ја разбираат важноста и значењето за можноста од фундаменталните промени во општествените науки, но и за разбирањето на науката воопшто. Како да не постои волја, разбирање, но и капацитети за длабоки реформи во разбирањето на науката, особено на општествената - една клима на научниот живот, многу слично како што го опишува Милс, научна пракса всидрена во тесните интереси на департманите, школите и правците. Како да не постои имагинација која ќе ги поврзе најдлабоките аспекти од човечкиот живот со пошироките аспекти на општествениот театар.

Што се крие позади идејата на социјалната невронаука? Во својот текст – манифест, Цациопо и Брнстон (1992), во контекст на Декларацијата на американскиот конгрес за декада на мозокот, ја истакнуваат важноста на поврзувањето на когнитивните, бихејвиоралните и социјалните науки со невронауките како задача која освен што има своја политичка, има и реална основа за ваквото приближување. Освен зголемувањето на јавната свест за важноста и бенефитот од истражувањето на мозокот, според овие автори, идејата за мултидисциплинарното истражување на мозокот има добро засновани научни претпоставки. Очекувањето од психологијата, но и од социологијата, претставени во перспективата на социјалната психологија е во своите истражувања да ја демонстрираат хипотезата дека невروهемиските настани ги

условуваат општествените процеси, но и обратно, дека социјалните процеси ги условуваат неврохемиските процеси.

Патот, начинот на пристапот на ова поврзување, како надополнување на пристапот во класичната наука која се темели врз еднослојната анализа, овие автори предлагаат интегрирана повеќеслојна анализа на човечкото однесување (Cacioppo and Berntson 2000). Еднослојната анализа се темели врз концептот на „анализа на ниво“ на слој, со цел да реферира на нивото на структуралната организација (морфолошка, синтаксичка, функционална). Од перспектива на еднослојната анализа, тоа што е важно е да се идентификуваат скалилата или нивоата на структуралната организација на однесувањето - пониските слоеви на организацијата се однесуваат на анатомијата и физиологијата, додека повисоките се однесуваат на функционалната (каузално-функционалната) организација на однесувањето отелотворено во системите на живот, физичката околина па сè до социо-културните контексти. Нивоата на анализа во рамките на невронауката се однесуваат на понискиот спектрум, додека, социјалната психологија ги испитува повисоките слоеви на однесувањето, како однесување на поединци или групи во рамките на еден социокултурен систем. Меѓутоа, и покрај унитарноста на феноменот кој се испитува, не постои изоморфност на нивото на објаснување кое се очекува. Причината за таквиот недостаток лежи во фактот дека во рамките на еднослојната анализа, повисоките нивоа на организацијата, функционалните (каузални) исходи се темелат врз процесите од пониските нивоа и фактот дека еден каузален исход може да има различни типови антецеденси. Тоа значи дека психолошка или социјална појава или процес може да биде имплементирана од една или повеќе неврофизиолошки механизми чии граници се нејасни од анатомската перспектива.

За да се надминат ограничувањата на еднослојната анализа, авторите предлагаат повеќеслојна анализа на феномените на однесувањето (Cacioppo and Berntson 1992). Важноста на еднослојната анализа несомнено е голема, но доколку сакаме да го согледаме феноменот во неговиот тоталитет, тогаш ќе мораме да ги испитуваме и релационите својства на нивоата на феноменот кој се испитува. „Релациони својства“ се својствата на рамниште на едно

ниво кои не исходуваат локално, од нивото, односно од рамништето на кое се јавуваат, туку се консеквенции на својства од друго ниво. „Повеќеслојноста“ значи, пристап кон феномените на испитувања од различни структурални рамништа од различни перспективи: од „микроскопски“ перспективи како таа на невронауката до „макроскопските“ на психологијата и социологијата. „Интегративноста“ на повеќеслојната анализа, значи дека анализата на феномените на едно ниво може да формира, редефинира и ограничува инференции кои се темелат врз опсервациите на друго ниво на анализа.

Доктрината на повеќеслојната интегративна анализа се состои од три принципи и една последица (консеквенца):

1. Принципот на повеќекратен детерминизам: целниот настан на едно ниво на организација (на пример, реакција на невроефекторот, предиспозиција кон евалуативна реакција) може да имаат повеќекратни антецеденси во или низ сите нивоа на организацијата;

2. Последица на близината: мапирањето помеѓу елементите во сите нивоа на организацијата станува сè посложено како што бројот на нивоата на интервенирања во организацијата сè повеќе се зголемува;

3. Принципот на неадитивен детерминизам: својствата на целината не се секогаш предвидливи споредено со својствата на деловите сè додека својствата на целината јасно не се документираат и простудираат низ сите нивоа;

4. Принципот на реципрочен детерминизам: може да има взаемни влијанија меѓу микроскопските (на пример, биолошките) и макроскопските (на пример, општествените) фактори при определување и детерминирање на процесите во мозокот и процесите на однесување (Cacioppo and Berntson 1992:1023).

Какви се импликациите на повеќеслојната интегративна анализа? Доколку истражувањето на мозокот и централниот нервен систем имаат голема и непроценлива вредност за психологијата, како наука, во целина и другите бихејвиорални науки, тогаш е јасно дека корист ќе има и социологијата, односно општествените науки во целина затоа што јасно е дека ако мозокот и неговото функционирање ниту постои ниту може да биде сфатен во

изолација, истото ќе важи и социо–културните својства и феномени: општеството не постои во изолација од невронските, односно биолошките аспекти на социјалното однесување и социјалните процеси. Клучната поента од вака разбраната врска на невронауката, психологијата и социологијата е дека „административната“ академска независност во системот од науки, и покрај тоа што се потпира врз каузалната и експланаторната независност на науките што ги прави автономни, не смее да влијае врз перспективата на разбирањето на човековото однесување во неговата севкупност. Речиси е лудост да се потпираме врз класичната научна перспектива, дека пониските слоеви (на пр. невронските) на организацијата на феноменот кој се испитува се *само* носители на повисоките својства (на пр. социјалните) (Franks 2015). Веќе не може да се прифати дека кое било својство од некое ниво е експланаторно, ирелевантно за својствата на едно ниво кое претставува домен на една научна перспектива, односно една наука (Decety 2016). Тоа значи дека со принципот на повеќекратниот детерминизам во повеќеслојната анализа, сите нивоа на организација на феноменот кој се испитува творат единствен домен во кој можат да се генерираат генерализации кои вклучуваат антецеденси и консеквенци од различни нивоа (Franks and Turner 2013). На пример, мозокот, односно промените на мозочните активности повеќе не се само доволни причини за појавата на психичките и социјалните феномени, туку тие можат да бидат и нужни причини и на тој начин да ги обликуваат менталните и социјалните феномени. Но, и обратно, менталните и социјалните феномени можат, исто така, да бидат доволни и нужни причини за промените и развојот на мозокот, и тоа не само како фактори кои можат да влијаат преку механизмите на условување, туку, како елементи на ист каузално-експланаторен домен да претставуваат антецеденси на мозочните појави (Harmon-Jones and Beer 2009).

Од перспективата на невросоциологијата (Franks 2010) (Franks 2015) (TenHouten 1997), прашањето на методолошко-теоретските принципи, исто така, е важно прашање. Бидејќи планот и перспективата на невронауката и психологијата е радикална микро перспектива и планот на истражување е на микро ниво, улогата на социологијата е да развие методи и техники кои ќе создадат услови

за макроперспектива на микрофеномените. Структурните ограничувања на перспективата на истражувањата на невронауката и социјалната психологија кои се или исклучиво или претежно лабораториски, перспективата што треба да ја обезбедат општествените науки, особено социологијата, треба да биде холистичка, и на тој начин да придонесе за целосно разбирање на когнитивните, бихејвиоралните и социјалните феномени во играта на теоретските перспективи.

Аналогијата која ќе ни помогне да ја разбереме улогата на социологијата во градењето на интердисциплинарната невросоциолошка перспектива, можеме да ја повлечеме во рамките на социјалната психологија. Имено, во социјалната психологија можеме да разликуваме две перспективи, две лица, на истите феномени кои се истражуваат. Доколку предметот на испитување во социјалната психологија се следи од перспектива на психологијата, разбирливо е дека теоретското и методолошкото изходиште кое се следи е радикално микро рамниште. Имајќи го предвид социјалниот контекст, кој поради природата на истражувањата е микро социјален контекст, се испитуваат психолошките појави кои се јавуваат во такви контексти. Од друга страна, од перспектива на социологијата или „социјалната социјална психологија“, психолошката перспектива е премногу лимитирана на планот на концептуализација и предметот на испитување и затоа потребна е макроперспектива која не само што ќе ги надмине ограничувањата на микро перспективата на психологијата, туку со вклучувањето на макроперспективата единствено така ќе може да се разбере феноменот кој се испитува во неговата севкупност. Аналогијата е јасна. Социјалната невронаука по природата на нештата на сопствената поставеност, има двојна микро димензија на своите истражувања: микро конструиран предмет на истражување преку микро перспектива. За разлика од социјалната невронаука, невросоциологијата треба да ја надополни оваа димензија со макро перспектива, постојано имајќи ја предвид микро имплементацијата на општествените својства и феномени.

Невросоциолошка имагинација

Какво е значењето на Милс и неговата социолошка имагинација во овој контекст на интердисциплинарноста на невронауката, психологијата и социологијата? Можеби ќе изгледа дека социолошката имагинација треба да го претставува мостот на поврзување на микро рамништето на невронауката и психологијата со макро рамништето на социологијата, и на општествените науки пошироко. Меѓутоа, се чини дека социолошката имагинација не претставува позитивно методолошко-теоретско правило на поврзување на микро со макро рамништето на испитување. Нејзината смисла е повеќе мета-методолошка со значење и смисла дека е погрешно, односно невозможно тоа што се јавува како онтолошка структура (биолошка, психичка) и непосредно искуство на поединецот во неговото непосредно социјално опкружување да се следи раздвоено од поширокиот социокултурен-историски контекст. Социолошката имагинација е мост, кој треба да го превлада јазот на илузијата дека имаме постојан проблем за синтеза, за превладување на дуалноста на природното и општественото, од можноста, од експланаторната кохерентност на микро и макро рамништата на анализа како две самодоволни домени. Таа треба постојано да не потсетува дека двата екстрема на оваа речиси трансцендентална илузија, методологизмот и претеоретската перспектива, се само делузија на „научното“ во општествените науки. Кантовски кажано, насилството што го вршат врз реалноста овие две перспективи, методологизмот приспособувајќи ја реалноста на методолошката кохерентност и претеоретската перспектива, како и вршејќи насилство врз фактите на светот на животот и фалсификувајќи ја реалноста заради теоретската елеганција, не може го затскрие јасниот увид дека чувствата и фактите без поимите се слепи, а поимите без чувствата и фактите се празни. Социолошката имагинација треба да ја разбие трансценденталната илузија на овие екстремни позиции и да не оспособи за увидот дека светот на природниот и социјалниот живот на луѓето не се вкоренети во дуализмите на природното и општественото.

Но, како е можен увидот на социолошката имагинација, дека немаме потреба од синтеза и да ги надминеме дуализмите на микро и макро перспективите и рамништа на

организацијата на човечкото однесување? Се чини дека Милсовата филозофска позиција како прагматист (1969, ©1964), му дозволува да ја надмине метафизиката на дуализмите и да постави една сосема нова филозофска перспектива која во себе вклучува најразлични филозофски позиции заради прагмата на неговата позиција. Затоа тој ги користи овие позиции, егзистенцијализмот, феноменоменологијата, како доминантни правци на неговото време за да ја изрази идејата дека единицата на анализа на општествените науки како засебни науки или во интердисциплинарни врски со другите науки, повеќе не е човекот, односно поединецот апстрахиран од неговото непосредно социјално опкружување и пошироко, од историските и развојните текови на човештвото, туку дека човекот е отелотворено битие и дека ниту еден аспект од неговото постоење не може да се следи надвор од неговата биографија сфатена како отелотворено време на биолошките, психичките и социјалните капацитети, ниту пак овие аспекти да се разберат надвор од нивната отелотвореност во социо-историските контексти (Mills, C. Wright 1940) (Mills, C. Wright 1953). Заради неговиот прагматизам, тој може да биде и егзистенцијалист претставен со Сартровиот увид дека егзистенцијата и претходи на есенцијата. Неговиот антиесенцијализам го прави слободен дури и да „личи“ на дијалектички материјалист повторувајќи ја идејата за „реципрочната“ каузална врска на биографијата и историјата како исходништа на социјалната имагинација.

Милсовата важност за социјалната невронаука и невросоциологијата се неговите теоретски позиции од областа на социјалната психологија (Mills and Gerth 1954 (1969)). Според Милс, разбирањето на човекот како општествено битие, оди подлабоко од неговото разбирање преку концептот на биографија како секвенци на социјални улоги и се однесува и на најинтимните и „психолошките“ одлики: когнитивноста и свеста, но и самиот развој на човечкиот ум. Тоа што се чини дека припаѓа на психичкото и биолошкото во структурната организација на човекот, во неговата „психологија“ веќе е препознаено како социјално проткаено, па дури, како што тој вели, имплементирано. Хормонскиот систем, нервниот систем, перцепцијата, емоциите не можат да бидат целосно разбрани надвор од биографијата и општествениот систем

во кои се изразени и доживевани (Mills 2000:161–162). Ова социјално проткајување оди до физиологијата на сетилата, перцепцијата на физичкиот свет, разликувањата на боите и звуците. Социјалната отелотвореност (embodied) на когнитивните капацитети, значи и признание дека не постои основа за страв од редукционизам и детерминизам на биолошкото над психичкото и општественото. Но, и обратно, не постои никаква основа од сомнежи за „социјализација“ на биолошкото. Словите на структурната и функционалната организација кај Милс, влегуваат во меѓу игра на каузална и конститутивна зависност бидејќи неговиот концепт на отелотвореност претставен во биографијата и историјата, не дозволува биолошкото, психичкото и општественото да бидат разбрани како метафизичко одделни целини.

Социјалната невронаука и невросоциологијата можеби се спореден пат, преку кој општествените науки, особено социологијата ќе развијат една нова социолошка имагинација, па оттаму и една нова онтологија и метафизика, во која науките веќе нема сопствените незгоди и проблеми, своите административни граници и интерни логики на оправдување за сопствената „научност“ да ги наметнуваат на реалноста (Schutt 2015). Имагинација на научното и филозофско мислење кое нема да запаѓа во дуализми и редукционизми од секаков вид (Pickersgill and Keulen 2012). Новите идеи кои се јавуваат со поместувањето на границите на биологијата, психологијата и социологијата, се само доказ дека социолошката имагинација не е само идеја, туку и навистина капацитет, како што потенцираше Милс, што го поседуваме како човечки суштества.

Библиографија:

Berntson, Gary G. and John T. Cacioppo. 2009. *Handbook of neuroscience for the behavioral sciences*, Hoboken, N.J: Wiley.

Cacioppo, John T. 2016. *Social Neuroscience: The MIT Press*.

Cacioppo, John T. and Gary G. Berntson. 1992. "Social psychological contributions to the decade of the brain: Doctrine of multilevel analysis" *American Psychologist* *American Psychologist*. 47:1019–1028.

-----, 2000. "Multilevel integrative analyses of human behavior. Social neuroscience and complementing nature of social and biological approaches" *Psychological Bulletin*. 126:829–843.

Callard, Felicity and Des Fitzgerald. 2015. *Rethinking Interdisciplinarity across the Social Sciences and Neurosciences*, London: Palgrave Macmillan UK.

Decety, Jean. 2016. *New frontiers in social neuroscience*, [Place of publication not identified]: Springer International Pu.

Durkheim, Emile. 2006. *Suicide. A study in sociology*, London, New York: Routledge.

Durkheim, Émile. 1960. *The rules of sociological method*, Burwood, N.S.W: Royal Blind Society of New South Wales.

Fink, Robert. 1976. *The social brain*, Saskatoon: Greenwich-Meridian.

Fodor, Jerry. 1997. "Special Sciences: Still Autonomous after All these Years" *NOUS*. 31:149–163.

Fodor, Jerry A. and Zenon W. Pylyshyn. 1988. "Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis" *COGNIT Cognition*. 28:3–71.

Franks, David D. 2010. *Neurosociology The nexus between neuroscience and social psychology*, New York, NY: Springer New York.

-----, 2015. "Neurosociology".

Franks, David D. and Jonathan H. Turner. 2013. *Handbook of neurosociology*, Dordrecht [u.a.]: Springer.

Fuller, Steve. 2008. *The new sociological imagination*, London [u.a.]: SAGE.

Gazzaniga, Michael S. 1986. *The social brain. Discovering the networks of the mind*, New York: Basic Books.

Harmon-Jones, Eddie and Jennifer S. Beer. 2009. *Methods in social neuroscience*, New York: Guilford Press.

Harmon-Jones, Eddie and Piotr Winkielman. 2008. *Social neuroscience. Integrating biological and psychological explanations of social behavior*, New York, London: Guilford.

Mills, C. W. 1969, ©1964. *Sociology and pragmatism: the higher learning in America*, New York: Oxford University Press.

- , 2000. *Sociological Imagination*: Oxford University Press.
- Mills, C. W. and Hans H. Gerth. 1954 (1969). *Character and social structural. The psychology of social institutions*, S.l: Routledge.
- Mills, C. Wright. 1940. "Methodological Consequences of the Sociology of Knowledge" *American Journal of Sociology* *American Journal of Sociology*. 46:316–330.
- , 1953. "Two Styles of Research in Current Social Studies" *Philosophy of Science* *Philosophy of Science*. 20:266–275.
- Pickersgill, Martyn and Ira v. Keulen. 2012. *Sociological reflections on the neurosciences*, Bingley, U.K: Emerald.
- Pyyhtinen, Olli. 2015. *A new sociological imagination. How relations matter*.
- Schutt, Russell K. 2015. *Social neuroscience. Brain, mind, and society*, Cambridge, Mass. [u.a.]: Harvard Univ. Press.
- Scott, John, Ann Nilsen, and Edward Elgar Publishing. 2013. *C. Wright Mills and the sociological imagination. Contemporary perspectives*, Cheltenham: Edward Elgar Pub. Ltd.
- TenHouten, Warren. 1997. "Neurosociology" *SOCEVO* *Journal of Social and Evolutionary Systems*. 20:7–37.
- Todorov, Alexander B., Susan T. Fiske, and Deborah A. Prentice. 2014. *Social neuroscience. Toward understanding the underpinnings of the social mind*.

Кон интердисциплинарните културолошки истражувања на културата и вештачката интелигенција

ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer) (OpenAI 2023) е вештачки интелигентен систем, развиен од OpenAI, базиран врз големите трансформерски модели за природните јазици. Претходните верзии на моделот, како што се: GPT-2 и GPT-3, се појавија во 2019 и 2020 година. Сепак, ChatGPT, како специфичен модел и услуга вклучувајќи ја и платформата OpenAI ChatGPT, станаа достапни за корисниците во ноември 2022 година.

Реакцијата на јавноста кон ChatGPT беше разновидна. Од една страна, јавноста беше воодушевена од неговите способности да генерира кохерентен, информативен и креативен текст што го прави корисен во многу области, како што се: автоматизираното генерирање на содржината, преводот на јазиците, синтезата на информациите и други компјутациски задачи. Од друга страна, се јавија критики и воздржаност. Јавноста беше и уште е загрижена за потенцијалната злоупотреба на таквата технологијата, како на пример, генерирање фалсификувана информација, спам и токсичен текст (Sharples and Pérez у Pérez 2022).

Академската заедница, исто така, имаше поделени чувства на појавата на ChatGPT. Научниците од областа на компјутерската наука и вештачката интелигенција го поздравиле овој напредок во областа на машинското учење и обработката на природните јазици. Сепак тие, исто така, се фокусираа врз испитувањето на неговите ограничувања и на проблемите поврзани со етичките и безбедносните прашања на системот. Научниците од други дисциплини, како што се: филозофијата и социологијата, го анализираа влијанието на ChatGPT врз општеството и улогата на вештачка интелигенција во динамиката на културата. Некои ги истражуваа етичките предизвици и потенцијалните последици врз пазарот на трудот, образованието и демократијата (Liu 2021).

Оваа статија цели да креира рамка за интердисциплинарните културолошки истражувања на поврзаноста на културата и вештачката интелигенција. Преку спојување на теоријата и праксата од различни академски

дисциплини, како што се: културолошките студии, студиите за новите медиуми, студиите за киберкултурата и студиите за медиумите и комуникацијата, статијата предлага нова истражувачка рамка која ќе овозможи анализа и интерпретација на комплексните односи меѓу културните феномени и вештачката интелигенција. Статијата, исто така, предлага методолошки насоки за истражување на овие области. Воедно, низ текстот ќе се потенцира значењето на активната соработка и дијалогот меѓу научниците од различни дисциплини, како и практичарите за постигнување на целите на оваа нова рамка за истражување на поврзаноста на културата и вештачката интелигенција.

Што е ChatGPT?

ChatGPT е голем, јазичен модел на вештачката интелигенција кој е обучен да разбира и да генерира текст врз основа на големи количини семиотички податоци (OpenAI 2023). Како дел од класата на „големи јазични модели“ тој функционира преку процес на машинско учење, при што системот учи од податоците за да ги разбере структурите и зависностите во јазикот. Еден од најпознатите големи јазични модели е GPT-3 и е во состојба да обработува текстови на различни јазици, да одговара на прашања, да генерира текстови, како и да учествува во разговори со корисници. Сепак, иако големите јазични модели се многу напредни, тие сè уште имаат ограничувања. Тие можат да направат грешки, да генерираат неточни или нерелевантни информации и немаат свест или разбирање за процесираниот јазичен материјал, како и за комуникацискиот контекст.

GPT моделите користат посебен вид машинско учење, познат како „ненадзирано машинско учење“. Во ненадзирано машинско учење, моделите се „тренираат“ на големи количини немаркирани податоци, без насоки за експлицитни задачи или одговори во однос на таквите податоци. Низ процесот на „тренирање“, GPT користи техника наречена "предвидување на следниот збор" и на тој начин се „обучува“. За време на процесот на тренирање, GPT моделите, изложени се на големи количини

текстови, како што се литература, вести, веб-страници и други извори на информации. Задачата на моделот е да научи да предвидува кој збор (знак) ќе следи во текстот на комуникацијата, врз основа на „претходниот“ комуникациски контекст. Моделот учи да усвојува граматика, синтакса, стил и различни семиотички факти во текот на овој процес. За да ги исполни овие задачи, GPT користи алгоритми за оптимизација за да ги ажурира параметрите на моделот и да ја намали грешката во предвидувањето на следниот збор (знак). Со текот на времето и со аквизицијата на големи количини текстови, моделот станува сè поуспешен во предвидување на зборовите и разбирање на јазикот. Иако GPT серијата се тренира преку *ненадзорно* машинско учење, тие можат да се приспособат на различни задачи преку техника наречена "пренос на учење" (transfer learning). Ова значи дека GPT може да се користи за широк спектар од задачи, како што се: класификација на текст, прашања и одговори, сумирање на текстот, парафразирање и други семиотички постапки, со минимално дополнително тренирање или приспособување на моделот.

Што се однесува до оригиналноста на генерираната семиотичка содржина, GPT генерира текст што може да се смета за оригинален во смисла дека ги комбинира и преработува информациите што ги научил од текстовите со кои е трениран. Моделот не креира сосема нови идеи или информации кои не се застапени во податоците со кои е трениран (Elkins and Chun 2020). Сепак, GPT може да генерира текст кој изгледа убедливо и креативно, иако текстот се потпира врз обрасците што ги анализира за време на тренирањето. Во извесна смисла, може да се смета дека содржината која GPT ја генерира е оригинална бидејќи моделот ги комбинира и преработува информациите што ги научил од тренингот со податоците на нов и „креативен начин“. Од друга страна, важно е да се има на ум дека сè уште е ограничен во знаењето што го научил од податоците со кои е трениран и не може да создава сосема нови идеи или информации кои не се присутни во податоците. Но, иако GPT може да креира текстови кои се различни и креативни, тој сè уште зависи од знаењето што го стекнал во текот на тренирањето и неговата оригиналност се изразува во рамките на тоа знаење, не може да создава сосема нови

концепти или информации надвор од корпусот текстови што ги усвоил.

Вештачки автономни агенти на културната продукција

Според критериумите на теоријата на вештачката интелигенција, GPT може да се смета за интелигентен автономен агент во некои аспекти, но не целосно (Chan 2023). GPT има ограничени способности во поглед на адаптирање на својата околина и вршење акции кои имаат директно влијание врз околината. Тој е фокусиран врз обработка на природни јазици и генерирање текст и нема сензори или актуатори кои може да ги користи за да се интегрира со светот на ист начин како автономните работи или другите видови автономни агенти. Иако GPT може да се смета за автономен во поглед на генерирањето на текстот и одговарањето на прашањата без континуирано човечко водство, тој не е целосно автономен агент во смисла на интеракцијата со светот и вршењето акции кои имаат директно влијание врз околината.

Големите платформи, како: Google, Facebook, Amazon, Spotify и Netflix користат автономни агенти на вештачка интелигенција за да ги подобрат своите услуги и да создадат софистицирано корисничко искуство (Striphos 2015). Примери за користење автономни агенти од страна на овие компании има многу. На пример, Google користи автономни агенти за пребарување и рангирање на резултатите од пребарувањето, препораки за видеа на YouTube, прашање-одговор системи, преведување јазици и дополнителни аспекти на аналитика, како и обработка на природни јазици. Facebook применува автономни агенти за филтрирање спам, модерирање содржина, препораки за пријатели и објави, таргетирање огласи и други аспекти на обработка на природните јазици и аналитиката на податоци. Amazon користи: автономни агенти на системи за препораки на производи, оптимизација на логистиката и управување со складиштата, управување со цени и аналитика на потрошувачкото однесување. Spotify користи автономни агенти за да ги анализира корисничките преференции и да ги препорачува песните и

плејлистите што најверојатно ќе им се допаднат на корисниците. Netflix применува автономни агенти за да ги анализира корисничките преференции и да ги препорачува филмовите и сериите што најверојатно ќе им се допаднат на корисниците, како и за оптимизација на преносот (streaming) и аналитика на податоците. Овие примери покажуваат дека автономните агенти играат клучна улога во функционирањето и подобрувањето на големите платформи и услугите што ги нудат (Hallinan and Striphas 2016).

Може да се тврди дека автономните агенти на вештачката интелигенција имаат влијание врз критериумите и стандардите во културата и општеството бидејќи се вклучени во социјалните и културните платформи што ги користиме секојдневно (Seyfert and Roberge 2016). Овие агенти ги обработуваат големите количества податоци за да ни препорачаат содржина која „веројатно“ ќе ни се допадне, врз основа на нашите претходни интереси и активности на овие платформи. Сепак, иако автономните агенти може да имаат влијание врз вкусот и ставовите на публиката и поединците, треба да се земе предвид дека тие не се свесни или намерни творци на „културата на платформите“. Нивната примарна цел е да ги задоволат потребите и интересите на корисниците, па така, тие само учат и се адаптираат врз основа на податоците што ги добиваат од корисниците. Во одредена смисла, може да се каже дека автономните агенти се огледало на нашите колективни интереси и вредности, но не и нивни творци. Покрај тоа, важно е да се истакне и улогата на човечките модернисти и уредниците кои работат зад кулисите на овие платформи. Тие често ги поставуваат правилата и насоките за автономните агенти одлучувајќи кои видови содржина се прифатливи, а кои не. Затоа, човечката одлука и влијание сè уште играат значајна улога во формирањето на однесувањето или креирање на вкусот на социјалните платформи и интернет-сервисите (Roberge and Castelle 2021).

Па сепак, улогата на автономните агенти на овие платформи е одлучувачка во одредени контексти бидејќи тие директно влијаат врз тоа кои видови содржина ни се препорачуваат и како ни се селектираат информациите (Hristova et al. 2021). Во оваа смисла, агентите на вештачка интелигенција имаат значително влијание врз

тоа што гледаме, слушаеме и читаеме на интернет. Сепак, важно е да се има на ум дека автономните агенти дизајнирани се да учат од корисничките податоци и да се адаптираат врз нив. Така, иако тие може да имаат одлучувачка улога во препораката и рангирањето на содржината, тие сè уште се водени од интересите и поведението на корисниците. Нивното влијание, делумно, е рефлексивна врз нашите сопствени интереси и вредности, но исто така, еден дел од влијанието доаѓа од самиот алгоритам на автономните агенти (Sudmann 2019). Иако автономните агенти на овие платформи сигурно имаат влијание во даден контекст, сè уште е важно да ги усвоиме овие технологии како алатки кои ни служат, а не како независни творци на културата и општеството. На крајот, корисниците и човечките модернисти имаат клучна улога во тоа како автономните агенти функционираат и како тие ќе влијаат врз културата и општеството (Schuilenburg and Peeters 2020).

Местото и улогата на алгоритмите и автономните агенти, како тема на културните политики, станува сè поважна, особено со зголеменото влијание на дигиталните платформи во нашето секојдневје. Меѓународните организации, како што се: ОН и ЕУ, работат на развој на политики кои ќе го водат користењето и примената на алгоритмите и автономните агенти на начин кој ќе биде развоен за општеството и културата (European Commission et al. 2022).

Еден аспект на културните политики за вештачката интелигенција е прашањето за приватноста и одговорноста при употребата на алгоритмите (DG 2019). Организациите се фокусираат врз развој на политики кои ќе ги обврзат компаниите да бидат транспарентни во врска со тоа како работат нивните алгоритми и како тие влијаат врз корисниците и културата. Заштитата на разноликоста и културното наследство е важен аспект на културните политики за вештачката интелигенција (Uzelac and Cvjetičanin 2008). Културните политики треба да ја дефинираат улогата на алгоритмите кон промоција на содржини од различни култури и заедници, и на тој начин да обезбедат гаранција дека малцинските групи и нивните култури се засилени присутни во дигиталните платформи. Културните политики може да се фокусираат врз развој на протоколи и стандарди за безбедно

користење алгоритми и автономни агенти за да се заштитат личните податоци на корисниците и нивните културни интереси.

Вештачката интелигенција како предмет на истражување на културолошките студии

Последниве години актуелна е вештачката интелигенција (ВИ) како предмет на истражување во културолошките студии (Elliott 2018). Со порастот на примената на ВИ во различни аспекти од општеството и културата, научниците и истражувачите се интересираат за нејзините влијанија и последици (Mökander and Schroeder 2022). Во културолошките студии се разгледуваат различни можни пристапи кон истражувањето на ВИ. Причините за проблемите во воспоставувањето ВИ како предмет и тема во културолошките студии произлегува нивното тематско вкрстување со сродните видови студии, како што се: студиите на новите медиуми, студиите за киберкултурата и студиите за медиуми и комуникација, но и од дефинирањето на самиот предмет на истражување. Концептот на ВИ, како истражувачка категорија, различно е конципиран во киберкултурата, информациската, дигиталната или алгоритамската култура како предмет на истражување, иако овие концепти се поврзани на многу начини и се важни како истражувачки контекст и содржина (Katalin Feher and Attila I. Katona 2021). Во продолжение ќе бидат дадени можни контексти и пристапи на истражување и анализа на ВИ, како во културолошките студии така и во студиите на новите медиуми, студиите за киберкултурата и студиите за медиуми и комуникација (Jin 2021)C\.

Можни пристапи, контексти и теми на истражување на ВИ од перспектива на културолошките студии би биле насочени кон различни тематски области: **Анализа на дискурсот и наративи:** Истражувачите може да изучуваат како ВИ се претставува во медиумите, филмовите и наративите, и како тоа претставување ја обликува идејата на ВИ во културата; **Влијание на ВИ врз општествените и културните практики:** Истражувањето може да се фокусира врз тоа како ВИ влијае врз секојдневјето на луѓето, на

нивните односи, на културните обичаи и практики; **Приватност и етика:** Културолошките студии може да ги разгледуваат етичките прашања поврзани со ВИ, како пример, алгоритамска пристрасност, дискриминација, злоупотреба на податоци и други прашања; **Технолошки детерминизам и критички теории:** Некои истражувачи може да се фокусираат врз критички анализи на влијанието на ВИ врз културата дебатирајќи за прашањата на технолошки детерминизам; **Меѓукултурни аспекти:** Истражувањето на ВИ може да се фокусира врз различните начини на кои различни култури и заедници ја разбираат и прифаќаат ВИ, како и врз тоа како ВИ влијае врз глобалната култура; **Автономни агенти и културни индустрии:** Истражувањето може да се фокусира врз улогата на автономни агенти во културните индустрии, како што се: филм, музика, издавачка дејност и уметност, и како тие ја обликуваат културната продукција и потрошувачките трендови; **ВИ и уметноста:** Истражувањето може да се фокусира врз улогата на вештачката интелигенција во уметничката продукција, на пример, да ја испитаат улогата на машинското учење и генеративните алгоритми во создавањето уметност и дизајн, како и други креативни изрази; **ВИ и образование:** Културолошките студии може да разгледуваат и како вештачката интелигенција влијае врз образовниот систем и учењето, како на пример, адаптивно образование, лични асистенти и улогата на ВИ во креирањето нови образовни стратегии и методи и **ВИ и социјална интеракција:** Културолошките студии може да го истражуваат влијанието на вештачката интелигенција врз социјалната интеракција и односите меѓу луѓето, преку анализа на разговорни четботови, виртуелни асистенти и аватари.

Прашањата и темите за сексизмот, расизмот, ксенофобијата, предрасудите, исто така, можат да бидат теми на културолошките истражувања на вештачката интелигенција преку анализа на начинот на кој алгоритмите и вештачките интелигенции можат да ги реплицираат, засилат или да ги прикријат разните форми на дискриминација и стереотипизација (Schulz and Smokvina 2018). Еве неколку примери како ова се појавува во истражувањето: **Алгоритамска пристрасност:** Истражувањето на алгоритамската пристрасност се фокусира врз тоа како вештачката интелигенција

може да усвои и да примени дискриминирачки обележја при анализа на податоци и одлучување. На пример, ако еден алгоритам е трениран на податоци кои содржат расистички или сексистички ставови, тој може да ги усвои и примени истите ставови при одлучување; **Пристап до технологија:** Истражувањето на пристапот до технологијата ги разгледува влијанието на вештачката интелигенција врз маргинализираните и потиснатите групи. Може да се испитува дали маргинализираните групи имаат ист пристап до технологијата и како тоа влијае врз нивното учество во општеството; **Содржина и репрезентација:** Културолошките истражувања на вештачката интелигенција можат да го разгледуваат начинот на кој вештачката интелигенција генерира и ја разбира содржината што ја генерира. На пример, може да се испитува дали некоја вештачка интелигенција може да ги идентификува и да ги намали стереотипите при генерирањето текст или слики; **Етика и одговорност:** Истражувањата на вештачката интелигенција можат да се фокусираат врз прашањата на етиката и одговорноста кои се во врска со употребата на алгоритми и вештачка интелигенција. Ова може да вклучува расправи за тоа кој е одговорен за неправедни или дискриминирачки резултати на алгоритмите и како може да се постигне поголема одговорност и транспарентност; **Дизајн и развој на алгоритми:** Културолошките истражувања можат да ги разгледуваат процесите и практиките на дизајнирање и развој на вештачката интелигенција, со цел да идентификуваат начини на кои може да се превенираат или да се намалат предрасудите и дискриминацијата. Ова може да вклучува истражување на начините на кои се вклучени различни интереси и перспективи во развојот на технологијата, како и пристапи на развој на ВИ кои се сензитивни кон социјалните и културните аспекти; **Образование и информирање:** Истражувањата на вештачката интелигенција можат да се фокусираат врз образованието и информирањето на корисниците и широката јавност за потенцијалните предрасуди и дискриминација кои може да бидат причинети од вештачката интелигенција. Ова може да вклучува развој на образовни програми, работилници и други ресурси кои ќе им помогнат на луѓето да разберат како вештачката интелигенција работи и како да ја користат одговорно и критички.

Со овие теми и аспекти на истражување, културолошките студии на вештачката интелигенција можат да придонесат кон поголемо разбирање на влијанието на вештачката интелигенција врз општеството и културата, како и да идентификуваат начини на кои може да се превенираат или се намалат предрасудите и дискриминацијата. Ова може да води до развој на праведни и сензитивни технологии кои ги уважуваат и одразуваат потребите и интересите на различните групи и поединци во општеството. Истражувачите на вештачката интелигенција можат да соработуваат со други дисциплини, како што се: социологија, антропологија, психологија, право и политички науки, со цел да се испитаат комплексните врски помеѓу технологијата, културата и општеството. Таквата соработка може да вклучува истражувања на влијанието на вештачката интелигенција врз демократијата, приватноста, рамноправноста и човечките права, како и за надзорната улога на политиката и законите во регулирањето на технологијата.

Културолошките истражувања на вештачката интелигенција се различни од студиите за новите медиуми, киберкултурата и студиите за медиумите и комуникацијата по тоа што тие се фокусираат врз специфични аспекти на вештачката интелигенција и нејзиното влијание врз културата и општеството. Иако овие области се взаемно поврзани и може да има совпаѓање во истражувањата, сепак сите тие имаат засебни стратегии, цели и пристапи.

Студиите за новите медиуми ја истражуваат вештачката интелигенција (ВИ) како дел од широката област на дигиталните технологии и нивното влијание врз културата, комуникацијата и општеството. Во рамките на овие студии, ВИ може да се разгледува од различни аспекти и во различни контексти. Некои примери вклучуваат технолошки аспекти, како што се: истражување на основните принципи, архитектура и алгоритми што се користат во развојот на ВИ, како и на примената на овие технологии во различни области, како што се: маркетинг, образование, уметност и други; **Социјални и културни аспекти:** Анализа на начините на кои ВИ ги менува социјалните практики и микро меѓучовечките врски, како и на влијанието на овие технологии врз формирањето

на идентитетот, вредностите и убедувањата; **Политички и економски аспекти:** Разгледување на улогата на ВИ во формирањето на економската и политичката структура на дигиталните медиуми, како и на прашањата поврзани со регулативата и контролата на овие технологии; **Креативност и иновации:** Анализа на улогата на ВИ во креативните процеси и во развојот на нови форми на уметност, музика, кино и други културни изрази во кои вклучени се новите дигитални медиуми.

Студиите за киберкултурата се фокусираат врз истражувањето на дигиталната култура и социјалниот живот во кибер-просторот (Bell 2001). Вештачката интелигенција (ВИ) игра важна улога во овие студии, поради нејзиното сè пошироко користење во различни аспекти на онлајн животот. Некои од пристапите на истражување на ВИ во студиите за киберкултурата вклучуваат: **Онлајн идентитет и претставување:** Како ВИ може да влијае врз начинот на кој луѓето се претставуваат себе си и взаемно дејствуваат со другите во кибер-просторот, преку користење аватари, ботови или други средства за дигитално претставување; **Виртуелни заедници и социјализација:** Истражување на улогата на ВИ во формирањето и одржувањето на виртуелните заедници, како и на начините на кои овие технологии го менуваат процесот на социјализација и учество во онлајн групи; **Дигитална демократија и политичко учество:** Разгледување на влијанието на ВИ на политичката комуникација и учеството во кибер-просторот, како и врз потенцијалните предизвици и можности за демократијата во дигиталната ера; **Приватност и сигурност:** Анализа на етичките и правните прашања поврзани со користењето на ВИ во киберкултурата вклучувајќи ги прашањата за приватност, сигурност и одговорност; **Киберкултурна уметност и креативност:** Истражување на новите форми на уметничкото изразување и креативност што се создаваат со користење на ВИ во киберпросторот.

Студиите за медиумите и комуникацијата се фокусираат врз разбирањето на процесите и влијанието на комуникацијата преку различни медиуми, како и врз социјалните, културните, политичките и економските аспекти на медиумите (Gillespie et al. 2014). Вештачката интелигенција (ВИ) игра сè повеќе важна улога во

овие студии поради своето интегрирање во медиумите и комуникациските технологии. Некои од пристапите на истражување на ВИ во студиите за медиумите и комуникацијата вклучуваат: **Алгоритамски медиуми:** Истражување на начините на кои ВИ и алгоритмите влијаат врз селекцијата, организацијата и презентацијата на информации во медиумите, како и врз начинот на кој корисниците пристапуваат и интерагираат со содржината; **Персонализација и микротаргетирање:** Анализа на употребата на ВИ за да се создадат посебно приспособени и сегментирани комуникациски пораки, како и на етичките и социјалните последици од овие практики; **Онлајн комуникација и дијалог:** Истражување на улогата на ВИ во поддршката на комуникација и дијалог меѓу корисниците во онлајн просторот, како и врз влијанието на овие технологии врз комуникациските обрасци и социјалните врски; **Процеси на продукција и дистрибуција на содржина:** Разгледување на начините на кои ВИ ги менуваат процесите на создавање и размена на содржина, како и врз новите бизнис модели и медиумски практики што произлегуваат од тоа; **Етика и регулатива:** Анализа на етичките предизвици и регулативните прашања поврзани со користењето на ВИ во медиумите и комуникацијата вклучувајќи ги прашањата околу приватноста, сигурноста, одговорноста, предрасудите и нерамноправното пристапување до информациите; **Влијанието на ВИ врз јавното мислење и политичката комуникација:** Истражување на улогата на ВИ во ширењето информации, дезинформации и фалсификации, како и врз влијанието на овие технологии врз формирањето на јавното мислење и политичките процеси; **Медиумска писменост и образование:** Развој на стратегии и инструменти за подобрување на медиумската писменост и критичкото размислување во врска со користењето на ВИ во медиумите и комуникацијата, со цел да се овозможи информирано и активно учество во дигиталното општество; **Улогата на ВИ во медиумските иновации и трансформации:** Истражување на потенцијалот на ВИ за да се олесни развојот на нови медиумски формати, платформи и услуги, како и врз влијанието на овие иновации врз медиумските индустрии и културата (Kruikemeier et al. 2021).

Сите овие аспекти и пристапи во студиите за медиумите и комуникацијата го истражуваат влијанието на вештачката интелигенција врз разни нивоа, од индивидуално до општествено, и ја проследуваат динамиката на промените кои произлегуваат од интеграцијата на ВИ во медиумите и комуникациските технологии (Manovich 2000).

Интердисциплинарна теоретска и истражувачка рамка на културолошките истражувања, студиите на алгоритмите и вештачката интелигенција

За да се креира интердисциплинарна теоретска и истражувачка рамка која ќе ги вклучи културолошките истражувања, студиите за новите медиуми, студиите за киберкултурата и студиите за медиумите и комуникацијата во испитување на алгоритмите и вештачката интелигенција, може да се следат преку следниве чекори: **Дефинирање на истражувачките прашања и цели:** Изработка на јасни истражувачки прашања и цели кои се фокусираат врз пресечни точки меѓу различните дисциплини и проблематики во врска со алгоритмите и вештачката интелигенција; **Ревидирање сродна литература:** Преглед на сродните теоретски и емпириски податоци од различни дисциплини, со цел да се идентификуваат области на пресек и потенцијални интеграции; **Развој на теоретска рамка:** Изработка на теоретска рамка која ги интегрира клучните концепти, теории и пристапи од различните дисциплини и која ќе ја адресира интердисциплинарната природа на истражувањето; **Избор на истражувачки методи:** Примена на мешани методи од различни дисциплини за да се обезбеди широк спектар од податоци и перспективи, како и да се олесни анализата на комплексните заемни односи меѓу алгоритмите и вештачката интелигенција и нивното влијание врз културата и општеството; **Анализа и интерпретација на податоците:** Систематска анализа и интерпретација на податоците, со користење различни теоретски и аналитички рамки, како и идентификација на увидите и наодите што се релевантни за повеќе дисциплини.

Поврзувањето и синтезата на резултатите од различни дисциплини, со цел да се создаде холистички разбирања на влијанието врз алгоритмите и вештачката интелигенција, врз културата и општеството треба да се вклучува идентификација на сличности и разлики во наодите, истражување каузални врски меѓу наодите, како и анализа за можни импликации и насоки. Изработката на заклучоците и препораките кои се однесуваат на истражувачките цели и прашања врз кои се базирани интегрираните наоди од различните дисциплини, треба да претставуваат основа за предлози за политики, образовни програми, дизајн на технологија и други акции што може да се преземат за да се постигне позитивна спрега меѓу ВИ и културата и општеството.

Со следење на овие чекори, може да се развие интердисциплинарна теоретска и истражувачка рамка која ги вклучува: културолошките истражувања, студиите за новите медиуми, студиите за киберкултурата и студиите за медиумите и комуникацијата во истражување на алгоритмите и вештачката интелигенција. Дополнително на оваа група студии, вклучувањето на дигиталната хуманистика може да има клучна улога во оваа интердисциплинарна рамка (Werthner et al. 2022). Дигиталната хуманистика се фокусира врз истражување и анализа на човечката култура и наследство преку примена на дигитални технологии и компјутерски методи. Дигиталната хуманистика може да се вклучи во оваа интердисциплинарна рамка преку развој на нови дигитални методи и алатки, како што се техниките на визуелизација. Вклучувањето на дигиталните хуманистички перспективи може да придонесе кон разбирањето на алгоритмите и вештачката интелигенција во контекстот на човечката култура и наследството. Ова може да вклучува анализа на историските и културните корени на алгоритмите и вештачката интелигенција, како и компаративна историска анализа за нивното влијание врз различните аспекти на човечкиот живот.

Општиот придонес на интердисциплинарните културолошки истражувања на поврзаноста на културата и вештачката интелигенција е да ги идентификува клучните социо-културни фактори кои влијаат врз развојот и функционирањето на

вештачката интелигенција и начинот на кој таа го обликува нашето културно и социјално искуство. Критичката анализа на влијанието на вештачката интелигенција може да ни покаже на кој начин алгоритмите и вештачката интелигенција влијаат врз културата и општеството, да се идентификуваат потенцијалните предизвици и проблеми и да предложат решенија за нив. Интердисциплинарните културолошки истражувања можат да ги истакнат клучните културни вредности кои треба да се земат предвид при развојот и функционирањето на вештачката интелигенција, со цел да се обезбеди усогласеност со потребите и очекувањата на општеството. Спојувањето различни научни дисциплини може да води до развој на нови методи и практики кои ќе овозможат поефикасно истражување и разбирање на комплексните односи меѓу културата и вештачката интелигенција. Интердисциплинарните културолошки истражувања можат да го олеснат дијалогот и соработката меѓу различни актери, како: истражувачи, развивачи на технологии, политички фигури и широката јавност, со цел да се обработат и да ги решат проблемите и предизвиците поврзани со вештачката интелигенција и културата. Резултатите од овие истражувања можат да послужат како основа за формулирање регулативни и политички рамки кои ќе обезбедат одржлив и етички развој на вештачката интелигенција и кој ќе биде во согласност со културните вредности и потреби на општеството.

Со други зборови, интердисциплинарните културолошки истражувања можат да придонесат кон пошироко разбирање на комплексните односи меѓу културата и вештачката интелигенција, како и да обезбедат одлучувачки увид и практични решенија за справување со проблемите и предизвиците кои можат да произлезат од нивната взаемна интеракција.

Проширување на рамката: интердисциплинарните културолошки истражувања и когнитивната наука

Културолошките студии на вештачката интелигенција и истражувањата во когнитивната наука имаат поврзаност во неколку

аспекти. Оваа поврзаност е резултат од интердисциплинарниот карактер на овие области, како и на заедничките прашања и предизвици кои се обидуваат да ги одговорат (Müller 2013). Прво, културолошките студии на вештачката интелигенција би се занимавале со анализа на социо-културните и историските контексти кои се вклучени во развојот и примената на вештачките интелигентни системи. Тие истражуваат како идеите, вредностите и претставите за човечката интелигенција и когнитивните процеси се интегрирани и отсликувани во дизајнот и функционирањето на вештачките интелигентни системи. Со други зборови, културолошките студии на вештачката интелигенција разгледуваат како социо-културните и когнитивните фактори влијаат врз развојот на технологијата и како таа, од своја страна, влијае врз општеството и културата. Од ова гледиште, културолошките студии може да се сметаат за комплементарни со когнитивната наука бидејќи обете области се занимаваат со прашањата поврзани со човечкото знаење, размислување и когнитивните способности. Второ, истражувањата во когнитивната наука се фокусираат врз проучувањето на човечкиот ум вклучувајќи ја меморијата, перцепцијата, мислењето, учењето, емоциите и другите когнитивни процеси. Оваа област е од клучен интерес за дизајнерите на вештачката интелигенција бидејќи тие се стремат да ги разбираат и имплементираат човечките когнитивни способности и процесите во вештачките интелигентни системи (Gurumoorthy et al. 2018). Истражувањата во когнитивната наука и културолошките студии на вештачката интелигенција заедно би го разгледувале начинот на кој технологијата може да ги реализира, отелотвори човечките когнитивни и културни аспекти во вештачките интелигентни дизајни. Трето, истражувањата во когнитивната наука и културолошките студии на вештачката интелигенција се среќаваат во областа на етиката и влијанието на вештачката интелигенција врз културата. Двете науки заедно разгледуваат етички и морални предизвици кои произлегуваат од развојот на вештачката интелигенција, како што се: злоупотребата на лични податоци, предрасудите во алгоритмите, автономните оружја, прашањата околу рамнотежата меѓу технолошкиот напредок и зачувување на човечките вредности и интереси. Четврто, истражувањата во

когнитивната наука можат да придонесат кон културолошките студии на вештачката интелигенција со остварување подобро разбирање на начините на кои човечкиот ум се формира и влијание од културата и обратно (Kronenfeld 2016). Ова може да им помогне на дизајнерите на вештачки интелигентни системи да создадат технологии кои се чувствителни на културните разлики и да бидат способни да се приспособат на различни културни контексти. Во крајна линија, поврзаноста меѓу културолошките студии на вештачката интелигенција и истражувањата во когнитивната наука е од големо значење за развојот на ефикасни и етички одговорни, вештачки, интелигентни системи. Обединувањето на знаењето и методите од овие две области може да овозможи подобро разбирање на човечката интелигенција и когнитивните процеси, како и да го прошири нашиот увид во улогата на културата во развојот и функционирањето на вештачката интелигенција и на човечките когнитивни капацитети.

Оваа соработка може да ги поддржи непрекинатите напори на истражувачите и инженерите да развиваат вештачка интелигенција која не само што е напредна технички, но и која ќе ги разбира и практикува културните и етичките аспекти на човечкото општество. Истражувањата во когнитивната наука и културолошките студии на вештачката интелигенција заедно можат да обезбедат една целосна, балансирана и одговорна основа за развој и примена на вештачката интелигенција во иднината. Таквата соработка може да помогне во обезбедувањето оптимална интеграција на технологијата во различни културни контексти и да се реализираат потенцијалните бенефити од вештачката интелигенција.

Заедничката работа меѓу когнитивната наука и културолошките студии на вештачката интелигенција, исто така, може да има значителни последици за образованието и формирањето нова генерација истражувачи и практичари во овие области кои подеднакво се заинтересирани за технологијата и културата. Интеграцијата на знаењето и методите од двете науки може да го поддржи развојот на креативните и критичките мислители кои се способни да се справуваат со комплексните проблеми поврзани со вештачката интелигенција и да се вклучат во

иновативни и етички одговорни пристапи. Само со разбирање на целосната слика и примената на знаењето од различните научни области може да се оствари одржлив и корисен напредок во областа на вештачка интелигенција, обликуван според потребите и вредностите на човечкото општество и различните култури кои го сочинуваат.

Библиографија:

Bell, D. (2001). *An Introduction to Cybercultures*. ROUTLEDGE.

Chan, Anastasia (2023). GPT-3 and InstructGPT: technological dystopianism, utopianism, and “Contextual” perspectives in AI ethics and industry. *AI and Ethics* 3 (1), 53–64. <https://doi.org/10.1007/s43681-022-00148-6>.

DG, EPRS (2019). *Understanding algorithmic decision-making: Opportunities and challenges*.

Elkins, Katherine/Chun, Jon (2020). Can GPT-3 Pass a Writer’s Turing Test? *Journal of Cultural Analytics* 5 (2). <https://doi.org/10.22148/001c.17212>.

Elliott, Anthony (2018). *The culture of AI. Everyday life and the digital revolution* / Anthony Elliott. London, ROUTLEDGE.

European Commission/Directorate-General for Communications Networks, Content/Technology/Izsak, K./Terrier, A./Kreutzer, S./Strähle, T./Roche, C./Moretto, M./Sorensen, S./Hartung, M./Knaving, K./Johansson, M./Ericsson, M./Tomchak, D. (2022). *Opportunities and challenges of artificial intelligence technologies for the cultural and creative sectors*. Publications Office of the European Union.

Gillespie, Tarleton/Boczkowski, Pablo J./Foot, Kirsten A. (2014). *Media Technologies: Essays on Communication, Materiality, and Society*. The MIT Press.

Gurumoorthy, Sasikumar/Rao, Bangole Naren Kumar/Gao, Xiao-Zhi (2018). *Cognitive science and artificial intelligence. Advances and applications* / Sasikumar

Gurumoorthy, Bangole Narendra Kumar Rao, Xiao-Zhi Gao. Singapore, Springer.

Hallinan, Blake/Striphas, Ted (2016). Recommended for you: The Netflix Prize and the production of algorithmic culture. *New media & society* 18 (1), 117–137.

Hristova, Stefka/Hong, Soonkwan/Slack, Jennifer Daryl (Eds.) (2021). *Algorithmic culture. How big data and artificial intelligence are transforming everyday life*. Lanham, Lexington Books.

Jin, Dal Yong (2021). *Artificial intelligence in cultural production. Critical perspectives on digital platforms / Dal Yong Jin*. London, ROUTLEDGE.

Katalin Feher/Attila I. Katona (2021). Fifteen shadows of socio-cultural AI: A systematic review and future perspectives. *Futures* 132, 102817. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102817>.

Kronenfeld, David B. (2016). *A companion to cognitive anthropology*. Chichester, Wiley-Blackwell.

Kruikemeier, Sanne/Boerman, Sophie C./Bol, Nadine (2021). How Algorithmic Systems Changed Communication in a Digital Society. *Media and Communication* 9 (4), 116–119. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i4.5005>.

Liu, Zheng (2021). Sociological perspectives on artificial intelligence: A typological reading. *Sociology Compass* 15 (3). <https://doi.org/10.1111/soc4.12851>.

Manovich, Lev (2000). *The Language of new media*. Cambridge, MIT Press.

Mökander, Jakob/Schroeder, Ralph (2022). AI and social theory. *AI & SOCIETY* 37 (4), 1337–1351. <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01222-z>.

Müller, Vincent C. (2013). *Philosophy and theory of artificial intelligence*. Heidelberg/New York, Springer.

OpenAI (2023). *GPT-4 Technical Report*. Available online at <https://arxiv.org/pdf/2303.08774>.

Roberge, Jonathan/Castelle, Michael (2021). *The cultural life of machine learning. An incursion into critical AI studies / edited by Jonathan Roberge, Michael Castelle*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Schuilenburg, Marc/Peeters, Rik (2020). *The Algorithmic Society. Technology, power, and knowledge* / edited by Marc Schuilenburg, Rik Peeters. London, ROUTLEDGE.

Schulz, W./Smokvina, T. K. (2018). *Algorithms and Human Rights: Study on the Human Rights Dimensions of Automated Data Processing Techniques (in Particular Algorithms) and Possible Regulatory Implications*. Council of Europe.

Seyfert, Robert/Roberge, Jonathan (2016). *Algorithmic cultures. Essays on meaning, performance and new technologies* / edited by Robert Seyfert, Jonathan Roberge. London, ROUTLEDGE.

Sharples, Mike/Pérez y Pérez, Rafael (2022). *Story machines. How computers have become creative writers* / Mike Sharples and Rafael Pérez y Pérez. London, ROUTLEDGE.

Striphas, Ted (2015). *Algorithmic culture*. *European journal of cultural studies* 18 (4-5), 395–412.

Sudmann, Andreas (Ed.) (2019). *The democratization of artificial intelligence. Net politics in the era of learning algorithms*. Bielefeld, Transcript.

Uzelac, A./Cvjetičanin, B. (2008). *Digital Culture: The Changing Dynamics*. Institute for International Relations.

Werthner, Hannes/Prem, Erich/Lee, Edward A./Ghezzi, Carlo (Eds.) (2022). *Perspectives on Digital Humanism*. Cham, Springer International Publishing; Springer.

Родовата еднаквост и вештачката интелигенција

Вовед

Директен повод за овој есеј за родовата еднаквост и вештачката интелигенција (ВИ) е појавата на ChatGPT3 технологијата кон крајот од 2022, претставена од страна на истражувачката лабораторија OpenAI Inc (Tingiris and Kinsella 2021). Овој настан е толку револуционерен, што предизвика тектонски поместување во ВИ и ИКТ секторите кои веќе ги чувствуваме на почетокот од 2023 година. ChatGPT е голем јазичен модел на вештачка интелигенција кој е обучен да разбира и да генерира текст врз основа на големи количини семиотички податоци. Како дел од класата на „големи јазички модели“ тој функционира преку процес на машинско учење, при што системот учи од податоци за да ги разбере структурите и зависностите во јазикот. Еден од најпознатите големи јазични модели е GPT-3 кој е во состојба да обработува текстови на различни јазици, да одговара на прашања, да генерира текстови, како и да учествува во разговори со корисници. Сепак, иако големите јазични модели се многу напредни, тие сè уште имаат ограничувања. Тие можат да направат грешки, да генерираат неточни или нерелевантни информации и немаат свест или разбирање за процесираниот јазичен материјал и за комуникацискиот контекст. GPT моделите користат посебен вид машинско учење познат како „ненадзирано машинско учење“. Во ненадзирано машинско учење, моделите се „тренираат“ на големи количини немаркирани податоци, без насоки за експлицитни задачи или одговори во однос на таквите податоци. Низ процесот на „тренирање“, GPT користи техника наречена "предвидување на следниот збор" и на тој начин се „обучува“. За време на процесот на тренирање, GPT моделите изложени се на големи количини текстови, како што се: литература, вести, веб-страници и други извори на информации. Задачата на моделот е да научи да предвидува кој збор (знак) ќе следи во текстот на комуникацијата, врз основа на „претходниот“ комуникациски контекст. Токму преку ваквите јазични модели на ВИ, можеме да го видиме хоризонтот на

динамиката на врските на вештачката интелигенција и општеството.

Вештачката интелигенција (ВИ) е област која се занимава со развојот на алгоритми и компјутациски системи кои можат да ги имитираат или да ги надминат способностите на човечкиот ум во одредени задачи. Во последниве години, вештачката интелигенција постигна значителен напредок, што доведе до широк спектар од апликации, како што се: препознавање говор, препораки за производи, превод на јазици и многу други примени. Иако родовата еднаквост и вештачката интелигенција можат да се сметаат за посебни области, тие тесно се поврзани и взаемно влијаат една врз друга. Родовата еднаквост може да влијае врз развојот на вештачката интелигенција преку вклучување на родовата перспектива во областа на истражување и развој на интелигентните дизајни и може да придонесе кон поиновативни и ефикасни алгоритми и системи. Исто така, вештачката интелигенција може да има значително влијание врз постигнувањето на родовата еднаквост, кога користените алгоритми и технологии дизајнирани се да се борат против дискриминацијата и да промовираат родова разновидност.

Целта на овој есеј е да ги скицира различните аспекти на поврзаноста на родовата еднаквост и вештачката интелигенција, да ја идентификува взаемната врска помеѓу нив и да ги претстави предизвиците и можните решенија на проблемите кои произлегуваат од нивната поврзаност. Текстот ќе го претстави прашањето на родовата еднаквост во развојот на вештачка интелигенција, но и влијанието на вештачката интелигенција врз родовата еднаквост, предизвиците, можните решенија, успешните примери и студиите на случаи, законодавството и политиките кои го поддржуваат родовиот баланс во вештачката интелигенција, влијанието на родовата еднаквост на квалитетот и иновациите во вештачката интелигенција, иднината на динамиката на развојот на врската на родовата еднаквост и вештачката интелигенција. Со овој текст се надевам дека читателите ќе стекнат подлабоко разбирање за важноста на родовата еднаквост во развојот на вештачката интелигенција и за потенцијалот на вештачката интелигенција да ги ублажи и трансформира родовите нееднаквости во општеството.

Родовата еднаквост и развојот на вештачката интелигенција

Родовата еднаквост има големо значење во развојот на вештачката интелигенција, а како индикатор за тоа можеме да ги истакнеме неколкуте „родовите прашања“ кои се пројавуваат во неколку клучни области на ВИ. Од малата застапеност на жените во областите на науката, технологијата, инженерството и математиката (STEM), може да се заклучи дека оваа подзастапеност на жените е присутна и во секторот на вештачка интелигенција. Овој феномен може да има сериозни последици врз квалитетот и иновативноста на вештачката интелигенција и нејзината апликација. Доколку се анализира влијанието на родовата еднаквост во областа на образованието и истражувањето, ќе забележиме присуство на стереотипи и предрасуди во контекст на односот „жените и технологијата“, што може да влијае врз изборот на студиски програми и насоки на истражување, како и до потенцијално ограничени можности, пристапи и ресурси за жените во областа на вештачката интелигенција. Со зголемувањето на пристапот и поддршката за жените во STEM областите може да се разбијат стереотипите и да се олесни поефективно и инклузивно образование, истражување и развој (Walther et al. 2023).

„Родово прашање“ во ВИ, е прашањето на родовите стереотипи и предрасуди во самиот развој на вештачката интелигенција. Алгоритмите на вештачката интелигенција учат од големи маси податоци кои најчесто се извлечени од интернет или други текстуални извори. Овие податоци често ги одразуваат постоечките ставови, мислењата и културните норми на општеството, вклучително и негативните аспекти како родови стереотипи и предрасуди. Кога алгоритмите учат од овие податоци, тие можат да ги научат и применат стереотипите и предрасудите во своите одговори и предвидувања. Ова се случува затоа што алгоритмите учат од обрасци во податоците, без разбирање на контекстот, моралните вредности или социјалните последици зад тие обрасци. Така, ако податоците содржат родови стереотипи или предрасуди, веројатно е дека алгоритмите ќе ги усвојат и потенцираат. Во овој контекст, важно е истражувачите и програмерите да развијат методи и алгоритми кои ќе ја намалат

пристрасноста во вештачката интелигенција. Ова може да вклучи подобра репрезентација на различни групи во тренинг податоците, примена на техники за справување со пристрасност на ниво на алгоритам и активно тестирање на вештачките интелигенции за пристрасност.

Како појдовен принцип, мора да претпоставиме дека родовата еднаквост игра значителна улога во развојот на вештачката интелигенција, а зголемувањето на родовата разновидност во секторот може да придонесе кон подобро разбирање на потребите и предизвиците што ги носат родовите разлики, како и да го олесни развојот на иновативни и ефикасни технологии. За да се постигнат таквите цели, потребно е да се преземат активни мерки за промоција на родовата еднаквост и да се развиваат системски чекори кои ќе ги отстранат родовите стереотипи и предрасуди (Schwartz et al. 2022).

Меѓусебното влијание на вештачката интелигенција и родовата еднаквост

Вештачката интелигенција може да има значително влијание врз родовата еднаквост во општеството бидејќи може да влијае врз намалувањето на родовата дискриминација во разни аспекти од животот. Можеме да претставиме неколку примери на примената на ВИ во намалување на родовата дискриминација. Првиот пример се однесува на можната улога на вештачката интелигенција во промоцијата на родовата еднаквост на работните места. Алгоритмите и системите на вештачка интелигенција можат да се користат за да ги идентификуваат и анализираат факторите кои влијаат врз родовата дискриминација во процесите на вработување и напредување во кариерата. Со користење на овие информации, организациите можат да преземат мерки за да ги отстранат овие пречки и да работат кон создавање еднакви можности за сите (Myers West 2020). Па, сепак, Извештајот на Обединетите нации (ОН): „Ефектите на вештачката интелигенција врз работниот живот на жените“ (United Nations Educational 2022), го анализира влијанието на вештачката интелигенција врз жените на пазарот на трудот и предупредува на можни несакани последици од врската на ВИ и родовата нееднаквост. Студијата ги разгледува предизвиците и

можностите што ги нуди вештачката интелигенција во пет клучни области: пристап и дигитални вештини, учество на жени во АИ, доусовршување и усовршување, родови стереотипи, алгоритамска транспарентност и заклучува дека треба да се направат повеќе активности за да се задржат жените на работните места и да им се овозможи напредок во кариерата преку инвестирање во нивните дигитални вештини. Студијата, исто така, ја нагласува потребата од справување со „родовиот дигитален јаз“ кој ги намалува можностите на жените да најдат работа која бара дигитални вештини.

Второ, вештачката интелигенција може да се користи за да се подобрат услугите и поддршката за жртви на родово базирано насилство. Еден пример за користење на вештачката интелигенција (ВИ) во борбата против родово засновано насилство, наведен е од страна на UN WOMAN (UN Women–Headquarters 2023). Станува збор за чет-бот кој ги поддржува преживеаните од сексуалното насилство и напади. Овој ВИ чет-бот им овозможува на жртвите да пристапат до информации и ресурси во безбеден и доверлив простор, без страв од стигма или осудување. Ова им помага на жените да се обидат да побараат помош и да ги искористат расположливите ресурси за поддршка, доколку им е потребна. Програмите на вештачката интелигенција можат да се развиваат на таков начин што ќе можат да идентификуваат и да одговорат на инциденти на насилство, како и да обезбедат информации за поддршка и ресурси за жртвите. Овие технологии можат да го зголемат капацитетот на службите за социјална работа и правосудството за навремено и ефективно да се справат со овие проблеми.

Потенцијалот на вештачката интелигенција да промовира родова еднаквост во образованието е навистина голема. Алгоритмите може да се развијат за да ги анализираат и разберат причините за родовите разлики во постигнувањата на учениците и студентите, како и да предложат интервенции кои можат да ја намалат дискриминацијата и да ја зголемат рамноправноста. Исто така, вештачката интелигенција може да се користи за да се развие персонализирано образование кое ги зголемува можностите и успешноста на сите ученици, без разлика на полот. Сепак, постојат

и потенцијални предизвици и ограничувања во користењето на вештачката интелигенција за постигнување родова еднаквост. Исто како и во контекст на развојот на ВИ, еден од главните проблеми во наведените примери е тоа што алгоритмите може да ги реплицираат и да ги потенцираат постоечките родови стереотипи и предрасуди, ако се развиени и тренирани врз база на податоци со историска и културна дискриминација. Затоа, важно е да се развиваат и користат методи кои се сензитивни за родовите прашања и кои активно се обидуваат да ги намалат предрасудите и дискриминацијата (Manasi et al. 2022).

На кој начин родовата еднаквост може да придонесе кон подобро разбирање на потребите на корисниците на услугите на вештачката интелигенција во разни стопански и нестопански дејности, исто така, е важно прашање. Вклучувањето на лицата од различни родови категории во развојот и примената на технологиите на вештачката интелигенција овозможува подобро разбирање на потребите, интересите и предизвиците на различните корисници. Ваквиот пристап може да го подобри квалитетот и ефикасноста на услугите и производите базирани врз вештачка интелигенција. „Родовата разновидност“ има клучно влијание врз иновациите и креативноста во секторот на вештачката интелигенција. Тимовите составени од професионалци со различни родови позадини може да донесат различни идеи, перспективи и решенија на проблемите.

Освен корисничкиот аспект, родовата еднаквост може да игра клучна улога во развојот и успешната имплементација на технологиите на вештачката интелигенција. Кога професионалците од различни родови позадини се вклучени во процесот на развој, тестирање и примена на вештачката интелигенција, може да бидеме сигурни дека алгоритмите и системите ќе бидат разработени со внимание на разновидните потреби и проблеми на сите корисници. Ова може да придонесе кон развој на иновативни и ефективни алгоритми, апликации и системи, кои ќе го подобрат квалитетот и опсегот на услугите на вештачката интелигенција. Сето тоа може да придонесе кон постигнување лична и колективна благосостојба, со оглед на широкиот опсег социјални, економски и

културни фактори кои влијаат врз креирање апликативни решенија на ВИ (Leavy 2018).

Обезбедувајќи услови за родова еднаквост во секторот на вештачката интелигенција, може да се подобри ефикасноста и ефективноста на услугите засновани врз вештачката интелигенција. Таквата состојба може да го овозможи одговорното и етичкото користење на технологиите, а исто така, да го оспособи секторот да користи од своите потенцијали за придонес кон унапредување на општеството во целина. Родовата еднаквост е од клучно значење за успехот на вештачката интелигенција и треба да биде средишен елемент во развојот на политиките, законите и практиките кои ги регулираат овие технологии. Вклучувањето лица со различна родова позадина во секторот на вештачката интелигенција може да придонесе кон подобрување на квалитетот и иновациите, како и да овозможи успешна имплементација на вештачката интелигенција. Исто така, ова може да придонесе кон постапување постојано и одржливо општество, кое ја отсликува и ги задоволува потребите на сите свои членови.

Предизвици и можни решенија на проблемите на родовата еднаквост и ВИ

Родовата пристрасност и дискриминацијата во „тренинг податоците“ на вештачката интелигенција се сериозни предизвици кои може да имаат негативни последици врз родовата еднаквост. Податоците користени за тренирање на алгоритмите, честопати, се засновани врз историски и културни практики кои содржат родови стереотипи и предрасуди. Затоа, важно е да се идентификува и да се ограничи влијанието на оваа родова пристрасност при развојот на вештачката интелигенција. Еден начин за справување со овој предизвик е да се развиваат инклузивни алгоритми за вештачка интелигенција кои се сензитивни за родовите прашања и кои активно се обидуваат да ги намалат предрасудите и дискриминацијата. Ова може да вклучува користење податоци од разни извори и со поширок спектар од родови перспективи, како и користење техники за учење на машини кои се фокусирани врз откривање и отстранување на пристрасноста (Lucy and Bampan 2018).

Зачувувањето на приватноста и етичките стандарди при користење на вештачката интелигенција, исто така, е клучен предизвик. Важно е да се заштитат личните и чувствителните информации на корисниците и да се уредат процесите на собирање, складирање и обработка на податоци. Ова може да се постигне преку имплементација на строги протоколи за безбедност и етика, како и преку обезбедување транспарентност и одговорност во работата со вештачката интелигенција. Транспарентноста и одговорноста се уште два клучни елемента во процесот на зачувување на приватноста и етичките стандарди. Компаниите и организациите кои развиваат и користат вештачка интелигенција треба да бидат транспарентни во врска со алгоритмите и процесите кои ги користат, како и да одговараат за нивното влијание врз корисниците и општеството. Ова може да вклучува обезбедување информации за тоа како се носат одлуки и кои податоци се користат, како и овозможување прегледност од страна на трети лица или регулаторни органи. Дополнително, едукацијата и тренингот на инженерите на AI и професионалците во индустријата се од суштинско значење за подобрување на етичките стандарди. Тие треба да бидат свесни за можните проблеми кои можат да настанат од неправилната употреба на технологијата и да имаат способности да ги идентификуваат и адресираат потенцијалните етички проблеми. Ова може да се постигне преку специјализирани обуки и курсеви кои се фокусираат врз етичкиот аспект на вештачката интелигенција со воведување етички модули во студиските програми и учење етички практики во работата.

Соработката меѓу различните сектори, вклучително приватниот сектор, академијата, власта и невладините организации, исто така е клучна за развој на стандарди и регулативи кои ќе обезбедат заштита на приватноста и етичките стандарди во користењето на вештачката интелигенција. Ова би вклучило дијалог и соработка во креирањето закони и правила кои ќе гарантираат заштита на кориснички податоци и чувствителни информации, а воедно ќе го поддржат иновативниот и технолошкиот напредок. Со воведувањето посилни стандарди и регулации, повеќе транспарентност и одговорност, како и непрекинато образование и развој на етички практики, може да се постигне подобро зачувување

на приватноста и етичките стандарди при користење на вештачката интелигенција. Овие напори ќе обезбедат безбедно и одговорно користење на АИ, заедно со остварување позитивни и долготрајни влијанија врз општеството и поединците кои ги користат овие технологии.

Предизвиците поврзани со родовата пристрасност и дискриминацијата во тренинг податоците на вештачката интелигенција, развојот на инклузивни алгоритми и зачувувањето на приватноста и етичките стандарди можат да се пресретнат со ангажирање на академската заедница, индустријата и општеството во еден сеопфатен процес на истражување и развој на ВИ. Соработката и взаемното дејствување помеѓу различни дисциплини, сектори и интересни групи може да биде клучно за постигнување на овие цели. Исто така, важно е да се засилат механизмите за надзор и контрола на користењето на вештачката интелигенција вклучувајќи ја и разработката на регулативните рамки и стандарди кои ќе гарантираат употреба на технологиите во соодветен и етички начин. Конечно, за да се постигне постојано подобрување на вештачката интелигенција и да се гарантира позитивно влијание врз родовата еднаквост, академската заедница, индустријата и општеството мора да останат ангажирани во отворен и конструктивен дијалог. Заедничките напори на сите засегнати страни ќе овозможат развој на вештачката интелигенција која е одговорна, инклузивна и соодветна за потребите на сите членови на општеството.

Успешни примери, студии на случаи и родово сензитивно ВИ законодавство

Успешните иницијативи и проекти кои го промовираат родовиот баланс во секторот на вештачката интелигенција се од суштинско значење за постигнување на родовата еднаквост во оваа област. Некои од овие иницијативи вклучуваат: програми за стипендии, работилници и семинари за обуки, како и вклучување жени и маргинализирани заедници во технолошката индустрија. Примери за компании кои активно работат на подобрување на родовата еднаквост и вклучување има разновидни. Некои големи технолошки компании, како: Google и Microsoft, инвестираат во

програми кои ја поддржуваат родовата различност и развојот на девојчињата и жените во инженерството и науката. Тие вклучуваат: спонзорства, стипендии, семинари и работилници за ученички и студентки, како и поддршка на организации кои ја промовираат родовата еднаквост во технолошката индустрија (Myonghee Kim et al. 2020).

Важноста на менторството и мрежите за поддршка во технолошкиот сектор не може да се занемари. Овие ресурси им овозможуваат на лицата, од различен пол, да ги развиваат своите кариери, да стекнат нови вештини и да создадат врски со други кои ги сподедуваат истите цели. Успешни примери на мрежи и организации за поддршка ги вклучуваат асоцијациите на жените во технологијата, групите за поддршка на ЛГБТИ+ заедницата и други групи кои се фокусирани врз развојот на маргинализираните заедници во технолошката индустрија. Студиите на случаи, исто така, покажуваат дека компаниите кои применуваат ефективни стратегии за родова еднаквост имаат поголема веројатност да постигнат успех и да генерираат иновации (*Insights on Diversity and Inclusion* | McKinsey & Company 2023). Ова се докажува преку појавување нови продукти и услуги кои ги задоволуваат потребите на разните корисници и членовите на општеството. Исто така, истражувањата покажуваат дека компаниите со повисок степен на родова диверзификација се подобри во адаптирањето на промените на пазарот и во задржувањето на талентите. Некои од успешните студии на случаи и примери за овие стратегии вклучуваат компании кои ги применуваат најдобрите практики за развој на вработените, како што се: обезбедување неповратна помош и поддршка за родителите, нудење работно-животна рамнотежа и примена на политики за рамноправност во вработувањето и унапредувањето на вработените.

Успешните примери и студии на случаи покажуваат дека родовата еднаквост и инклузивната вештачка интелигенција можат да се постигнат заедно. Најдобрите практики и иницијативи во оваа област треба да се усвојат и да се интегрираат во развојот на вештачката интелигенција, со цел да се обезбеди позитивен и инклузивен напредок во технолошкиот сектор. Истражувањето и усвојувањето на овие успешни примери ќе им помогне на

академската заедница, индустријата и општеството да ги препознаат и да ги адресираат проблемите и предизвиците кои се врзани со родовата еднаквост во областа на вештачката интелигенција.

Регионалните и меѓународните закони и политики кои обезбедуваат родова еднаквост се од клучно значење за постигнување родов баланс во секторот на вештачката интелигенција. Законите за рамноправност на работното место, антидискриминациските политики и мерки за поддршка на родовата еднаквост се примери на регулативи кои имаат значително влијание врз обезбедувањето на родовата рамноправност во индустријата. Улогата на владите и меѓународните организации во регулирање на секторот е од суштинско значење. Тие имаат одговорност да ги разработат и имплементираат законите и политиките кои ќе го заштитат и поттикнат родовиот баланс. Ова вклучува примена на меѓународни договори и конвенции, како што е Конвенцијата за отстранување на сите форми на дискриминација спрема жените (CEDAW) и Стратегијата за рамноправност на Европската унија (UNESCO 2020).

Најдобрите практики и препораките за развој на родово-сензитивните закони и политики се многу значајни за остварување прогрес во оваа област. Важно е да се разгледаат успешните иницијативи и да се адаптираат на различни контексти. Некои од најдобрите практики вклучуваат:

Инклузивно вработување и процеси на унапредување:

- Обезбедување рамноправност на образование и обука. Многу е важно да се усвојат мерки за поддршка на родовата рамноправност во областа на образованието и професионалното развивање, со цел да се намали родовиот јаз во техничките и научните дисциплини;
- Промоција на родовата еднаквост во корпоративната култура. Компаниите треба да креираат инклузивна корпоративна култура и да ги елиминираат стереотипите кои може да водат до дискриминација и маргинализација;
- Обезбедување поддршка за менторство и мрежи. Владите и меѓународните организации треба да ги

поддржат иницијативите за менторство и мрежи кои ги охрабруваат жените и другите маргинализирани заедници да се вклучат во секторот на вештачката интелигенција;

➤ Мониторинг и оценка. За да се осигура ефективностa на законите и политиките, потребно е да се спроведува континуиран мониторинг и оценка на нивното влијание врз родовата еднаквост во секторот на вештачката интелигенција.

Со соработка меѓу владите, меѓународните организации, академската заедница, индустријата и граѓанското општество, може да се обезбеди поддршка за развој и имплементација на родово-сензитивните закони и политики. Ова ќе овозможи сите полови да се вклучат во секторот на вештачката интелигенција и да придонесат кон иновации и технолошки напредок кои ги рефлектираат потребите и интересите на целото општество.

Заклучок: Иднината на родовата еднаквост и вештачката интелигенција

Визијата за родово-еднаква и инклузивна иднина во секторот на вештачката интелигенција мора да се заснова врз постигнување родово-еднакви и инклузивни технологии и алгоритми. Ова може да вклучи развој на стратегии за обезбедување родова еднаквост на сите нивоа врз процесот на развој и примена на вештачката интелигенција, како и промоција на родово-сензитивните политики и регулативи.

Некои од можните технолошки напредоци кои ќе го зголемат влијанието на вештачката интелигенција врз родовата еднаквост би можеле да бидат: подобрувањето на алгоритмите за анализа и препознавање на родово-пристрасните податоци, развој на инклузивните и родово-сензитивните интерфејси и кориснички искуства, како и изградбата на родово-еднакви технолошки тимови и организации. Подготовката на идните генерации за трансформацијата на секторот и неговите родови аспекти се клучни. Со цел да се подготват идните поколенија за трансформацијата на секторот на вештачката интелигенција и неговите родови аспекти, образовните институции и државните органи треба да работат заедно на развој и имплементација на

родово-еднакви образовни програми и практики. Ова може да вклучува: развивање учебници и материјали кои ќе охрабруваат родова еднаквост и разновидност, промоција на учеството на младите жени и девојки во STEM областите, како и поддршка на менторство и мрежи за поддршка на студенти од различни полови. Соработката помеѓу академските и приватните институции може да го засили ангажманот на секторот на вештачката интелигенција во областа на родовата еднаквост. Ова може да вклучува создавање партнерства помеѓу универзитети и компании кои развиваат вештачка интелигенција, со цел да се обезбедат практични искуства и стажирања за студентите. Во иднина, родовата еднаквост во секторот на вештачката интелигенција може да резултира со појава на истражувачи кои ќе развиваат и користат вештачка интелигенција со повеќе емпатија, социјална свест и одговорност (Lorentzen 2022).

Овој труд ги скицираше различните аспекти на родовата еднаквост во секторот на вештачката интелигенција акцентирајќи ги предизвиците, успешните примери и важноста на содржината на законодавството и политиките. Родовата еднаквост е клучен елемент во развојот на иновативни и одговорни технологии, а секторот на вештачката интелигенција не е исклучок. Важноста на континуираните напори за постигнување на родовата еднаквост во секторот на вештачката интелигенција не треба да биде потценета. Со развојот на родово-еднаква и инклузивна иднина во оваа област, можеме да останеме со надеж дека ќе се создадат технологии кои ќе ги исполнат потребите на сите корисници, независно од нивниот пол и ќе придонесат кон поединечните и општествените користи.

Во светлината на сите овие информации, може да се констатира дека потребен е широк ангажман од страна на сите чинители во дискусијата околу родовата еднаквост во вештачката интелигенција за да придонесат кон реализацијата на оваа цел. Тоа може да се направи преку: образованието, учеството во развојот на нови технологии, споделувањето искуства и најдобри практики, како и преку активно поддржување на законодавството и политиките кои го обезбедуваат родовиот баланс во секторот на вештачката интелигенција. Соработката меѓу различни земји, меѓународни организации, академски институции, компании и

поединци ќе биде од суштинско значење за постигнување на родовата еднаквост и зголемување на иновациите и успешноста на оваа област. Заедничките усилби треба да се фокусираат врз развојот на родово-сензитивни алгоритми и технологии, обезбедување родово-сензитивни закони и политики, како и креирање инклузивни менторски програми и мрежи за поддршка.

За да се постигне родовата еднаквост во развојот на вештачката интелигенција, се наметнуваат неколку пристапи и стратегии кои можат да бидат спроведени. Таквите стратешки пристапи, вклучуваат зголемување на родовата разновидност во тимовите кои работат на развојот на вештачката интелигенција, унапредување на образованието и истражување на жените во областите на STEM, како и развој на алгоритми и системи кои се сензитивни за родовите прашања кои активно се обидуваат да ги решат или минимизираат потенцијалните предрасуди и дискриминација.

Во иднина, можеме да очекуваме дека вештачката интелигенција ќе има сè поголемо влијание врз нашето општество и нашите животи. Важно е да бидеме сигурни дека идните поколенија ќе бидат подготвени за трансформација на секторот и неговите родови аспекти. Образовниот систем и академските институции треба да се ангажираат активно во подготовката на студентите, особено на девојките и младите жени, да станат дел од овој динамичен сектор. Преку иновациите во вештачката интелигенција и непрекинатите напори за инклузивност и еднаквост, можеме да ја изградиме иднината што ја заслужуваат сите членови на општеството.

Библиографија:

(2023). Insights on Diversity and Inclusion | McKinsey & Company. Available online at <https://www.mckinsey.com/featured-insights/diversity-and-inclusion> (accessed 4/8/2023).

Leavy, Susan (2018). Gender bias in artificial intelligence: The need for diversity and gender theory in machine learning. In:

Proceedings of the 1st international workshop on gender equality in software engineering, 14–16.

Lorentzen, Beatrice (2022). Social Biases in Language Models: Gender Stereotypes in GPT-3 Generated Stories 2022.

Lucy, Li/Bamman, David (2018). Gender and representation bias in GPT-3 generated stories. In: Proceedings of the Third Workshop on Narrative Understanding, 48–55.

Manasi, Ardra/Panchanadeswaran, Subadra/Sours, Emily/Lee, Seung Ju (2022). Mirroring the bias: gender and artificial intelligence. *Gender, Technology and Development* 26 (3), 295–305.

Myers West, Sarah (2020). Discriminating Systems: Gender, Race and Power in Artificial Intelligence. Available online at <https://ainowinstitute.org/discriminatingsystems.html>.

Myonghee Kim/Sophiana Chua Abdullah/Nguyen Thi Bich Thuy/Irene Boey (2020). Female Entrepreneurship in the ICT Sector: Success Factors and Challenges. *Asian Women* 36 (2). <https://doi.org/10.14431/aw.2020.6.36.2.43>.

Schwartz, Reva/Vassilev, Apostol/Greene, Kristen/Perine, Lori/Burt, Andrew/Hall, Patrick (2022). Towards a standard for identifying and managing bias in artificial intelligence. NIST Special Publication 1270, 1–77.

Tingiris, Steve/Kinsella, Bret (2021). Exploring GPT-3. Packt Publishing.

UN Women – Headquarters (2023). Using AI in accessing justice for survivors of violence. Available online at <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2019/5/feature-using-ai-in-accessing-justice-for-survivors-of-violence> (accessed 4/8/2023).

UNESCO (2020). Artificial Intelligence and Gender Equality: Key Findings of UNESCO'S Global Dialogue 2020.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2022). The Effects of AI on the Working Lives of Women. Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Walther, Andreas/Logoz, Flora/Eggenberger, Lukas
(2023). The Gendered Nature of AI: Men and Masculinities
Through the Lens of ChatGPT.